

ГЕОРГИ МЕДАРОВ
ЖАНА ЦОНЕВА
МОМЧИЛ ХРИСТОВ
ОГНЯН КАСАБОВ

ПРЕД- ПРИЕМАЧЕСКИ ДУХ И ПРИЗРАЧНИ ПРЕДПРИЕМАЧИ

ЭКСПЕРТНО ЗНАНИЕ,
НЕОЛИБЕРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ
И СОЦИАЛНО СТРАДАНИЕ

КОЛЕКТИВ ЗА
ОБЩЕСТВЕНИ
ИНТЕРВЕНЦИИ

Георги Мегаров
Жана Цонева
Момчил Христов
Огнян Касабов

**ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДУХ
И ПРИЗРАЧНИ ПРЕДПРИЕМАЧИ**

ЕКСПЕРТНО ЗНАНИЕ,
НЕОЛИБЕРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ
И СОЦИАЛНО СТРАДАНИЕ

Тази публикация е възможна с финансовата подкрепа
на Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe.

Тази книга не е предназначена за търговски цели и нейната продажба
и/или препродажба е забранена.

Георги Мегаров
Жана Цонева
Момчил Христов
Огнян Касабов

ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДУХ И ПРИЗРАЧНИ ПРЕДПРИЕМАЧИ

ЕКСПЕРТНО ЗНАНИЕ,
НЕОЛИБЕРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ
И СОЦИАЛНО СТРАДАНИЕ

Предприемачески дух и призрачни предприемачи

© Авторы Георги Медаров, Жана Цонева, Момчил Христов, Огнян Касабов
Научен редактор Лиляна Деянова
Коректор Гургана Мирчева
Графично оформление Георги Шаров

Колектив за обществени интервенции, София, 2015

ISBN 978-619-7219-11-1 pdf, download: koibooks.novilevi.org

Признание Некомерсиално-Без производни 4.0 Международно
Attribution NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
За изследването	15
Структура	20
Благодарности	22
I. АРХЕОЛОГИЯ НА ЕКСПЕРТНОТО ЗНАНИЕ: ОТ СОЦИАЛНИТЕ ПАРАЗИТИ КЪМ НЕЗАВИСИМИТЕ ПРЕДПРИЕМАЧИ	23
Борбата срещу социалните паразити и политиката на строги икономии	26
Усвоявания на битката срещу социалните паразити	38
От критика към реформа	44
Предприемачеството като алтернатива на неравенствата	45
Предприемачът изправя рамене	48
Икономиката на знанието и обученията в предприемачество	59
Предприемачество за всеки, но не за всички	62
Автентични срещу имитиращи предприемачи	64
II. КЪМ ЕДНА КРИТИЧЕСКА ТЕОРИЯ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ПРАКТИКА	75
Предприемачеството: социални условия за възможност	79
Неолиберализъм и предприемачество: политически условия за възможност	94
Обобщение	107

III.		
ЧУДНИЯТ СВЯТ НА		
ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ЕКОСИСТЕМА		109
Формата предприемач		111
От помощи към предприемчивост		132
Предприемаческият гъраг		143
Екосистема и некросистема		156
IV.		
РАЗКАЗИ И СЦЕНИ		
НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ЖИВОТ		171
Държава и пазар		176
Конкуренцията		181
Свободата		184
Иновации		191
Наемен труд и предприемачество		195
Социалистическото минало		197
Бъдещето		212
Семейство и общност		216
ЗАКЛЮЧЕНИЕ		223
ПРИЛОЖЕНИЯ		
Интервю с Боян Захариев, икономист и социолог		233
Интервю с Берул Регжен Топал, гърводелец		251

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години наблюдаваме консолидацията на един предприемачески новговор. Предприемаческият дух се е превърнал в тотална обяснителна схема и наред с това във възможно решение на практически всички обществени проблеми: бедността, постсоциализма и глобализацията, настоящата капиталистическа криза, безработицата сред млади и стари, достъпа до култура и образование, расизма и социалното изключване, липсата на канализация, обезлюдяването на селата и неравното географско развитие. Все повече ентузиастични от страната и чужбина, стартъп групите и месо, експерти по младежка иновация и активисти с готовност за „разрешаване на реални проблеми“ се впускат в „*networking* за *social innovation*“; откриват „бизнес инкубатори“ и „акселератори“; отварят съзнанието на младежта за вълнуващата и безгранична свят на предприемаческата вселена; изнасят нови форми за изграждане на визии; ангажират местни общности и власти в нейерархична комуникация; уницират „*grassroots crowd-sourced decision making*“ отдолу нагоре; участват в „Еразъм“ за млади предприемачи и създават иновативни „предприемачески екосистеми“; организират всевъзможни „бизнес коучинги“ и „тренинги“ за „младежи, които не ги мързи“; повишават обществената осведоменост; насърчават предприемаческия дух, за да спомогнат за икономическия ръст, прозрачността, просперитета, демокрацията, щастията, цивилизацията, производителността и ръста на БВП.

Горните примери са само нищожна част от новия предприемачески език. Ключови моменти от тази реторика пронизват както либералната, така и езотеричната литература и преса, споделяни са от представители на бизнеса, от изследователи, политици и активисти от неправителствени организации. Предпочитаният формат е вдъхновената от корпоративната култура презентационна форма от типа на лекциите TED. Литературата на иноваторите просветители също е богата – Айн Ранд, Ричард Флорида, биографиите на Стийв Джобс и Бил Гейтс, вестници като „Капитал“ и „Дневник“, книги със заглавия от сорта на „Едноминутния мениджър“ или

„Сун Дзъ и изкуството на войната в бизнеса“. Предприемаческата идеология се чувства на мястото си и в апологетичните разкази за „градското обновление“ (джентрификацията) и „предприемаческия град“ с неговата „креативна класа“.

Показателен пример за основните моменти в новата предприемаческа идеология е презентацията на предприемача Стийв Кайл за българската версия на TEDx. В лекцията, озаглавена „A Manifesto for Play“, Кайл заявява, че започва „революция“, защото му е писнало „в България да сме последни“. Сухите статистически факти според Кайл ясно показват, че културата ни не оценява иновацията, България е „най-тъжното място на земята“, с твърде ниско БВП, а цели 62 % хората не са оптимистични. Още по-лошо – България била на последно място по вяра в това, че предприемачите създават блага за всички. Системата е развалена, защото „не оценяваме играта“ след „45 години комунизъм“, които насърчавали сериозността, а и потискали иновацията и предприемачеството. (За свидетелство на това Кайл представя визуален материал – снимка от скорошна дипломатическа среща между България и Южна Корея.) Комунистическата сериозност се разпространява и днес заради *the Baba Factor* – по иновативната терминология на предприемача. В България жените не са склонни да се отказват от професионалната си кариера, след като имат дете и прибегват до помощта на своите майки в отглеждането. Но бабите са „инфектирани“ с „комунистическа сериозност“¹ и „предават вируса на бебето“. „Нашето мислене е назадничаво“, заявява успешният предприемач, но промяна е възможна. Първата стъпка е публиката да повярва, а втората – да разпространи тази своя убеденост. Така „манталитетът“ може да се измени и най-сетне нацията да тръгне в правилна посока. В този смисъл „революцията“ на Кайл, както уточнява и той, „не е работническа революция, а революция на играещите хора“. Кайл настоява на това, че тук игра не е обратното на работа, а е работа *като* игра. Работниците

¹ Централен пример за липсата на игрови дух в България заради въпросната „комунистическа зараза“ е, че твърде много хора в България не обичали децата им да си играят в локви и кал.

трябва да се идентифицират с работното си място, да научат как да изпитват радост от труда и така да повишат своята производителност, а в последна сметка и националното благополучие.

Възходът на новите дискурси за предприемачеството не може да се отдели от задълбочаващата се криза на натрупването на капитала, но и от по-широкия дефицит на ефикасна интерпретативна схема, която да се насочи към съвременната политико-икономическа конюнктура. Предприемаческият дух обещава индивидуално спасение за всеки, който съумее да мисли *outside the box* (или с други думи, извън установените рамки), да е достатъчно разчупен, изгрял, отворен за нови тенденции, да предгусеца алтернативното.

От една страна, обещанието е обърнато към всеки един индивид, предлага се като универсална рецепта за избавление от социалното страдание и нищетата, за постигане на всеобщо благогенствие и за преодоляване на всички обществени противоречия. Предприемаческата утопия мобилизира армия от целеустремени активисти, отгадени на възхвалата на новия дух сред все още неозарените свои съграждани.

От друга страна обаче един по-внимателен поглед открива множество механизми за изключване и отписване на мащабни обществени групи от правото да употребяват и усвояват предприемаческите дискурси легитимно и ефективно. На практика, много от тези дискурси имат за свое въздействие разделянето на предприемачите на „автентични“ и „неавтентични“, като често много от господстващите и най-видими критерии за „автентичност“ са в крайна сметка изключващи. Например „автентичните“ предприемачи се мислят като част от т.нар. креативна или средна класа, която по дефиниция не обхваща всички. Други изключващи механизми оперират и на всекидневно ниво. Като резултат определени гребни предприемачи биват практически хронично изключвани от сферата на предприемачеството както чрез гържавна интервенция, така и под напора на конкуренцията.

Именно това противоречие между, от една страна, всеобщия апел на новите предприемачески дискурси и, от друга страна, изключващата им реализация е централен проблем за настоящето изследване.

Въпросното напрежение води до определена амбивалентност в изследването на предприемачески практики, непризнати от страна на господстващите либерални дискурси, каквото до голяма степен ще бъде нашето. При все това, както демонстрираме в анализа на теренното си изследване, на нивото на формата на тяхната практика те би могло да бъдат описани именно като предприемачески. Поради това назоваването на предмета ни предполага известна двойственост на категорията „предприемач“: тя описва както господстващите предприемачески модели, така и непризнати предприемачески практики. В този смисъл обектът на нашия интерес е онази *призрачна* част от предприемаческата класа, която не е част от предприемаческата класа (по Маркс). Читателите ще забележат, че емпиричният ни материал е извлечен от разговори с хора с разнообразни предмети на дейност и биографични траектории, които вероятно не биха се идентифицирали едни с други. Общото помежду им не е продукт на техния непосредствен опит, а лежи в отказа да им бъде дадено признание от страна на господстващите дискурси. Затова ние разглеждаме хората, с които разговаряхме, не като част от „класа в себе си“ и още по-малко „класа за себе си“, а през споделената им съдба на изключени.

Важно е още тук да заявим, че с изследването си не целим да разширяваме понятието „предприемач“, а да покажем структурната невъзможност това да се случи, защото, при все своите универсалистски претенции, господстващите образи на предприемачеството са артикулирани по такъв начин, че винаги вече разчертават граници между населението, които имат и такива, които нямат право да ги усвоят. А когато все пак последните ги усвояват, те оперират като нещо, което ще наричаме *призрачни предприемачи*.

Предлагаме критическа интерпретация на въпросните нови дискурси върху предприемачеството от перспективата на серия *практически* усвоявания от страна на населения, които остават отвъд фокуса на триумфалисткото и апологетично господстващо говорене за предприемачеството и следователно остават встрани от прожекторите на господстващата идеология. Въпреки героичния им индивидуален опит и понякога изключително впечатляващи лични иновативни бизнес хрумвания и решения, те не съумяват да превъзможат нищетата.

Централен залог на изследването е проблематизацията на някои разпространени научни, медийни, експертни и политически дискурси върху предприемачеството, конституиращи предприемаческия субект по изключващи начини и разчертаващи „истинските“ от „неистинските“ предприемачи. Както ще се опитаме да покажем, това изключващо разделение оперира независимо от формалната еквивалентност на предприемаческите практики – при това, по критерии, които не са собствено икономически, а по-скоро морално-естетически. А тези критерии твърде често се превръщат в двигател на научно-експертната класификация на елементите в икономическото поле в уместен за нея порядък. Експлицирането на централните схеми на възприятие в медийно-експертните и научно-популярните интерпретации на (липсата на) предприемачески дух в България разкриват и дълбоката несъстоятелност на въпросните предпоставки. Тази несъстоятелност е двустранна: тя не може да обясни причините за задълбочаващите се неравенства и поради това е неспособна да предпише уместен курс за действие.

Нашето наблюдение е иновативно единствено от гледната точка на либералните научно-популярни и медийно-експертни дискурси. Идентични наблюдения обаче са очевидни от перспективата на някои всекидневни рефлексии върху гребното предприемачество. В този смисъл не твърдим, че откриваме нещо ново, а че господстващият социално-политически активизъм за възпитание на предприемачески дух почива на

неадекватни на социалната практика предпоставки, чиято погрешност, макар и да е очевидна от гледна точка на всекидневното знание, се възпроизвежда от господстващите режими на интерпретация на темата.

Важно е да се разбере обаче, че тези либерални предпоставки са несъстоятелни само от една чисто теоретична гледна точка. Но ако останем на това ниво обаче, бихме могли да пропуснем продуктивните ефекти на господстващите дискурси. Накратко, това, че научно-популярните и медийно-експертните дискурси върху предприемачеството, строго погледнато, не отговарят на действителността, не означава, че не могат да моделират същата тази действителност.

Честите твърдения, че бедните са бедни, защото са мързеливи и непрегриемчиви, лесно може да бъдат оборени, като се извадят наяве иновативните практики на социално маргинализирани обществени групи и наред с това се покаже, че иновативността на въпросните групи не успява да ги извади от ситуацията им. Но ако останем на това ниво, бихме могли да предположим, че е възможно да има научна критика срещу преднаучните и идеологически допускания в научно-популярните и медийно-експертните дискурси и така да пропуснем властовите условия за ефикасността на (нео)либералните предпоставки.

За да избегнем този проблем, в изследването си постоянно гържим открито напрежението между господстващите либерални схеми на възприятие и проблематични за тях мотиви, налични в широко разпространени всекидневни практики на предприемачество, принуждаващи експертното говорене постоянно да иновира, за да може да ги изключи и отпише. В този смисъл макар научно-популярните дискурси да не са адекватни спрямо определени широко разпространени социални и икономически практики, това не означава, че те не изграждат постоянно механизми за адаптация на практиките чрез ефикасни категоризации и типологизации, отделили например „неавтентичните“ (роми, възрастни, хора

без образование, бедни младежи и т.н.) от „автентичните“ (млади, учеци в частни университети в чужбина, и т.н.); без значение, че формално практиките на едните и другите са еквивалентни.

Тук обаче се крие и съществен двойствен риск. *Първо*, критиката на изключването на определени предприемачески практики от господстващите дискурси може да дегенерира в призив за универсализация на някакво всеобщо *право* на предприемачество, но и още по-лошо – да оправдае включването в един режим на равенство в неравенството². Тя би могла да се трансформира в твърдение, че чужният свят на предприемачеството е вече сред нас, а от нас се изиква да отворим очи, за да го разпознаем. Подобна критика също може да възпроизведе някои моменти от господстващите либерални дискурси, които цели да оспори. *Вторият риск* се крие при изваждането наяве на предприемачески практики, които се оказват неспособни да преодолеят нищетата, а дори биха могли и да я затвърждават. Тук изследването може да залитне и в посока на това неговите обекти да бъдат превърнати в жертви. В този случай рискът е да се възпроизведат либералните твърдения, че този тип дребни предприемачи не постигат обещаното спасение единствено защото не са достатъчно предприемчиви.

Основна теза на изследването е, че в България няма дефицит на предприемачески дух. Точно обратното – креативността, иновативността, и предприемчивостта са извънредно разпространени, но това не означава, че социалните неравенства не се затвърждават. Изследването демонстрира погрешността на основни допускания в господстващите дискурси на предприемачеството като инструмент за преодоляване на социалните неравенства и постигане на общо благополучие. Така то поставя под въпрос универсалността на пазарните механизми за разрешаване на социални проблеми.

---

2 Ако си послужим с формулировката на Шютц, но в различна от неговата перспектива (вж. Алфред Шютц, *Чужденецът*, София: ЛИК, 1999, с.186).

Твърдението, че няма липса на предприемачески дух в България, изисква и работна концепция относно това какво е предприемачество. Същевременно фиксирането на една дефиниция без оглед на ефектите от разпространеното експертно знание рискува навлизането в безпложна речникова битка за определяне. Всъщност дори в експертната литература не е налице някакъв що-годе широк консенсус относно една единна дефиниция, а множество такива, и още повече отделни заявки за това какво е (а доста често и „какво не е“) предприемачество. Доста по-вълнуващо и продуктивно е да се разгледат конкретни реторически механизми (напр. чрез производство на типологии) за отделяне на истинските от неистинските предприемачи, като експертната литература се съпоставя със самоописанията на практиките на предприемачите в проведените от нашия колектив интервюта. С други думи работната ни концепция трябва да отчита и ефектите от господстващите интерпретации на предприемачеството, които не са просто неутрални описания, а наред с това функционират като насоки за икономическо и политическо действие към предприемачите – създаване на „автентичните“ и изкореняване на „неавтентичните“.

Господстващите схващания често противопоставят фигурата на „предприемчива класа“, която „произвежда стойност“, срещу образите на „социалните паразити“, които „само потребяват“. Наред с това тези схващания предписват и механизми за изключване на привиждани като „паразитни“ населения от правото на употреба на дискурсите за предприемачеството и на неговите техники на правене. По този начин фигурата на предприемача в разпространените експертно-политически репрезентации функционира дори и като инструмент за производството на социални неравенства и социално страдание – с която тя влиза в противоречие тъкмо с първоначално заложения в нея универсалистски апел и обещание за премахването на тези страдания. Тя призовава *всички* да се себетрансформират в предприемачи, но наред с това предписва двойствени политически технологии за включване и изключване. От една страна, „автентичните“ от гледна

точка на либералното управление предприемачи се наслаждават на позитивна *политическа* селекция чрез създаване на „благоприятна бизнес среда“ (данъчни облекчения, обучения, субсидии). От друга страна, „неавтентичните“ предприемачи се оказват подложени на негативна селекция. Наред с експлицитното на въпросните ефекти от напреженията между техните практики и предписващите либерални описания и очевидности, информиращи неравната политическа намеса към тях, разглеждаме и как през въпросните противоречия на предприемачеството се пречупва социалното страдание (в смисъла на Пиер Бурдийо).

ЗА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Идеята за изследването се появи в края на 2013 г., но във времето претърпя множество трансформации. Още тогава обмисляхме да анализираме напреженията между експертното говорене за гребно предприемачество и практическите му измерения, както и отношенията им с производството на социални неравенства и социално страдание в България. През 2014 г. направихме преглед на експертната, публицистичната и изследователската литература и организирахме серия вътрешни дискусии. Отложихме обаче същинската част за 2015 г. Първоначално изготвихме текст, обобщаващ основните ни наблюдения и проблеми, както и насоки за провеждане на полуструктурираните интервюта за теренното изследване. Самото теренно изследване проведохме през лятото и есента на 2015 г.

Настоящата електронна публикация представлява първоначален вариант на анализа на проведеното теренно изследване, в който очертаваме основни теми и проблематика. В нея се фокусираме преди всичко върху изчистването на теоретичната рамка и контекстуализирането на засегнатите проблеми. Намерението ни е през 2016 г. да преработим и разширим тези първи стъпки в критическото осмисляне на

социалнополитическите условия за възможност за предприемаческа активност и социалните неравенства, които те пораждават; на тези проблеми предстои да се спрем най-вече чрез по-детайлни анализи на теренната информация, която придобихме. В едно следващо издание ще се ръководим и от отправените ни критики и препоръки по време на публичното представяне на изследването през декември 2015 г.

Важно е да отбележим, че с това изследване не целим представянето на експертиза или прости рецепти за политическо действие, а формулирането и поставянето на по-точни и практически значими научни въпроси пред критическите изследвания на всекидневните практики на призрачните предприемачи, господстващите либерални дискурси върху предприемачеството, социалните неравенства и социалното страдание. Под „критически“ тук разбираме осветляването на социалните и политическите условия за възможност на господстващото говорене за предприемачеството, предприемаческите практики, техните взаимовръзки и социално-политически ефекти.

Изследването не претендира за изчерпателност. Точно обратното, нашата надежда е поставените въпроси да отворят допълнително перспективата към критическите изследвания на предприемачеството в България.

Теренното изследване бе проведено от август до октомври 2015 г. Проведохме 40 полуструктурирани интервюта. Нашият екип се състоеше от Жана Цонева, Момчил Христов, Огнян Касабов, Маглен Николова, Стефан Кръстев и Георги Медаров. Но също така от огромна помощ за нас беше и Никола Венков, който ни помогна с теренното проучване в пловдивския кв. „Столипиново“ и сам проведе много интервюта за това изследване.

Освен интервютата, ключови за изследването ни бяха и включените наблюдения и етнографските записки. Причините да не разчитаме единствено на интервюта са няколко. Голяма част от хората, с които говорихме, не искаха да бъдат записвани

поради спецификата на тяхната дейност (често в областта на неформалната икономика по границите на законното). От своя страна, етнографските наблюдения ни бяха от полза, тъй като чрез тях можеха да се разгледат разрывите между описания и практики. Понякога различни всекидневни знания и очевидности на респондентите не присъстват непосредствено в начина, по който те наративизират практиката си в специфичната ситуация на теренно интервю.

В научните изследвания отговорността за селекцията на респондентите често се прехвърля на външен на изследователския екип „местен експерт“ (наричан *gatekeeper* в антропологията), а нерядко загадените критерии биват демографски характеристики, като пол, възраст, доходи и т.н. Ние решихме да следваме друга стратегия: целта ни не беше представително изследване, защото чисто количествените измерения на проблема не бяха централни за нас.

Водещото в подбор на респондентите бе до каква степен предприемаческата им практика се вписва в поставената от нас проблематика. По-конкретно, при селекцията бяхме водени от популярното (вкл. в установените експертни и медийни дискурси) попускане за предприемаческата практика като *поемане на риск, съчетан с производително потребление* (реинвестиция в предприятието), но целенасочено търсехме предприемачи, които остават извън прожекторите на разпространените експертно-политически предприемачески модели.

Тук е важно едно уточнение относно жанра на настоящия текст. Честа грешка в социално-научната литература е изследователите да се опитват да морализират практиката. В много от най-разпространените изследвания се говори в морални понятия като „плячкосване“ на държавата, „липса на доверие“, „опортюнизъм“, „корупция“, или с нормативно натоварени категории, като „необходимост за спазване на правилата“, „нужда от честност, добросъвестност, взаимно доверие“ и т.н. Морализацията се случва през скрити или (по-рядко) явни предпоставки за позитивна норма и социал-

ните дейци биват укорявани, когато не я следват. Например, ако едно или друго действие не следва „от принципите на свободата“, които са мислени като научно предзагадени от определени авторитети, то отклоняващите се са теоретично смъряни и наставлявани. Или пък – друг типичен пример – изследователите изразяват своето възмущение, че дейците, дори и да влизат във формални договорни отношения като абстрактни индивиди, действат спрямо социални правила, които не са дефинирани като легитимни от авторитетите (на науката, на правото, на държавата и т.н.). За нас основният проблем е, че по този начин изследователят се позиционира като морален наставник на своя предмет. Заедно с това границата между изследване и политика се размива, а разбирането бива подчинено на логиката на (предимно) неексплицитната норма. Често дори се стига до там, че вместо социалнонаучно познание, резултатът от изследването е научен превод на всекидневни възмущения от рода на онези в песента на Влиятелния телевизионен водач Слави Трифонов „Няма такава държава“. Тези проблеми са силно разпространени в изследванията на предприемаческите практики.

Но критиката на размиването между изследване и политика не е апел за неангажирана научна перспектива. В известната си лекция „За едно ангажирано знание“ Пиер Бурдийо призовава за ангажирана наука, която не само не остава сляпа за собствените си предпоставки, но и е водена от позитивен политически проект, непрекъснато вклиняващ се в обществено-политически дебати с оглед на това да ги променя в прогресивна посока, вместо да се задоволява с битки само на академичния фронт, които не нанасят никого³.

Проблемът на изследванията, които морализират практиката и са водени от нормативистки предпоставки, е в това, че те правят наука по правилата на политиката. Докато анга-

---

3 Вж. Пиер Бурдийо, *Ответен огън*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 129.

жираната наука, в духа на Бурдийо, трябва бъде политика по правилата на науката.⁴

В епохата на загуба на автономното научно знание под напора на налаганите от поредица правителства реформи за „целево финансиране на висшите училища според качеството на обучение и потребностите на икономиката“⁵ е повече от наложително да правим наука, която експлицитно се противопоставя на фалшивия универсализъм на пазарните идеолози. Според Бурдийо последният се изразява в стигматизирането на опитите за отстояване на демократичните постижения на социалната държава като „консерватизъм“, „неототалитаризъм“ или „фундаментализъм“, на които са противопоставяни псевдоуниверсалиите на „глобализацията“, „глобалната конкурентоспособност“ и прочие. Политически ангажираната наука отхвърля фалшивия универсализъм на пазара, без значение с колко ката научно-експертен дискурс е опакован. Тя има за цел, по думите на Бурдийо, „универсализиране на достъпа до универсалното“⁶ и снемане на абстрактния характер на либералните ценности като „свобода“, „благодеяние“ и „равенство“, превърнати от капитализма в кухо звучаща подигравка с оглед на огромните и осезаеми несвободи, нищета и неравенства, които той междувременно генерира.

---

4 Пак там, с. 132.

5 Камелия Цветанова, „Парите за висшите училища ще зависят от качеството“, 26.11.2015, достъпно на: <http://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/parite-za-visshite-uchilishta-shte-zavisiat-ot-kachestvoto-206764/>.

6 Бурдийо, *Ответен огън*, с. 134.

СТРУКТУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В първа глава поставяме предприемаческия новговор в контекста на разпространените критики срещу социалната гържава, както и на възхода на мерките за стоги икономии, ограничаващи потреблението на труда в името на производителността на капитала. Внимателното разчертаване на този фон е ключово за адекватното схващане на залозите в господстващите разкази за предприемачеството, иновацията и реторическите битки за това кой създава икономическа стойност. В господстващите дискурси се оформя образът на „социалния паразит“, който единствено потребява и на когото се противопоставя фигурата на продуктивния предприемач. Тези дискурси не са монопол на неолибералната десница, а се усвояват от най-разнообразни групи и за различни цели; често обаче ефектите от подобни усвоявания подсилват неолибералния консенсус. Тук се спираме както на популярните медийно-експертни дискурси, в които едни до други фигурират „предприемачите“ и „социалните паразити“, но също и на някои разпространени научни схващания, които обособяват и отделят „автентичните“ от „неавтентичните“ предприемачи. В главата се анализират още и някои от противоречията между всеобщия апел на предприемаческия новговор и неравните разпределения на легитимното право на неговото усвояване.

Във втората глава тръзваме от това противоречие и предлагаме собствена критическа теория на предприемачеството. Последната цели да отчита продуктивните ефекти от описаните в първата глава господстващи интерпретации. Става въпрос най-вече за социалното производство на призрачни предприемачи през противоречията между универсалистките претенции на новите предприемачески дискурси и ограниченията пред тяхното усвояване. Теоретичният ни модел се основава на интерпретация на схващането за социалното страдание на Пиер Бурдийо и лекциите на Мишел Фуко върху неолиберализма. Тук целта ни е да покажем, че няма една-единствена логика в конкретните оперирания на неоли-

бералната политическа рационалност, а че диалектически се преплитат антагонистични логика на изключвания и изключения. Онагледяваме последното твърдение през обсъдените в трета глава конфликти в новите общински политики, които впитат логиките на „наказателния“ и на „предприемаческия“ град. Ако първата логика на политическа намеса се стреми да създава благотворна бизнес среда (екосистема) за „автентичните“ предприемачи, то втората се стреми да пресушава жизнените условия на „неавтентичните“, създавайки по този начин опаката страна на предприемаческата екосистема, а именно това, което наричаме некросистема.

Третата глава стъпва на скицираната вече критическа перспектива към предприемачеството и се обръща по-конкретно към неолибералните политически интервенции за създаването на жизнена предприемаческа среда (екосистема) и нейният огледален образ – некросистемата, чиято цел е унищожаването на условията за живот на призрачните предприемачи. В тази глава се спираме на интервенционисткия аспект на неолиберализма и анализираме конкретни политически практики за изграждане на предприемачески екосистеми в България от последните години.

В първите три глави изграждаме теоретична рамка и описваме контекста и конкретните властови механизми за производство на предприемачески субективности. В четвъртата глава се занимаваме с анализа на проведените интервюта в рамките на теренното изследване на практиките и концептуализациите на нелегитимните от гледна точка на икономическата експертиза, но легитимни от гледна точка на формата на своята стопанска активност предприемачи. (В предстоящо допълнение към настоящата публикация ще разширим тази аналитична глава.) След четирите глави следват две приложения с интервюта от терена. Първото приложение съдържа интервю, което проведохме с икономиста от „Отворено общество“ Боян Захариев. Схващанията на Захариев за предприемачеството бяха ключов ориентир за изследването ни. Второто приложение се състои от

интервю с Берул, гърводелец от „Столипиново“, който ни показва динамичното взаимопреплитане между социално неравенство и предприемаческа активност в ситуация на оскъдни и отречени ресурси за стопанско действие – централна тема в анализа по-долу.

БЛАГОДАРНОСТИ

Тук е мястото да изкажем благодарността си към всички, без които нямаше да се справим с това изследване. На първо място към нашата научна редакторка Лиляна Деянова, както и на Милагина Монова и Велислава Петрова, които спогелиха своите коментари към един по-ранен вариант на този текст. На този етап за съжаление не съумяхме да включим всички техни препоръки и критики, но се надяваме да го направим в предстоящото допълнено и разширено издание на изследването. Също така сме изключително благодарни и на Никола Венков, който ни помогна с теренната работа в Пловдив. За теренното изследване в Пловдив сме благодарни и на Росица Кратункова, Геника Байчева и на Жане ван Хейсвайк, в чийто художествен проект в „Столипиново“ се включихме като доброволци. Благодарим и на хората от и около социален център „Хаспел“.

I.

АРХЕОЛОГИЯ НА
ЕКСПЕРТНОТО ЗНАНИЕ:
ОТ СОЦИАЛНИТЕ ПАРАЗИТИ
КЪМ НЕЗАВИСИМИТЕ
ПРЕДПРИЕМАЧИ

Ще започнем с критически анализ на публично ръкоположеното експертно знание за предприемачеството. На първо място ще разгледаме разпространените дистинкции между производителни и непроизводителни населения, както и някои от сливанията между либерално-технократските и културалистко-расовизиращите дискурси, очертаващи фигурата на „социалния паразит“. Поставяме тази проблематика в контекста на разпада на социалната гържава, заместването на социалната с национална сигурност и дългогодишните политики на бюджетни съкращения. Темата за „социалните паразити“ ще открием през разпространените и най-видими политически, журналистически и експертни дискурси, но и през нормативния пласт в популярните критики на социалната гържава, според които „непроизводителните паразити“ трябва да бъдат заменени от индивиди предприемачи, отговорни сами за себе си. Ще започнем с въпроса кой е автентичен предприемач и как този въпрос се поставя в експертната литература и донякъде в реално прилагани политики.

БОРБАТА СРЕЩУ СОЦИАЛНИТЕ ПАРАЗИТИ И ПОЛИТИКАТА НА СТРОГИ ИКОНОМИИ

[Н]амираме пространни проповеди на темата, че отделният капиталист трябва да потребява само толкова, колкото и работникът, и че нацията на капиталистите трябва да предостави потреблението на своите стоки и изобщо процеса на потреблението на груги, по-глупави нации, а сама трябва да направи своя жизнена задача производителното потребление. Тези проповеди по своята форма и съдържание често напоят аналогични и аскетични увещания на църковните отци.

Карл Маркс

Напоследък в публичната сфера се повдига въпросът за това кой създава стойност и кой „само потребява“, кой произвежда и кой паразитира. Тук не става дума за разгърнати политикономически дебати или анализи, а твърде често – за крайно опростени (и морално оцветени) оценки. Силният публичен интерес към темата, разбира се, е свързан с дългогодишните политики на бюджетни съкращения и радикалните либерални икономически политики за свиване на потреблението в името на производството. Рестриктивната фискална политика кристализира и в юридически форми. Примери за това са „Пактът за стабилност и растеж“ на Европейската комисия, правно ограничаващ допустимите гържавни бюджетни дефицити до 3 %, и съответните ограничителни поправки в конституциите на редица гържави членки, начело с Германия. Любопитно е, че паралелно с конституционните ограничения върху бюджетната политика наблюдаваме и процес на извън-

гържавна юридикация на „правото на печалба“. Във възход са международните арбитражни механизми, целящи да защитят „правото“ на норма на печалба от евентуална гържавна намеса.⁷ Подобни трансформации от последните десетилетия карат изследователи като Дейвид Харви да опишат неолиберализма през категориите на реставрацията на суровата класова власт.⁸

В България много от най-тиражираните икономически експерти описват социалната гържава като отживелица или слагат знак за равенство между социалната гържава и гържавния социализъм; те твърдят, че социалната политика прави гражданите мързеливи, непродуктивни, а понякога дори опасни. Дясната икономическа политика се представя като безалтернативна. Например в преводна статия във В-к „Сега“, публикувана в секция „Челен опит“, четем, че Швеция „стана богата гържава не благодарение на социалната демокрация“, а „като е приела политиката на пазарната икономика“. Също, че „правата върху собствеността, свободните пазари, ефективността в работата на многобройните високообразовани предприемачи и инженери са довели до благоприятна среда за икономически растеж“. Налични са и допълнителни расовизираци „обяснения“, от които става ясно, че „[e]тнородният етнически състав на скандинавската гържава също е предпоставка за успеха на шведския модел“. Единствено така създаденото благосъстояние може да се преразпределя, защото „ако

---

7 Такива са предвидени в „Трансатлантическото търговско и инвестиционно партньорство“. (ТТИП). Но сходни арбитражни механизми функционират както в новото поколение спогодби за международна търговия, така и при редица двустранни споразумения за защита на инвеститорите но се пропуска, че има много други. Вж. Cecilia Olivet, *A Test for European Solidarity. The Case of Intra-EU Bilateral Investment Treaties*. January 2013, достъпно на: https://www.tni.org/files/download/briefing_on_intra-eu_bits_0.pdf. Вж. също Ваня Григорова и др., *Договорите за свободна търговия: инструментът на силните в глобалната икономика*, София: КОИ, 2015

8 Вж. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

кокошката е пазарната икономика, то яйцето е социалната държава“⁹.

Въпросният контрамит за Швеция като неолиберална *avant la lettre* може да се интерпретира като опит да се отговори на популярните очаквания от 1990-те години за преход към капитализъм с човешко лице, чийто утопичен образ са скандинавските социални модели.

Този разказ за Швеция е популярен и сред експерти активисти от институции като Центъра за либерални стратегии (ЦЛС) и Института за пазарна икономика (ИПИ). На сайта на ИПИ откриваме тезата, че Швеция е „показателен пример за ефективността на свободните пазари“, но за периода от 1870 г. до 1936 г.; през следващите десетилетия обаче „разширяването на публичния сектор“ и „увеличаването на данъчното бреме върху икономиката“ довежда до забавянето на хода на желанния икономически ръст¹⁰. По време на телевизионен дебат относно държавния бюджет през 2016 г. икономистът Георги Ганев от ЦЛС препраща към същия мит и редуцира възможностите до: „или ще забогатяваме, или ще преразпределяме“¹¹. Тези идеологии са важни не сами по себе си, а за да схванем по-ясно (нео)либералното въображение. То почива на идеализирането на довоенния рег, преди възхода на социалната държава, но и на производството на едно едновременно обобщаващо и атомизиращо „ние“ („ние“, които или „разпределяме“, или „забогатяваме“), т.е. неспособно да отчита различия и функциониращо като реторически инструмент за възпрепятстване на демократичния дебат за бъдещето.

9 „Свободното предприемачество създава силна социална държава“, 15.11.2012 гостъпно на: <http://www.segabg.com/article.php?sid=2012111500040001201>.

10 Явор Алексиев, „Мимовесте за социалната държава“, гостъпно на: <http://ime.bg/bg/articles/mitove-za-socialnata-dyrjava/>. Вж. също <http://ime.bg/bg/articles/pazaren-socializym/>.

11 Вж. „Бюджет 2016“, Референдум, 10.11.2015, гостъпно на <http://bnt.bg/predavanyia/referendum/byudzhet-2016>.

Реторическите тактики за оправдане на строгата бюджетна дисциплина и разпада на социалната държава, разбира се, имат много повече нюанси, налични разнородни основания, а и се променят във времето¹². Те обаче не са предмет на настоящото изследване. Ключова е съвременната ситуация, в която доминират логиката на пазарната рационалност, изкореняването на дефицитите и отказът от колективна солидарност. В такава ситуация се ожесточава не само пазарната конкуренция, но и конкуренцията за останките от социалната държава: конкуренция, която най-видимите медийно-експертни дискурси само подсилват, като представят социалната държава като производител на социални паразити.

Наистина дискурсът за социалния паразитизъм не е монопол на либералните експерти. Водещи медии често алармират за това как „[н]аг 1000 лева месечно плаща държавата за издръжката на един бежанец“ и „подпомага“ получилият статут, които „придобиват същите права“ като останалите граждани, но без да са „задължени да отработват 14 дни общественополезен труд, за да получават социална помощ“¹³. Тук фактологическите неточности (митичните „1000 лв за бежанец“) или концептуалните непоследователности (равните права, мислени като привилегия) нямат значение за политическата ефикасност на тези дискурси. Те са изключително лесно усвоими от най-различни групи и за различни цели. Сходни образи бяха мобилизирани и срещу полицейските протести в края на 2015 г.: полицаите бяха рамкирани като искащи привилегии, оядени и непродуктивни мързеливци. Водеща телевизия например публикува на сайта си снимки от

12 Вж. Georgi Medarov, Jana Tsoneva, *Capital Reforms*, Sofia: KOI Books, 2014, гостъпно на: <http://novilevi.org/nlpenglish/235-online-edition-of-capital-reforms>

13 Марина Цекова, „Бежанците със статут имат същото право на социални помощи като българите“, 20.10.2013, гостъпно на: <http://novanews.novatv.bg/news>.

полицейски протест, в които акцентираше предполагаемото нагнормено тегло на служителите в МВР¹⁴.

Лесно можем да открием още примери за тези добре разпространени медийни и политически дискурси освен в описанията на мигрантите, те функционират и по отношение на етническите малцинства, социалните протести (без значение дали става въпрос за тези на учителите, на полицаите, или срещу завишените сметки за електроенергия), младежите, които „не изкарват икономически продукт за страната си“¹⁵, хората с увреждания, инвалидите, социално слабите, майките, децата, пенсионерите, които се борят за „привилегии“, като социални помощи, пенсии, ученически и детски нагбавки, и по този начин спъват конкурентноспособността на страната¹⁶.

Подобни интерпретации присъстваха и в политическото и журналистическото говорене за гръцката криза, но този път под формата на „нахални мързеливи южняци, искащи привилегии“. В този смисъл не само критиците на социалния паразитизъм варират, но и предметът на тяхното морално възмущение е изключително подвижен. Подобно на расизма, става дума за дискурс без собствен обект, който може конюнктурно да се залепя върху това или онова население (от евреи, гърци, мюсюлмани и роми до учители, полицаи и пенсионери). Тоталната интерпретативна схема, която този дискурс предоставя, е ефикасна едновременно за съкращаването на социалната сигурност и за ожесточаването на конкуренцията за нейните останки¹⁷.

14 Вж. София Крачанова, „Спортно-елегантният протест на МВР“, bTV, 08.11.2015, достъпно на: <http://btvnovinite.bg/gallery/galleries/sportno-elegantnijat-protest-na-mvr-galerija.html>

15 Вж. „Как правителството ще се бори с младежката безработица“, БНТ, 31.07.2015, достъпно на: <http://bnt.bg/part-of-show/kak-pravitelstvoto-shte-se-bori-s-mladezhkata-bezrobotitsa>.

16 Вж. чуждесно резюме на тази теза от Красен Станчев в „Красен Станчев за изборите, за ГЕРБ, за популистичие, Денят OnAir, 27.03.13. достъпно на: <https://www.youtube.com/watch?v=qi7SNUFw42Y>.

17 Вж. напр. „Асистентите в БАН ще получават колкото чистачките“,

В тази дискурсивна стратегия принос има и честата употреба на телесни метафори, целящи да предизвикат погнуса. На сайта на популярно международно радио например четем, че „[е]дни съсловия и системи, и което е най-гразнещото – точно неработещите, са обраснали в привилегии, те са „затлъстели“ от социални бонуси“¹⁸. А друг реторически ход, който задълбочава агресивната конкуренция, е представянето на разпада на социалната гържава като демографски проблем: наличие на „твърде много“ млади или стари хора или на „прекалено много“ етнически малцинства, които не си знаят мястото. В тази линия се вписва и разпространеното псевдодемографско расистко говорене за превръщането на България в „циганска гържава“.

Трябва ли тогава да се учудваме, че експерт от неправителствената организация „Българска академия на науките и изкуствата“ (БАНИ) в предаване по bTV заяви, че „българинът е изчезващ вид“ по данни на ЦРУ, Световната банка, а даже и „планът Ран-Ът също сочи такива числа“. Журналистът на телевизията в същото предаване изразява видимо своето притеснение с въпроси като „Изчезва ли България?“¹⁹. Още веднъж, тук методологическата и фактологичната несъстоятелност на подобни данни за „етническите деформации в нашето общество“ не са съществени. Лесно може да отпишем подобни твърдения като бълнуванията на шепя расисти поради тяхната неистинност, но тогава бихме пропуснали

Мегуанул, 06.11.2015, достъпно на: <http://www.mediapool.bg/asistentite-v-ban-shte-poluchavat-kolkoto-chistachkite-news241496.html>. В сумацията интересното е, че повишаването на минималната заплата е дефинирано като проблем, защото ще се вдигне заплата на чистачките, а не защото на всички са ниски. Вж. „Социални паразити: Няма да работим за по-малко от 18 000 паунда годишно“, Snews, 30.01.2013, достъпно на: <http://www.snews.bg/bg/statiya/socialni-paraziti-nyama-da-rabotim-za-po-malko-ot-18-000-paunda-godishno:26744>.

18 Мирела Иванова, „Ако библиотекарите бяха полицаи“, Дойче Веле, 08.11.2015, достъпно на: <http://www.dw.com/bg>.

19 „Експерт от БАНИ: Българският етнос изчезва“, 21.08.2015, достъпно на: <http://btvnovinite.bg/article/tazi-sutrin/razgovori-s-gosti/ekspert-ot-ban-balgarskiyat-etnos-izchezva.html>.

какви са техните условия за възможност, как се произвеждат и защо изглеждат легитимни, а и каква е тяхната политическа ефикасност.

БАНИ паразитира върху символната стойност на БАН и се стреми да я капитализира чрез наукообразна реторика за собствените си расистки цели. Същевременно БАНИ е НПО – типичен пример за ефектите от демонаполизацията и геинституционализацията на публичното производство на знание²⁰. Въпреки че са автори на „българската национална доктрина“, БАНИ настояват на своята либерална идентичност и подкрепят водените от правителството мерки за либерализация. Не можем да отпишем расисткото говорене на БАНИ, популяризирано от водещи медии, като маргинално, защото то се усилва от цялостната либерализация на производството на легитимни познавателни инструменти и от легитимността на борбата срещу социалния паразитизъм, в която БАНИ от все сърце се включва²¹.

20 Това не означава, че няма други НПО, които не само не са расистки, а са и антирасистки. Очевидно има. Въпросът е там, че от формалното либерално управление, базирано на децентрализацията на производството на знание, например, не следват ценностни позиции относно расизма. Самите либерални интелектуалци често забравят, че защитаваните от тях „гражданско общество“, „децентрализация“, „пазар“, „конкуренция“ са формални, а не съдържателно-ценностни категории. С други думи, няма нищо във формата на неправителствената организация, от което да следва, че тя не е расистка, антикомунистическа, националистическа или споделяща група антидемократична ценностна система. В противен случай всички трябва да прибегнем до изготвянето на списъци с „истински“ и „лъжливи“ членове на гражданското общество.

21 Основни за настоящето изследване теми кристализират и в реториката на акад. проф. Григор Велев, председателят на БАНИ, в негово отворено писмо до акад. Иван Южновски от БАН. Велев заявява, че БАН са „последният бастион на тоталитаризма в ЕС“, че има „безрогово отношение“, че е „комунистическа академия“, че „намаляваме и изчезваме като нация със скорост 9 души на всеки час“ и това „се дължи и на ‘мъдрите’ съвети на БАН“. Велев се обявява против „прословутите ‘академични бонуси’“, срещу „комунистическата политика на финансиране на БАН“; трябва „да се спре с изливане на пари в пясъците“; държавното финансиране на БАН е пример за

Смесвания на демографски фобии, расовизиращи (или направо расистки) и културалистски дискурси излизат извън големите корпоративни медии като bTV. Те са споделени и от интелектуалци, считани за либерални. Например в своя статия Александър Андреев от „Дойче Веле“ ентусиазирано ни разказва за изследване на немски социолог, който вижда причината за бежанските потоци в „демографски излишък“ в Близкия Изток²². На страниците на в-к „Култура“ неговият дългогодишен заместник-главен редактор Христо Буцев твърди, че „[м]игрантите не са бегълци“, а „използват ситуацията, за да

„разточителство“. Науката не трябва да се финансира от бюджета, а както е в „развитите страни: с принципа на конкурсно начало“. Нужно е да се скъса с „монопола в мисленето“. Велев омесва в едно цяло антикомунизма, национализма и собствените си демографски фобии с либералните дискурси за делегирането на производството на легитимно знание на неправителствените организации, конкуренцията и критиката срещу „разточителното“ финансиране на държавната наука (Вж. „Председателят на БАНИ отговори с отворено писмо на акад. Иван Южновски“, 20.08.2015, достъпно на: <http://www.celokupnabulgaria.eu/?p=12420>). Той не пропуска да спомене в позитивен план либералните (наречани от него „фундаментални“) реформи на правителството по случай поредната редакция на своята „българска национална доктрина“, Внесена от Патриотичния фронт като законопроект в парламента през 2015 г. (Вж. Григор Велев, „БАН или БАНИ“, Десант, 11.06.2015, достъпно на: www.desant.net/show-news/33285/). Възхвалата на либералните реформи от страна на БАНИ не остава без отговор и тяхната „национална доктрина“ получава високи оценки от ключови либерални политически актьори и медии. Например Томислав Дончев, министър по управление на средствата от Европейския съюз от ГЕРБ, оценява „националната доктрина“ на Велев и БАНИ като „добра отправна точка за разработването и изпълнението на националните политики“ (Десант, достъпно на: <http://basa.bg/index.php/266-2015-01-19-08-17-12>), а либералният вестник „Капитал“ още през 1997 г. нарича авторите на доктрината „разкрепостени мозъци“ и изразява опасение, че „чиновниците“ биха представлявали пречка пред написването и публикацията на оставащите части от доктрината („Публикувана е българската национална доктрина“ Капитал, 29.11.1997 достъпно на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/obshtestvo/1997/11/29/241997_publicuvana_e_bulgarskata_nacionalna_doktrina/).

22 Г. Хайзон, А. Андреев, „Защо всички те идват в Европа“, Дойче Веле, 11.11.2015, достъпно на: <http://www.dw.com/bg>.

се премествят по-близо до богатата²³. Той споделя, че не гържи неговата „култура да се смесва произволно“, при „нарушаване“ на „собственото биополе“ от мигрантите и „тяхното нахлуване в Европа“. Все по-чести са примерите за усвояване на арсенала на крайната десница (културалистка и ислямофобска критика срещу т. нар. мултикултурализъм²⁴ и „политкоректността“) срещу предполагаемите външни, които крадат „нашата“ наслада, възползват се от „нашите“ облаги и социални помощи, спят с „нашите“ жени²⁵ и т.н.

Борбата срещу социалните паразити и геморализиращата роля на социалната държава изглежда способна да обясни всичко. Така например Красен Станчев от Института за пазарна икономика интерпретира масовите протести срещу полицейското насилие в Англия от 2011 г. като извършени от онези с „професията получател на социални помощи“.²⁶ Той съумява да проследи проблемите до „времето на Хенри VIII“ като „следствие от национализацията на манастирите“ и посочва, че „тези проблеми биват решени с развитието на капитализма и индустриализацията от края на XVIII и XIX в.“²⁷. За жалост обаче Великобритания „заимства от Германия

23 Христо Буцев, „Нека не се самозалъгваме“, Култура, бр. 40 от 20.11.2015, достъпно на: <http://www.kultura.bg/bg/article/view/24091>.

24 Вж. Алана Лентин, „Заместването на ‘расата’ и историзирането на ‘културата’ в мултикултурализма“, Георги Медаров (съст.), *Критически погледи към човешките права*, София: КОИ, 2014, с. 157-179.

25 Такива опасения изрази например съпредседателят на Реформаторския блок Раган Кънев в един свой широко коментиран фейсбук статус (Вж. напр. Мирела Заричинова, „Сексизмът и легитимирването на сексуалния тормоз (Поглед към фейсбука на Раган Кънев)“, *Дневник*, 09.01.2016, достъпно на: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2016/01/09/2681589_seksizmut_i_legitimiraneto_na_seksualniia_tormoz/)

26 Красен Станчев, „Горчивите шеги на британската социална държава“, 24 часа, 15.08.2011, достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1001540>.

27 Всъщност този пример не е произволна приумица на Станчев, а е гаден от Карл Маркс в „Капиталът“, том I. В глава XXIV за „т.нар. първоначално натрупване на капитала“ Маркс описва политическите

модела на Бисмарк“ и „мързелът и неуважението към труда и собствеността на другите става една от „гълбоко сгрешените“ черти на британското общество“. Тук пак неточността на фактите в този тип грандиозни разкази е без значение; съществени са техните реторически техники за очертаване на образа на социалния паразит, както и политическите им ефекти. Още по-важно е, че въпросните тотални интерпретативни схеми се явяват като легитимни и циркулират в най-популярните печатни и електронни медии.

През 2005 г. Станчев дава симптоматична интерпретация на възхода на партия „Атака“ в своя статия във в-к „Дневник“, част от седмичната рубрика на Института за пазарна икономика. Според него „тече безсмислен спор“ за това дали „Атака“ е „лява или дясна“. Така, пояснява Станчев, се пропуска „съществената подробност“, че „в България, както и навсякъде в Европа, подобни партии са продукт на ‘социалната гържава’, чиито корени се губят в XIX в., а и в по-ранни времена“. Според него социалната гържава гарантира „данъчно осигуряване на здравеопазване, защита от безработица, доход по време на старост, помощи за „бедните“; тя е „налагана от ЕС“, но същевременно носи „белезите на комунизма“²⁸.

интервенции и насилието, които обуславят отнемането на обществената собственост и нейното превръщане в частна. Според него процеса на „ограждания“ на общинска земя постепенно превръща големи групи селяни в наемни работници, като преди това ги превръща в скитащи се бедняци. Селяните са освободени, но освобождаването е в двоен смисъл – от феодалните зависимости и от средствата за (въз)производство като обществената земя, която по-рано са обработвали. В този смисъл, „национализацията на манастирите“ е инструмент за политическо конструиране на институцията на частната собственост и условие за създаване на капитала. Впрочем, Станчевото усвояване на Марксовия исторически пример, но с обратен знак, намираме за симптоматично за генезиса на елита на неолибералните експерти от недрата на социалистическите институции за идеологическо производство, които в постсоциалистическа ситуация преобръщат с елавата надолу идеологическите инструменти, с които по-рано са боравели.

28 Красен Станчев, „Социална гържава и шовинизъм“, Дневник, 04.07.2005, достъпно на: http://www.dnevnik.bg/analizi/2005/07/04/184534_socialna

Както виждаме, „социалната гържава“ може да произлиза от най-различни източници – „комунизма“, „национализацията на манастирите“, „Бисмарк“, „ЕС“, но винаги има деморализираща функция. Проблемът е в „принудителната солидарност“, налагана чрез демократичните институции (напр. данъчна политика). Данъчната система се използва за разрешаване на проблемите „с безработицата, старостта, здравето, майчинството, отглеждането на децата“. В интерпретативната рамка на Станчев това значи, че „най-малко допринасящите се оказват най-привилегировани“. Също така „социалната гържава създава стимули за подгържане и увеличаване на групата получаващи помощи“, покачва безработицата, нейната икономика създава по-малко, страда от намален приток на капитали, а „мнозинството ражда по-малко“. „Това гразни“ е експертното заключение на Станчев. Неговата интерпретация на „Атака“ остава амбивалентна: от една страна „Атака“ реагира срещу паразитите, възползващи се от социалната гържава, защото „гразният“, но същевременно се явява като защитник на социалната гържава (такива са „всички партии“). „Шовинизмът“, според него, е едновременно *реакция срещу* и *защита на* социалната гържава. Изглежда обаче за Станчев проблемът с партии като „Атака“ е в това, че нямат рационална критика срещу социалната гържава, защото се насочват към социалните паразити, а не към „системата на принудителната солидарност“.

В своя статия за новинарския сайт „Офнюз“ Владимир Каролев съумява да обясни дори тероризма със социалната гържава²⁹. Каролев слага знак за равенство между роми, ислям, тероризъм и гета. Според него „мюсюлманите са по-рискова група“ „чисто статистически“. В гетата ислямът „аздравява корените си чрез икономията от мащаба, която построяването на една джамия там реализира“, защото „една джамия

[durjava i shovinizum/](#).

29 Владимир Каролев, „Силната социална гържава също храни и развъжда терористи“, Offnews, 16.11.2015, гостъпно на: http://offnews.bg/news/Nashite-avtori_2490/Silnata-sotcialna-darzhava-sashto-hrani-i-razvazhda-teroristi_592217.html.

би била много по-неефективна, ако мюсюлманското население е разпространено равномерно“. Според Каролев е „почти неприложимо“ мюсюлманите да се прогонят от Европа, „тъй като [това] отваря вратите към огромни допълнителни държавни разходи“. Той предлага да се разселят гетата и „да се намалят разходите и политиките на социалната държава“.

Тази критика на социалната държава е усвоена и от популярни български предприемачи като например Ивайло Пенчев, собственик на компанията за изкуствени стени за катерене „Уолтопия“. В интервю за В-к „Дневник“ той ни обяснява, че и днес „социализмът [е] попълни[л] навсякъде“, „ЕС е болен от социализъм“, но за щастие „кризата започва да го съфриява“. Това обаче не пречи на Пенчев да заяви своите симпатии към китайския индустриализъм: той смята, че „Азия бумти отчасти, защото там социална система няма или е много рудиментарна“. Ето защо той се обявява срещу „държавата на благоденствието“, защото когато хората „мечтаят за благоденствие, се губи енергията им“. Така изцяло в логиката на експертния кръстоносен поход срещу социалните паразити, според този „автентичен“ предприемач има „огромна група, около 80% от хората, които не са амбициозни“ и той не се колебае да определи като „нелепо“ разбирането, че „всички заслужават достойно съществуване“ и да се възправи срещу „неамбициозните и низшите духом“. Социалните системи са „рак“, отсича Пенчев и се оплаква от немотивираността на „чалгаджийското поколение“, което не схваща, че щом „не си полезен, никой няма да ти плати и 2 стотинки“³⁰.

30 Тамяна Димитрова, „Ивайло Пенчев, ‘Уолтопия’: Социализмът се е пропил в целия Европейски съюз, Китай е заводът на света“, Дневник, 27.03.2014, гостъпъно на: http://www.dnevnik.bg/intervju/2014/03/24/2263417_ivailo_penchev_uoltopia_socializmit_se_e_propil_v/. Пенчев изтъква и друг позитивен пример освен Китай: според него „социалната система“ е изкуствена и следователно ненужна, тъй като „по време на турското робство“ никой не е „умирал от глад“, а ако е имало „човек с негъзи“, то семейството е поемало отговорност за него. „Социалната система отнема отговорността от хората и (...) на практика я прехвърля върху предприемачите, защото те създават благата, те дърпат каруцата“. Това е бремето на колоса предприемач

УСВОЯВАНИЯ НА БИТКАТА СРЕЩУ СОЦИАЛНИТЕ ПАРАЗИТИ

Дискурсът за борбата срещу социалния паразитизъм не е патент на десните експерти, макар и те да са по-видими в публичната сфера. Битката понякога се подема и от говорители, възприемани за леви, но вдъхновени от консервативни геополитически фантазии и от силни културалистски и/или расистки дискурси. Показателен пример е предаването „Деконструкция“ на Петър Волгин от 5 септември 2015 г., чиято тема, както често се случваше³¹ в предаването, са бежанците³². За едната участничка в предаването, Христина

– да носи на раменете си социална държава, социалистически ЕС и „80% от човечеството“; истинският пролетарий на капитализма.

- 31 Критиките ни към „Деконструкция“ не означават, че одобряваме последвалата цензура срещу предаването и по-конкретно обвиненията в „липса“ на плурализъм. Всъщност, както показваме и тук, в предаването се възпроизвеждат някои от най-популярните публични и медийни стереотипи и в този смисъл липсата на плурализъм е общ белег на всички водещи медии (за задълбочен анализ на казуса със свлягането на „Деконструкция“ от ефира на БНР Вж. Мартин Маринос, „За Гогата и Петьо. Медийно производство, пропаганда и (ге)регулация: къде е политическата икономия на медиите?“, 02.01.2016, достъпно на: <http://novilevi.org/publications/276-gogata-petyo>)
- 32 „А. Райчев: работещият човек в Европа вече е вносен и то от чужда култура“, БНР, 05.09.2015, достъпно на: <http://bnr.bg/post/100598780/a-raichev-raboteshtiat-chovek-v-evropa-e-veche-vnoseni-i-to-ot-chujda-kultura>. Разбира се, това съвсем не е първото предаване, което г-н Волгин и неговият екип посвещават на темата. В друго предаване (Вж. „Калина Андролова: Опорният лост за бъдещият терор“, БНР, 19.09.2015, достъпно на: <http://bnr.bg/horizont/post/100604136/kalina-androlova-oporniat-lost-za-badeshtia-teror>) Калина Андролова настоява, че в случая не става дума за бежанци, а за „хора, които просто се преселват и търсят по-удобен начин на живот“. Това преселване обаче според нея е нещо повече: то е „организирано нашествие на хора, чужди на европейската култура“, за да може последната да бъде дестабилизирана, доколкото бежанците представляват „опорен лост за бъдещ терор“. Това е така, защото, както казва самият Волгин, интеграцията на „прииждащите хора от арабските и мюсюлманските държави“ в „европейския модел“ е невъзможна поради тяхната културна и религиозна несъвместимост с европейците („Вижте

Христова (от сайта *Memoria de futuro*), „[в]ъншният пласт на събитията е ясен“, но „същественният поглед трябва да бъде малко по-навътре“, към „антропологическите изменения“ на миграцията. Христова твърди, че „тези, които движат света, много добре го знаят“, а именно, че мигрантите са „хора, които не искат и не могат да бъдат интегрирани, защото са плод на една съвсем друга цивилизация“ и имат „съвсем различен културен фундамент“. Цялостният аргумент на Христова е построен върху позитивни позовавания на Освалд Шпенглер, конспирации за „промяна на цивилизационния чип“ и т.н., които са централни за дискурса на радикалната десница.

В същото предаване гост е и Андрей Райчев, който номинално се гистанцира от културалистките аргументи, казвайки, че е „груба грешка“ да се мисли, че става дума за „духовен въпрос“. Тезата на Райчев в предаването е, че:

Европа живее значително над възможния си стандарт (...) Не е способна да се мобилизира (...) [И] трябва спешно да отслабне. Да махне 30 кила. И тези 30 кила се казват гигантската, глезеца, назаем, назаем, назаем, назаем, назаем, назаем... Този „назаем“ не отива във високи технологии, не отива в инфра-структура... Отива в изкуствено поддържане на прекалено скъп живот и едно огромно, гигантско количество паразити, социални паразити, които са ни надализи. Тези паразити трябва да бъдат отстранени. (...) Трябва да се работи!

затворените арабски и мюсюлмански анклави“ „във Всеки голям европейски граг“) („Петър Волгин: Интеграцията невъможна“, БНР, 19.09.2015, достъпно на: <http://bnr.bg/horizont/post/100604134/petar-volgin-integraciata-nevazmojna>). Според Волгин обаче културно чуждите бежанци все пак „ще бъдат готови да работят за много по-малко пари, отколкото европейците“, и така ще сричат за европейците и последните остатъци от социалната държава. Така парадоксално в този анализ бежанците се оказват, от една страна, неинтегрируеми и самоизолиращи се в анклави, но от друга – готови тутакси да се включат в икономическия живот на европейските страни, дори по-охотно, отколкото самите европейци.

Въпреки че Райчев формално отказва да се позовава на Шпенглер, той потвърждава, че проблемът е в това, че „29% от швейцарците не са швейцарци“. От една страна, той негодува от непролетарския, а консуматорски характер на пролетариата, който не желае да повиши производителността на работната си сила чрез ограничение на потреблението за своето биополитическо възпроизводство.³³ От друга страна, работната сила е заместена от работници с „чужда култура“, което довежда до криза поради въобразена метафизическа и цивилизационна несъвместимост.

В тази аргументативна линия наблюдаваме сливания между либерално-технократските оправдания на режима на строга бюджетна дисциплина („трябва да се работи – стига потребление – трябва мобилизация“) и културалисткия аргумент за наличието на твърде много ислям по християнските земи. Логиката на този процес кулминира при зачестилите призиви за втора глобална „война срещу терора“³⁴. В друго свое интервю за „Деконструкция“ Райчев твърди, че е нужно да се „прекрати глупавият междухристиянски разкол“ и да се изгради „единна политика на целия християнски свят“. Според него, „когато е война, цивилното население страда (...) Няма начин нашият свят да се оказва във война с друг свят и ние да си живеем по същия начин, с гискотеките, високото равнище и пр.“³⁵.

„Те“ на „другата култура“ обаче е изключително флуидна фигура. В свое интервю за „Дойче Веле“ Райчев обобщава виждането си така: „Когато емигрант отива в САЩ, той

33 В предаването дефицитът на автентичност се схваща по разнородни начини. Докато за Райчев проблемът е в това, че работниците вече не са работници, Петър Волгин се оплаква, че вече „мъжете не са мъже“, а Христова, че мъжете се епилират.

34 Има се предвид ситуацията след окупациите на Ирак и Афганистан, последвали 11-и септември 2001 г.

35 „Андрей Райчев: Нужна е единна политика на християнския свят към арабския“, БНР, 16.11.2015, гостъпно на: <http://bnr.bg/post/100626740/andrei-raichev-nujna-e-edinna-politika-na-hristianskia-svat-kam-arabskia>.

отива да работи – и си търси работа. Когато емигрант отива в Европа, той търси социални помощи³⁶. В същото интервю Райчев размива границите между ромите и бежанците, защото според него „това е единственият опит на българина с чуждото“.

Тези дискурси се споделят не само от интелектуалци и експерти с номинално различни убеждения, но и от политическите елити. По време на предизборната си кампания Михаил Мирчев, кандидат за кмет на София от БСП (2015 г.), поде дискурса за „ромската престъпност“ и мигрантите като проблем за сигурността. След края на кампанията той обяви предстоящ свой научен доклад, в който обсъжда опасността пред „оцеляването на България“ и заплахата от нейното „примитивизиране“ поради „мигрантско преселение на примитивни народи“, несъвместимостта между „тяхната“ и „нашата културна традиция“, както и „между трудово-производителната част на населението и консумативно-паразитната част на населението“, а именно „над 300 хиляди гето-цигани“³⁷.

Крайната десница, разбира се, е най-директна в това говорене. Според Ангел Джамбазки, еврогенутат от ВМРО, „[ф]алшиви социално слаби цигани, социални паразити, които карат лимузини за стотици хиляди долари и живеят в палати, които струват милиони долари“³⁸, „[ф]алшиви детски, фалшиви социални, фалшиви инвалидни пенсии – така финансираме циганските гета“. Джамбазки твърди, че ромите „точат държа-

---

36 Александър Андриев, „Чужденците в България, българите в чужбина“, Дойче Веле, 02.09.2015, гостъпно на: <http://www.dw.com/bg>.

37 Михаил Мирчев, „Социално-класови неравенства и цивилизационно-мигрантски несъвместимости“, 16.11.2015, гостъпно на: <http://blogs.unwe.bg/mihailmirchev/2015/11/16/1234/>.

38 Ангел Джамбазки, „От местопрестъплението: Игнатиево, Гърмен и Бако“, 04.06.2015, гостъпно на: http://www.lentata.com/page_7342.html?item_from=25.

вата“ и трябва „да се хващат на работа, а не да живеят като паразити на гърба на гържавата и на обикновените хора“³⁹.

За изкореняването на социалния паразитизъм се обявяват практически всички водещи политически партии. През 2014 г. десният, но номинално либерален министър на здравеопазването Петър Москов нарече ромите „скотове“. Невинаги расизмът е толкова неприкрит. Ивайло Калфин, номинално левият социален министър и заместник министър-председател от същото правителство, избягва твърде очевидните расистки етикети и обезопасява говоренето си чрез препратки към „безотговорни родители“, за да оправдае бюджетните съкращения, които предлага⁴⁰.

Фактът, че има редица застъпвания между либералните (базиращи на пазарната рационалност), някои леви (в техния социално-консервативен вариант) и крайнодесните (основани на откровен расизъм) дискурси за социалните паразити, не означава, че те са идентични, а че има родство между тях, моменти и места на сливане и съгласие. Докато либерално-технократските дискурси виждат в премахването на социалната гържава рационален инструмент за повишаване на националния икономически продукт, то при расистко-културалистките въпросът е цивилизационно-културно оцветен.

Това обаче са идеалнотипични разграничения и всеки казус на сливания между либерални и крайнодесни дискурси трябва да се разглежда отделно, тъй като практически има много и важни различаващи се характеристики. Например Петър Москов е представител на партия, която среща голяма подкрепа сред самоопределящи се като либерални интелектуалци, но гово-

39 „Ангел Джамбазки: Стига сме хранили цигани паразити с гетски и социални! На българина му писна!“, 02.2015, достъпно на: <http://bez-cenzura.com/epitzentar/angel-dzhambazki-stiga-sme-hranili-tzigani-paraziti-s-detski-i-sotzialni-na-balgarina-mu-pisna>.

40 Вж. Jana Tsoneva, “Bulgaria’s Creeping Apartheid, Part III: Racism with a Touch of Responsibility”, *Lefteast*, 09.01.2015, достъпно на: <http://www.criticatac.ro/lefteast/bulgarias-creeping-apartheid-iii-racism-responsibility/>.

ренето му срещу ромите наподобява расизма на крайната десница. Социалният министър Калфин, от друга страна, е представител на партия (АБВ), която, поне допреди коалицията си с ГЕРБ, РБ и Патриотичния фронт, бе възприемана често като лява, а нейният лидер Георги Първанов – заклеяван като агент на ДС. Дискурсът на АБВ обаче не разчита на прекия расизъм. Когато Калфин казва „отговорни родители“, всеки знае, че препраща към роми (тъй като контекстът, в който се вписва този речеви акт, вече е смислово структуриран от дискурси, белязващи етнически „безотговорното родителство“ и описващи тъкмо ромите като родители, които не пращат децата си в училище, използват ги като работна сила или ги женят невръстни), формално запазвайки добрия либерален тон. Този подход е различен от придържането на Москов към един по-традиционен расистки формат на пряка реторическа дехуманизация на етническите малцинства.

Атаките срещу „социалните паразити“ се споделят от номинално противостящи си позиции, но това не изменя общата тенденция, а само допринася за струпването на множество дискурси в общи точки. За същото наслояване спомага и безпътният образ на социалния паразит: майка от ромски произход, живееща от социални помощи; бежанец – терорист, спестяващ от социални помощи, за да строи джамии; възрастни комунисти, заглездили се в БАН; дебели полицаи, търсещи привилегии; мързеливи гърци, които искат друг да плаща сметките им; недисциплинирани работници, потрбяващи повече от морално приемливото; и пр.

Възможно ли е дискурсът за социалните паразити да се усвои за цели, които не делегитимират социалната гържава, не подсилват агресивната конкуренция за нейните остатъци и не атомизират обществото на отделни воюващи фракции? Може ли ефикасно да се паразитира върху елитарния дискурс за паразитите в името на алтернативни, антиелитарни и прогресивно-популистки цели? Ако е възможно, би трябвало „борбата срещу социалните паразити“ да се мобилизира не за,

а срещу политиката на строги икономии, съответно срещу елитите и представителите на капитала.

Интересен опит в тази посока прави икономистът Димитър Събев в своя статия против „икономическите“ и „социалните“ „паразити“. В нея, възползвайки се както от теологически, така и от еволюционистко-биологически метафори, Събев разглежда „лихварството“ и банките като паразитиращи върху „народа“, но към този „[к]ърлеж, впил се надълбоко“, включва и армията, държавната администрация, президентството, „класата на безделниците“, „класата на прислужниците на богатите“ и други⁴¹. Опитите за усвояване на антипаразитната реторика за прогресивни цели са амбивалентни, а и допълнително затруднени от факта, че вече възприемат предпоставката за необходимостта от стопанска производителност, която е условието, предпоставящо моралното право за достъп до средства за живот, т.е. рискува преобръщането на Марксовия афоризъм от „на всекиму според потребностите“ към „на всекиму според възможностите“.

ОТ КРИТИКА КЪМ РЕФОРМА

Готовата интерпретативна схема за социалните паразити има не само универсално описателна, но и предписателна валидност. Например в дебатите за реформа на образованието често се поставя въпросът за дисциплините, които произвеждат стойност, и онези, които само потребяват създаденото от други. Това не е нещо изолирано. Всички публични институции, както и всеки техен отдел, трябва да са способни да докажат способността си да постигнат икономическа „автономия“, да не разчитат на „помощи“, да са икономически ефективни, а не „феодални старци“ по популярния израз на Симеон Дянков. Както четем в една манифестна

41 Димитър Събев, „Икономически паразитизъм“, Webcafe, 23.01.2011, достъпно на: http://www.webcafe.bg/id_1408082913_ikonomicheski_parazitizam.

статия на журналиста Милен Петров от 2011 г. В защита на съкращенията на бюджета на БАН – тогавашният финансов министър „реже бюджета и я притиска до стената, за да се реформира сама, така че да се превърне в доходоносно предприятие“, „да обърне социална наука в модерно изследователско предприемачество“, за да може учените „да се превърнат в мениджъри“, да „цъкнат из Европа и Америка и да се борят за всеки цент“. Щом това се случи, дори министърът няма да стои настрана, защото „и той ще иска да участва в схема“⁴².

Изследване на ИПИ от своя страна твърди, че съществува голям проблем с подпомагането на хората с увреждания. От института предлагат „увеличаване на заетостта сред хората с увреждания“ чрез замяната на социалните плащания с изисквания за полагане на определени количества труд (а също и като се премахват „привилегии като безплатните винетки за използване на националната пътна мрежа“):

Получаването на инвалидна пенсия за хора с над 71 % загубена работоспособност трябва да предполага включване в програми за заетост по преценка на органа, извършващ социалната оценка, и в съответствие с предписанията за допустимите условия на труд според вида и степенята на увреждането на лицето⁴³.

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО КАТО АЛТЕРНАТИВА НА НЕРАВЕНСТВАТА

Независимо дали реторическите разграничения между продуктивни и непродуктивни населения и дискурсите за социалните паразити са културалистко-расистки, те често

42 Милен Петков, „Защо Дянков гърчи БАН“, 24 часа, 07.11.2011, достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1104252>.

43 Явор Алексиев, „Нов подход към интеграцията на хората с увреждания в България“, април 2012, достъпно на: http://ime.bg/var/images/IME_Integration_2012.pdf.

се опитват да обяснят социалните неравенства, макар и много либерални икономически експерти да имат амбивалентно отношение към категорията „неравенства“. ИПИ например разграничават „абсолютна“ и „относителна“ бедност. Бедността в България според института трябва да се мисли „като възможност за посрещане на основните нужди“ („абсолютна“), а да не се съотнася „към равнището на доходите“ („относителна“)⁴⁴. Категорията за обективна, научно-обоснована бедност е ключова за либерално-корпоративното въображение, т.е. за мисленето на възможността за междукласова солидарност (напр. като „национална идея“) в общество, раздирано от огромни социални неравенства. За тази цел обаче трябва потребностите да не се мислят като относителни или социално и исторически конструирани. Обратно – необходима е дефиниция на „обективните“ необходими, да кажем под формата на минимални дневни хранителни дажби, позволяващи биологическото възпроизводство. Поради това в отделни случаи неолибералните експерти агресивно отричат самата възможност да се изследват социалните неравенства.⁴⁵ А когато все пак категорията „неравенство“ бива използвана, самите неравенства винаги са оказват диалектически продукт на социалната политика, целяща смекчаването им.

Според изследване на ИПИ „политиките за намаляване на бедността“ трябва да се фокусират „върху новите работни места, а не, както традиционно попадат, върху т. нар. политика на доходите“: „(н)оследната често включва не просто преразпределение, но и намеса на трудовия пазар, която е уж в полза на работещите, но всъщност оскъпява труда и пречи на новите работни места, особено в изостаналите региони“⁴⁶.

44 Петър Ганев, „Бедност 2020“, Преглед на стопанската политика/ИПИ, 15.07.2011, достъпно на: <http://ime.bg/bg/articles/bednost-2020/>.

45 В дискусия в Червената къща на тема „Трябва ли да изравняваме неравенствата и как?“ Георги Ганев (ЦАС) оспорва самата възможност неравенствата да бъдат изследвани. Вж. <https://www.youtube.com/watch?v=7HRVVuvAm5c>.

46 Институт за пазарна икономика, *Бедност и неравенство в България*,

Преразпределението е неефективно, твърдят от ИПИ; „социалната политика не дава желания ефект по отношение на намаляването на неравенството“ и следователно е нужно „повишаването на ефективността при преразпределянето на средствата, а не толкова постигането на увеличаване в абсолютния им размер“. Средствата трябва „да се насочват в по-голяма степен към тези, които имат най-голяма нужда от тях, но по начин, който поддържа стимула за икономическа активност“, като се създават „програми за преквалификация, които биха повишили мобилността сред населението (...), вместо средствата да се насочват просто към помощи за безработица“⁴⁷.

Именно в конюнктурата на ожесточената борба срещу социалната гържава дискурсът за предприемачеството е впрегнат да играе ключова роля. Ако нещо се въобразява като радикалната противоположност на социалните паразити и най-ефикасния способ да ги отбие от щедрата гърд на социалната гържава, това е повелята да станат предприемчиви и да вземат своята съдба в собствените си ръце. По такъв начин припознатите като паразити, както предстои да видим, лесно могат да бъдат респонсибилизирани, т.е. да им бъде вменена отговорност за съдбата им на неуспешни (потенциални) предприемачи. А предполагаемата „липса на предприемачески дух“ може да застане редом до уж генериращата я социална гържава като основен източник на неравенствата.

гостъпно на: http://www.bednostbg.info/var/docs/reports/Poverty_Paper_IME.pdf.

47 Мария Иванова, „България е сред лидерите по социално неравенство“, Капитал, 07.04.2013, гостъпно на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2013/04/07/2036997_bulgaria_e_sred_liderite_po_socialno_neravenstvo/.

ПРЕДПРИЕМАЧЪТ ИЗПРАВЯ РАМЕНЕ

Но освен като обяснителна система за неравенствата и като панацея срещу социалния паразитизъм дискурсът за предпримачеството се явява и в публичното говорене за прехода и неговите дефицити. Например Георги Ганев от Центъра за либерални стратегии не споделя тезата, че „капитализмът у нас се проваля“: той просто се „развива по-бавно, отколкото би ни се искало“. Според него проблемът е в „по-голямата група, която пречи (...) хора, които избират стратегия на живот за сметка на другите през социалната система“. Ганев твърди, че това са „няколкостотин хиляди българи, да не кажа милион“, от една страна, а от друга, „бизнесмени, които са избрали стратегията да забогатяват чрез ограничаване на възможностите на другите и чрез принудата да се използват техните услуги (...) през директно изкривяване на игралното поле в тяхна полза и заемане на монополни позиции“. В същото интервю Ганев изразява неоговолството си от това, че „[и]ма много българи, които смятат, че животът им дължи по-добър стандарт, без да имат сериозни основания за това свое убеждение. В България имаме склонност към лично самовъзвеличаване. И не спираме да надничаме в купичката на грузия!“⁴⁸.

Експертът предлага и (псевдо)класов разрез на българското общество. Според него от едната страна в обществото стоят непродуктивните населения – „олигарсите“ и „пролетариатът“, описан като „бедни в гетата, било то етнически, възрастови или географски“. Бедните „гласуват срещу обещания за още трохи“, а от олигархията „обират лъвския пай от крадене чрез държавни поръчки, монополни ренти, престъпна дейност“. Препращайки към мобилизацията #ДАНСwithme, Ганев твърди, че през лятото на 2013 г.

се изправи българската буржоазия (...) в нейния изконен смисъл на общност от граждани (...) и, да, някъде там измежду

48 Георги Ганев, „Проблемът на България е див и варварски... социализъм“, 15.04.2013, достъпно на: <http://epicenter.bg/article/archive/13115/11/34>.

другите неща и определена способност да произвеждат и разменят, тъй щото да са стопански независими и постоянно да помагат на други да стават стопански независими и да напускат бедността (...) Именно тя е и брашненият чувал, от който постоянно биват тупани както подаянията за бедните, така и държавните, монополните и престъпните рентни на олигарсите⁴⁹.

От своя страна социологът Цветозар Томов описва протестната мобилизация #ДАНСwithme от лятото на 2013 г. като „студена гражданска война, която може да стане и топла“. По-конкретно, тази война е конфликт между

[о]нези, които искат да живеят в демократично общество, желаят държава, която не им пречи да бъдат свободни в икономическото си предприемачество, в избора на стил на живот, и усещат, че формалните политически и граждански права не осигуряват достатъчна свобода. Те вярват, че това е начинът страната да просперира, да стане по-богата и да се доближи до моделите, реализирани в други европейски страни. Хората от другата страна си представят държава, която е гарант на тяхното съществуване, която им дава сигурност, ред, спокойствие, хляб и им позволява да се помолят в своето Всекидневие.⁵⁰

Такива твърдения не трябва да се свеждат до ексцентричностите на един провинциален либерален елит: те са разпрос-

---

49 Георги Ганев, „Когато се наливах основите... В бламото“, 24 часа, 08.07.2013, достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=2128990>.

50 Цветозар Томов, „Вече сме в студена гражданска война“, Портал Култура, 26.11.2013, достъпно на: <http://kultura.bg>. В тази връзка ни се струва уместен анализът на философа Искра Цонева, която определя изключващите и елитистки дискурси около протестите през 2013 г. с термина „социален расизъм“ (Вж. Искра Цонева, „За един български режисьор, за един английски готвач и за смисъла на трагедията“, в: *Философски алтернативи*, бр. 4/2015, с. 63-74; Вж. също Pierre Bourdieu, “Le racisme de l’intelligence”, in: Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, Paris: Minuit 1984, pp. 264-9).

транени из цял свят. Както подсказахме във въведението, възходът на предприемаческия новговор не се ограничава до България.

В България разграниченията между малцинството, произвеждащо стойност, и мнозинствата – пасивни потребители, добиха голяма видимост с новите употреби на категориите за „средна класа“ през последните години⁵¹. Ако през 1990-те години чрез категорията „средна класа“ има повече възможности да се мисли един утопичен образ на бъдещето, разграбил наследените режими на привилегии от социализма във всеобщата „средна класа“, то днес категорията става все по-изключваща. Измененията в нейните употреби изискват отделно изследване, но тук е важно да отбележим реторическите съединения между фигурите на „средната“ или на „креативната“ класа и образите на предприемчивостта, независимостта, иновативността и на производителността.

Тези реторически връзки често се позовават на развитието на подизпълнителските индустрии в сферата на поддръжката (като колцентрове например). Във въпросните подизпълнителски индустрии може да не е съсредоточена толкова значима част от работната сила в България, но те получават огромно публично внимание от медици, политици и неправителствени организации. По време на форума „Аутсорсинг гестунация България 2015“ Росен Плевнелиев например заяви, че „[к]ато президент застав[а] за всеки проект и усилие България да се утвърди като регионален център на ИТ и аутсорсинг“⁵².

51 Вж. Madlen Nikolova, „The Bulgarian ‘Creative Class’ and the Reproduction of Neoliberal Ideology“, *Lefteast*, 16.05.2014, достъпно на: <http://www.criticatac.ro/lefteast/cognitive-workers-in-bulgaria/>.

52 „Президентът Росен Плевнелиев: Трябва да се направи заявка за реформа в образователния сектор, за да има в България необходимото качество специалисти“, Агенция „Фокус“, 10.09.2015, достъпно на: <http://www.focus-news.net:85/news/2015/09/10/2116417/prezidentat-rosen-plevneliev-tryabva-da-se-napravi-zayavka-za-reforma-v-obrazovatelniya-sektor-za-da-ima-v-bulgariya-neobhodimото-kolichestvo-spetsialisti.html>.

Подобни позовавания пропускат, че в IT сектора всъщност са заети едва около 30 000 души⁵³, а само в шивашката (също подизпълнителска) индустрия има около 100 000 с редовни договори и 50 000 без редовни договори⁵⁴. Ниското заплащане и тежките трудови условия (от отработване на посещенията на тоалетна до смъртни случаи от преработване и употреба на отровни лепила⁵⁵) в шивашката промишленост не довеждат до сходен предприемачески ентузиазъм. Значението на IT сектора за привличането на преки чуждестранни инвестиции също е силно преувеличено. Например през 2014 г. преките чуждестранни инвестиции за дейности в областта на информационните технологии и информационни услуги са четири пъти по-малко от тези в добивната индустрия.⁵⁶ Накратко: IT секторът не е от централно икономическо значение за страната. Тогава как да обясним популярността му, както и тази на другите „креативни“ индустрии, представяни като „създаващи стойност“ и мислени като модел за „продуктивната“ фигура на предприемача *vis-à-vis* непродуктивните населеня?

Можем да използваме опростенчески левичарски категории, както прави либералният икономист Георги Ганев, и да заявим, че макар и малцинство, „буржоазията“ успява да наложи интересите си върху „паразитните“ (от перспективата на икономическия либерализъм) класи. Предприемаческият новговор тук трябва да се извлече от интересите на капитала и съответно да бъде сведен единствено до негативно разбиране за

---

53 „Държавният глава: България е една от най-привлекателните аусорсинг дестинации“, гостъпно на: <https://www.president.bg/news2776/dyrvawniyat-glava-bylgaria-e-ot-naj-privlekatelnite-outsourcing-destinacii.html>

54 Вж. <http://www.cleanclothes.org/livingwage/stitched-up>.

55 Анна Георгиева, „Шивачки отработват хогенето във WC“, Стангарт, 18.10.2006, гостъпно на: <http://paper.standartnews.com/bg/article.php?d=&article=7307>. Вж също Вероника Лазарова, „Храбрата шивачка“, 168 часа, 28.05.2008.

56 НСИ, Чуждестранни преки инвестиции в предприятията от нефинансовия сектор към 31.12 по икономически дейности, 30.11.2015, гостъпно на: <http://www.nsi.bg>.

идеология – като маскираща частния интерес (на капитала), представяща го за всеобщ.

Ако поемем в тази посока, трябва да се отнасяме към предприемаческите дискурси като към реторически тактики за героизация на новия елит, целящи да представят социалните неравенства чрез термините на меритокрацията: като продукт на вродени качества и придобити умения и познания, и съответно като управление на „знаещите и можещите“. Целта на този идеологически проект е прекъсване на възможността за критика на неравенствата, а чрез настояването на вродената способност на елитите да самопораждат стойност е блокирана и критиката на експлоатацията. Подобно е и схващането за неолиберализма като „реставрация на класовата власт“ на цитирания по-горе Дейвид Харви. В тази посока на обяснение популярността на неолибералния предприемачески език в България се свежда до еднопосочно и безконфликтно усвояване на глобалния „империалистически разум“ от локалните компрадорски елити.

Подобна обяснителна рамка може да намери и своите сериозни емпирични основания. Универсализирането на предприемаческата идеология означава и (пре)моделниране на труда през специфичните предприемачески категории, както се случва при разпространената реторика за „огъвкавяване“ на работната сила (чрез краткосрочни и индивидуализирани договори; непълно работно време; „гъвкаво“ заплащане и т.н.). Както показва скорошно социологическо изследване⁵⁷ върху качеството на труда в строителството и сметосъбирането, ефектите от т. нар. гъвкава сигурност (*flexicurity*) е „основно в интерес на работодателите“⁵⁸, обезвластява труда и довежда до дискриминативни практики към уязвими групи етнически малцинства, жени и възрастни. Авторите въвеждат термина

57 Васил Киров, Екатерина Маркова, Дарина Пейчева, *Принудителна гъвкавост и несигурност на заетостта. Социологически анализ на качеството на труда в секторите строителство и сметосъбиране*. София: Изток-Запад, 2014.

58 Пак там, с. 14.

„принудителна гъвкавост“ и твърдят, че „гъвкавите форми на заетост са мярка за прехвърляне на икономическия риск от работодателя върху работника“⁵⁹.

Основания за интерпретацията на предприемаческата идеология в термините на представянето на частния интерес като всеобщ можем да намерим и във водещата либерална икономическа политика. Високите данъци върху потреблението на труда (напр. ДДС), ниските проценти за социални осигуровки от работодателите и ниските плоски преки данъци целят преразпределянето на бюджетната тежест от капитала към труда. Тук може да се впише и свойствената роля на държавните институции, промотиращи „свободния пазар“, но подкрепящи едрия бизнес чрез субсидии, данъчни облекчения, а когато се наложи – и чрез социализиране на загубите, както при световния финансов колапс от 2008 г., или, в локален план, при краха на КТБ от 2014 г. В новия инвестиционен план на Европейската комисия (т.нар. „План Юнкер“) се твърди, че успехът на големите предприемачески проекти изисква рискът на частните инвеститори да се социализира превантивно⁶⁰.

Проблемът на една такава обобщена перспектива, свеждаща неолибералните предприемачески дискурси до интереса на капитала чрез негативно схващане за идеологията като маскиране, обаче пропуска техните продуктивни ефекти. Макар и да отговаря на „големите въпроси“, този поглед е неспособен да отговори на серия конкретни питання. *Систематични ли са либералният идеологически проект и дискурсът за предприемачеството и доколко съдържат вътрешни напрежения и противоречия? Или пък: какво стои зад желанието на големи и различни социални групи да се асоциират с предприемаческия новговор? Както споменахме в началото на тази глава, съществуват различни мотивации (напр. на либералните технократи и на*

---

59 Пак там, с. 98.

60 Georgi Medarov, Jana Tsoneva, *The New European Investment Plan: A Critical Analysis of Financial Instruments and Large Infrastructure Financing*, Counter Balance-Challenging Public Investment Banks, 2015.

крайнодесните расисти) за противопоставяне на привижданите като социални паразити.

Ако се върнем на въпроса за разпространените образи на „средната класа“, ще видим, че там се вписват множество позиции в производствено-имуществените отношения, като администратори в неправителствения сектор, журналисти и изследователи от частни и държавни институции и пр.⁶¹. Последните не са някаква „работническа аристокрация“, ако използваме Лениновото понятие, а още по-малко интересите им могат да бъдат изравнени с тези на капитала. Техният труд не е предприемачески, а е (предимно) наемен; доходите им варират значително, а и трудовете им дисциплина е далеч от популярните образи на предприемаческата. Но нещата са по-сложни дори и при по-разпространените образи на „средната“ класа като служители в подизпълнителски компании (колцентрове, ИТ). Фактът, че работната сила на служителите в колцентрове и ИТ компании е сравнително високо заплатена, не означава, че заемат същата позиция като представителите на капитала⁶². Какво тогава кара тези работници да се разпознаят и да бъдат разпознати като продуктивната средна класа, заредена с предприемачески дух, дори когато са подложени на отчуждаващи и обезвластяващи форми на дисциплиниране, подобно на всички други форми на наемен труд?

Разбирането на класата като означаващо, което перформативно превръща означаемото си в реалност, може да помогне за анализа на *политическото формиране* на „средната класа“. Средната класа, към която се причисляват някои работници,

---

61 Nikolova. Op. cit.

62 Както показва Цветелина Христова например, служителите в колцентрове са подложени на дисциплинарни принуди и дисциплинарно организирано работно пространство подобно на всяко друго работническо население под властта на капитала; Вж. Tsvetelina Hristova, “Outsourcing Destination Bulgaria: New Patterns of Labour Migration and the Rise of Call Centres in Bulgaria”, in Raia Apostolova et al., *Situating Migration in Transition*, Sofia: Collective for Social Interventions, 2014, pp. 71-98.

не съществува преди да е представлявана от други. В този смисъл към *свойката класа в себе си* (позиция в производствено-имуществените отношения) и *класа за себе си* (самоописания, диспозиции) трябва да прибавим и трето – *класа за другите*, по понятието на Тогор Петков. С последното понятие става въпрос не просто за констативни, а за конститутивни измерения на придаването на класова идентичност чрез наименоване от други⁶³. Тези други обаче стоят *вместо* всички членове на класата и могат да упражняват легитимно символно насилие над тях, ако са упълномощени и представителството им не е оспорвано успешно. В случая със средната класа това политическо представителство се делегира на учени, експерти, телевизионни интелектуалци, журналисти и пр. Глобално валидните категории на новите предприемачески дискурси от своя страна предоставят не само концептуален ресурс, но и символна сила на въпросните конститутивни описания на разделенията в българското общество. Именно това са социалните практики, които трябва да мислим като фона, на който предприемаческата реторика се разпространява.

Означаващите на предприемаческите дискурси и на „средната“ класа се оказват продуктивни и при формирането на някои протестни идентичности. Например във в-к „Протест“, създаден като една от публичните платформи от протестите #ДансWithMe от лятото на 2013 г., се говори за начина, по който „примерът на младите ни софтуерни предприемачи [българската ИТ компания Telerik, провадена на американска корпорация] се явява като антипод на модела успял млад мъж на 33 г. [разбирай – Делян Пеевски]“⁶⁴. Според в-к „Протест“ автентичното и успешно предприемачество сочи не само правилния икономически път за развитие, а е и алтернатива пред „остарелите“ институции на социалната държава. В

63 Тогор Петков, „Към ‘микроскопския анализ’ на придаването на класова идентичност“, *Социологически проблеми*, бр. 3-4 / 2011, с. 237–244.

64 Редакция „Протест“, „#50 позитивни неща от 2014 – част II“, *Протест*, 22.12.2014, гостъпно на: <http://vestnikprotest.com/aktualno/redakcioni-komentari/50-pozitivni-neshta-ot-2014-2>.

статия, критична към „институционализацията“ на социалните грижи (напр. детски домове), от вестника твърдят, че: „Българската реформа в сферата на социалните услуги е предопределена основно от господстващите до 1989 г. парадигма за социално равенство и тоталитаризъм, с производните на тях – планова икономика, централизация, институционална грижа и социална изолация за рисковите групи (курс. авт.)“⁶⁵.

Алтернатива са „индивидуалният подход“, „социалното предприемачество“, „не социални грижи, а социални услуги“ с „участието на потребителите“, както предписва авторът на статията. Според него допълнителен проблем е, че „институционализираните“ не създават икономическа стойност, а само потребяват. Навършилите пълнолетие, „които са настанени в защитени жилища, не работят, не плащат данъци и осигуровки, а значителна част от тях биха могли, ако социалните услуги на държавата се предоставяха съобразно индивидуални потребителски планове“. Социалните „услуги“ не трябва да „създават зависимост“ и да се превръщат в „тотални институции“, а да „подготвят за независим живот“⁶⁶.

Пазарната рационалност, предприемачеството, икономическата ефективност и конкуренцията се издигат като знаме за всички каузи, способни да спрат глобалното затопляне (чрез търговия с емисии)⁶⁷, и да регулират унищожението на околната среда (чрез нейното остоковяване, монетаризация и в последна сметка търговия на „екосистемни услуги“⁶⁸).

65 Светослав Христов, „Деинституционализиращите институции. Урок по (не)социална политика“, Протест, 24.10.2014, достъпно на: <http://vestnikprotest.com/komentari/deinstitucionalizirashite-institucii/> курсивът в оригинала.

66 Там там.

67 Camila Moreno et al. "Carbon metrics. Global Abstractions and Ecological Epistemicide". *Ecology*, Vol.42, 2015, достъпно на: <https://www.boell.de/en/2015/11/09/carbon-metrics>.

68 Остоковяването на околната среда е наричано от критичните природозащитни организации „финансиализация на природата“. Вж <http://>

При пазарната идеология ключова роля играе и концепцията за избора. Гавин Фригел⁶⁹ описва корпоратизацията на движението за „търговска справедливост“ (*fair trade*) в термините на неолиберализацията на социалната справедливост. Стоките, етикетирани като „справедливи“, от една страна, обещаваат да скъсат с отчуждението между потребители и производители, да представят „истинска“ връзка между тях, но от друга страна, това става чрез етикета, т.е. като остоковяват стремежите за справедливост и ги деполитизират, представяйки ги за личен потребителски избор.

Предприемаческата реторика не може да се изведе от конкретен политически субект или класа, а се усвоява за различни цели и от различни субекти, подобно на описания дискурс за социалните паразити. Тази реторика не отразява прозрачно капитала или определен негов сегмент. Това не означава, че е неутрална, тъй като задава граници на мислимото/възможното и подобно на всяко либерално изкуство на управление работи като изкуство на управлението на икономически рационални индивиди и на натрупването на стойност.

Както показват изведените примери, описанието на неолиберализма в термините на негативното разбиране за идеология (като едновременно скриваща и представяща частния интерес като всеобщ) не е достатъчно. Това е така, защото негативното схващане за идеологията – като маскираща или изкривяваща определена действителност – не може да схване противоречивите усвоявания на предприемаческите дискурси, както и производителните им ефекти.

По-продуктивно е да мислим неолиберализма отвъд (предимно) либералните опозиции идеология – действителност, принуда – свобода, държава – пазар, публично – частно, индивид – обще-

---

www.foei.org/resources/publications/publications-by-subject/forests-and-biodiversity-publications/friends-of-the-earth-internationals-position-paper-on-the-financialization-of-nature .

69 Gavin Fridell, *Fair Trade Coffee: The Prospects and Pitfalls of Market-Driven Social Justice*, Toronto: University of Toronto Press, 2007.

ство, а по линиите, очертани от Мишел Фуко: т.е. като начин на управление, „специфична политическа рационалност“, ориентирана към производството на либерални, отговорни граждани като автономни, предприемчиви и гъвкави, през окуражаването на гражданите да възприемат себе си през пазарни метафори (инвестиращи в развитието си; рационално изчисляващи стойността на собствените си човешки ресурси и капитали; поемащи сами ползите и загубите; самоогитиращи се предприемачи на собствения си живот).⁷⁰

На този въпрос ще се спрем по-детайлно в следващите глави, но тук е важно да споменем единствено, че изследването на бившите социалистически републики във фукоянските термини, способни да схванат интервенционистките аспекти на неолиберализма в производството на граждани предприемачи, е особено продуктивно. Постсоциалистическият човек в рамките на господстващите либерални разкази като този на транзитологията е представян като обект на интервенция от страна на политици, НПО, изследователи и активисти, целящи да предизвикат пазарно-рационално поведение, заменяйки „тоталитарните“ навици, довели до „либерално“ и „патологично“ поведение (недоволство от новия рег, носталгия по миналото, корупция, популизъм, патернализъм, завишени очаквания за получаване на социални придобивки от държавата и т.н.) с нови, „проевропейски“, либерални и отговорни автономни граждани. Мащабният социалноинженерен проект за изтриване на „комунистическото“ наследство и за

70 За разширен критически поглед върху схващането на Фуко за либерализма Вж. Lois McNay, "Self as Enterprise: Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's *The Birth of Biopolitics*", in: *Theory, Culture and Society*, Vol. 26(6), 2009, pp. 55–77. В същата посока работят и изследвания на последователи на Фуко върху „управляемостта“ (или *governmentality studies*) като работите на британския социолог Никълъс Роуз: Вж. напр. Nikolas Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, London: Free Association Publishing, 1999. За постсоциалистическата неолиберализация Вж. Nicolette Makovsky, *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Entreprising Selves in Changing Economies*, London: Ashgate, 2014; Вж. също Елизабет Дън, „Одиг, корупция и проблемът за личността: сцени от постсоциалистическа Полша“, в: Иван Кръстев (съст.), *Под линия: социалните науки и другият век*, София: Факел Експрес, 2001, с. 108–38.

политическо конституиране на новия либерален човек прави по-видим именно този интервенционистки аспект. Социалистическото минало позволява по-лесното конституиране на образа на желания човек на бъдещето чрез оттласкване от въобразената фигура на социалистическия човек на миналото.

Това е и причината критическите изследвания на постсоциалистическите предприемачески дискурси често да се възползват от термините на фукоянския анализ. Например в сборника „Неолиберализъм, личност и постсоциализъм“ имаме серия анализи на отделни казуси от бивши социалистически страни⁷¹. Изследователите обаче показват, че няма еднoliнеен пренос на готови понятия, а става въпрос за специфични и противоречиви усвоявания и адаптации, подчертаващи несигурностите, несистематичностите и провалите на неолиберализацията. Това не е процес на привнасяне на готови идентичности, знания и практики, а е проект за *такова* внасяне, който постоянно се натъква на специфични предизвикателства и трябва да се адаптира към средата и ситуацията, но същевременно се усвоява от различни актьори за собствени цели.

Както показват и споменатите изследвания на неолибералното производство на предприемчиви субективности, централен стълб в този политически проект са обученията. Интервенцията е мислена като индиректна – приучаване към схеми на поведение, морални ценности, окуражаване, както и през създаване и стимулиране на средата.

ИКОНОМИКАТА НА ЗНАНИЕТО И ОБУЧЕНИЯТА В ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Разнородните форми на неформално образование като цяло са ключов елемент от „огъвкавяването“ на работната сила в постфордистката политическа икономия и съот-

71 Makovicky (ed). Op. cit.

ветно за респонсублизацията през дискурсите за предприемачество и иновация. Както четем и в националната стратегия за неформално образование, сред нейните „осем ключови компетентности“ стоят „инициативност и предприемачески умения“ сред гражданството. В самата стратегия се припознава нуждата от предприемачески умения именно у самата работна сила – „ключовите компетентности могат да бъдат разглеждани като степен на адаптивност на индивиди спрямо потребностите на пазара на труда“.

Целта на Стратегията е създаване на условия всеки гражданин в Р България да развива личностните си и професионалните си знания, умения и способности за подобряване на собственото си благосъстояние и на конкурентноспособността на националната икономика чрез: повишаване на адаптивността на всеки човек към икономическите и социалните промени; насърчаване на участието във всички форми на УЦЖ [учене през целия живот] за професионално и личностно развитие.⁷²

С други думи, държавната политика в тази област на практика се оказва насочена към това да тренира готовност у гражданите да отговорят на всяка моментно породила се нужда на пазара. Но тя е изразена експлицитно посредством речника на предприемачеството. Държавната образователна политика се опитва да обхване гражданите от най-ранна детска възраст, за да ги обучи в новия предприемачески етос. Появиха се идеи за обучение в предприемачество още от първи клас.⁷³ Към държавата се присъединяват роящите се неправителствени организации, целящи да участват в политическо-педагогическия проект по култивирането на предприемчивостта и иновативността. Един пример е НПО

72 Министерство на образованието и науката, *Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2008-2013 година*, 2008, достъпно на: http://www.minedu.government.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/documents/strategies/LLL_strategy_01-10-2008.pdf.

73 „Технологии и предприемачество ще се учи задължително до седми клас“, *Дневник*, 06.11.2012, достъпно на: http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2012/11/06/1940865_tehnologii_i_predpriemachestvo_shte_se_uchi/.

„иДействай“, които срещат децата с „лектори по предприемачество“ като Петър Шарков – „съосновател и президент на *Start IT Smart*, една от първите и най-значими предприемачески организации в България“, който е и „съосновател и тренер в *Mind Mapping*“. Децата, от своя страна, се специализират върху „ускорено учене чрез използване на иновативни инструменти“. Шарков „ръководи първия преакселератор в България, *Start IT Smart| Pre-Accelerator*“, където се занимава с „обучителна и менторска програма за начинаещи предприемачи“. От „иДействай“ споделят, че:

Истинската иновативност, волята да постигне всички цели, които човек може да си постави, и всеотдайното желание да създава уникална стойност и да дава на света са нещата, които вдъхновяват Петър и го придвижват по вълнуващия и същевременно непредвидим път на предприемачеството.⁷⁴

Организацията „иДействай“ заедно със „Заедно в час“ издирват „таланти с неразвит потенциал“ чрез „забавни и интерактивни занимания по маркетинг, предприемачество и други основни сфери на бизнеса“, съдържащи „позитивен заряд“, чрез който „се учиш не само как да смяташ, но и как да живееш, как да развиваш себе си, като бъдеш полезен на другите, как да си щастлив“.⁷⁵ (Вж. също Националната стратегия на МОН⁷⁶.)

Неолибералните образователни проекти обаче се характеризират с едно ключово вътрешно напрежение, породено от това, че поради своята гъвкавост, категорията им за прег-

74 Вж. <https://www.facebook.com/iDEISTVAI/photos/a.862876890389400.1073741828.862523967091359/892072434136512/?type=3&theater>.

75 Вж. „иДействай в Долни Пасарел“, достъпно на: <http://oib.bg/index.php/blog/368-ideistai-v-dolni-pasarel>.

76 Полина Симеонова, „Ако нещо не ти харесва, промени го“, декември 2014, достъпно на: <http://ureport.bg/46173/2014/12/02/obshtestvo/akoneшто-ne-ti-haresva-promeni-go>. В съходна посока работят и по-видимата инициатива „Заедно в час“, която според класацията на сп. „Форбс“ е „НПО на годината“ за 2014: Вж. <http://zaednovchas.bg/mission/>.

приемачество има някои от свойствата на празното означаващо. Предприемачеството може да обясни всичко и да даде универсална рецепта за разрешаване на всички проблеми, но това се случва с цената на изпразването на тази категория от съдържание. В този смисъл успехът и хегемонният статут на предприемаческия новговор са и най-големият му проблем. Ако всички са предприемачи, то как да обясним неравенствата? Още повече: как остават все пак възможни наличното разделение между труда и капитала, и съответно капиталистическата експлоатация? Държавните образователни програми също съдържат това напрежение, тъй като и те от своя страна употребяват категорията „предприемачество“ по свойствен начин: едновременно като инструмент за селекция на капиталистически елити, но и като насаждане на ценности у работната сила – като „гъвкава“ и „мобилна“.

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ЗА ВСЕКИ, НО НЕ ЗА ВСИЧКИ⁷⁷

Либералните дискурси се заемат да разрешат този проблем през елитарно и изключващо говорене. Веднъж обособило предприемача като радикалната антитеза на социалния паразит, либералното експертно говорене въвежда ново разделение, вече в рамките на предприемаческия дискурс, което цели отделянето през отграничаването на „автентични“ и „неавтентични“ предприемачи. Всички трябва да станат предприемачи, но тъй като това не се случва, изглежда, че противоречието се разрешава, когато някои се опишат като по-предприемчиви от други. Тази степен на предприемчивост обаче е лична отговорност на отделния индивид. Така в предприемаческото говорене твърде често е въграден един особено силен потенциал за лично респонсибилизиране. Единствено ти си отговорен за наличието или липсата на нови идеи, за усилията, които полагаш, за да ги реализираш, и за готовността да положиш тези усилия. На това респонсибилизиране ще обърнем внима-

---

77 По сполучливата формулировка на Деян Деянов

ние по-долу, като го поставим в светлината на теорията на Бурдийо за социалното страдание.

Научното класифициране на предприемачите приема различни форми. Например Акош Рона-Таш разделя предприемаческата класа на собствено „предприемачи“ и самонаети, които могат да бъдат сбъркани за първите, но не са. В следващата секция ще се занимаем с научните дискурси върху предприемачеството.

АВТЕНТИЧНИ СРЕЩУ ИМИТИРАЩИ ПРЕДПРИЕМАЧИ

Просто всеки сам трябва да си дефинира някакъв бизнес, да вярва много в него, независимо че в началото има големи разочарования и никога не се върви нагоре по плавен път – има възход, има и падения. Човек трябва да използва всеки момент, всяка възможност.

Проф. дин Иван Дочев
за книгата на проф. Йордан Коев,
Основи на предприемачеството,
Варна: Ютено, 2002

[В]ажно е да прекъснем и старата традиция на политическата употреба на икономиката, или както го формулира Румен Аврамов, да променим столетната традиция на ценностно превъзходство на политическата класа над бизнеса и да признаем, че предприемачите и корпоративният капитал са действителните стопани на тази страна. Може би това е най-важната тема за дискутиране. Един от основните изводи на нашето изследване е за оздравителната роля на собствеността, независимо от начина на нейното придобиване. Ако бъде премахната деморализиращата политическа протекция и разрушени явните и скрити монополи, собствеността като че ли неминуемо налага изпитаните правила на икономическо поведение или си намира собственика, който да ги прилага. Стига да не гледаме, разбира се, на тази собственост като на активи, носещи рента, а като на условие за бъдеща предприемаческа дейност. И да създадем условията за вълните на създателно разрушение, както ги нарича Шумпетер, които да изкарват нови поколения предприемачи и да помитат закостенелите форми на бизнес, така че тези вълни никога да не затихват.

Иван Чалъков⁷⁸

78 Вж. изказване на Иван Чалъков в: „Приложение 2: Изказвания и дискусии от конференцията ‘Вторият български капитализъм и неговите мрежи: генезис, еволюция, стабилизация’“, в Иван Чалъков и др., *Мрежите на прехода*, София: Изток-Запад, 2008, с. 612)

В тази част ще разгледаме споменатото напрежение в предприемаческите дискурси, породено от амбивалентността на категорията „предприемач“, която призовава всеки да бъде такъв, въпреки осъзнаването, че не всички са призвани. Апелът е универсален, но очакването е в него да се припознаят само някои. Затова са нужни концептуални инструменти за отграничаване на призваните от мимикриращите. Нужно е да се отбележи, че това не е самоцелно упражнение по разпознаване на автентични от неавтентични предприемачи, а е неразривна част от либералното управление чрез предприемаческите дискурсивни практики. Правилното схващане на този проблем е необходимо за адекватното разбиране и на политикономическата трансформация след разпада на социализма.

В литературата често присъства изненада от бума на гребното предприемачество след 1989 г. в Източна Европа. В Чехия през 1998 г. са регистрирани близо 200 фирми на всеки 1000 граждани, 109 – в Унгария и над 70 – в Словакия. За същия период средното за ЕС е 52.⁷⁹ Някои от изследователите са изумени заради „крайната концентрация на държавно-социалистическите икономики“, в които БВП е съсредоточен в шепя държавни гиганти.⁸⁰ Те пропускат спецификата на предприемаческите практики в късния социализъм. Както показва Алексей Юрчак в свое изследване на предприемачеството в постсоциалистическа Русия, „предприемаческата управляемост“ трябва да се проследи и в късносъветското управление. В духа на критиката на тоталитарната парадигма Юрчак демонстрира, че трансформациите около 1989 г. не трябва да се мислят през либералните дистинкции „тоталитаризъм – либерализъм“, „държава – пазар“ и т.н., а да се видят конкретните механизми в късносоциалистическото общество за производство на предприемачески субективности и рацио-

---

79 Ákos Róna-Tas, “The Worm and the Caterpillar: The Small Private Sector in the Czech Republic, Hungary and Slovakia”, in Thomas B. Gold, Victoria Bonnell (eds), *The New Entrepreneurs of Europe and Asia: Patterns of Business Development in Russia Eastern Europe, and China*, London: M.E. Sharpe, 2002, pp. 39-65.

80 Ibid.

налности и последващото им артикулиране с други такива⁸¹. В интервюта, проведени за нашето изследване, откриваме много примери за успешно предприемачество по време на социализма, както ще покажем в глава IV. Интересува ни не толкова „реалното“ състояние на предприемачеството по време на социализма, а начина, по който функционират разказите за постсоциалистическия му възход.

От една страна, бързото развитие на частния сектор след 1989 г. представлява проблем пред експертите и производителите на научни и либерални дискурси за прехода, целящи да представят капитализма в Източна Европа като несъвършен, като отклонение от въобразена автентична норма. Въпросната интерпретативна тактика е необходима, за да се удържи либерален разказ за реформите и прехода, който същевременно да даде легитимно обяснение за масовото социално недоволство от реално съществуващия капитализъм. За да може да се удържи либералната перспектива, е необходимо източниците на недоволствата (напр. новите неравенства и експлоатацията) да се припишат на външни на либералния капитализъм фактори – комунистическото наследство, социалната държава, международни заговори, културни специфики.

През 1990-те години върху фигурата на дребния предприемач са проектирани силно оптимистични визии за новия ред, една утопия за възможността за изграждане на либерален ред по демократичен начин, от долу нагоре, чийто гръбнак да са дребните и автономни предприемачи. Въпросната утопия стои твърде далеч от капитализма на масовото отнемане на обществена собственост (приватизацията) и насилията на първоначалното натрупване. Но тя противоречи и на капитализма-по-дизайн и „шоковата терапия“ в дискурсите на либерални технократи като Джефри Сакс⁸² срещу популяр-

81 Alexei Yurchak, “Entrepreneurial Governmentality in Postsocialist Russia: A Cultural Investigation of Business Practices”, in Gold, Bonnell (eds), *Op. cit.*, pp. 278-324.

82 Jeffrey Sachs, “What is to be Done?”, *The Economist*, 13.01.1990, гостъпно на: <http://www.economist.com/node/13002085>.

ните надежди за плавен преход с човешко лице. През 1990-те години Румен Аврамов твърди, че масовата приватизация⁸³ е:

социална хипноза, преди всичко медийен процес, т.е. много хора ще бъдат стимулирани и подстрекавани по някакъв начин да се включат в тази акция. Впоследствие много бързо индивидуалното участие на отделните граждани ще стане незабележимо. Ще бъде особено важно участието на инвестиционните фондове, които ще вземат основната част от предлаганите активи на фирмите. (...) това не е социален процес, не е справедлив процес, а начин относително бързо да се преразпределят активите и пасивите на част от гържавните предприятия.⁸⁴

Ранният оптимизъм за демократично развитие на капитализма, от долу нагоре, без насилствено отнемане и концентриране на публичната собственост, е общо място за множество утопии. „Пазарът“ в този момент функционира като общо място за множество политически мобилизации, леви и десни, демократични и авторитарни и т.н. Например дясно-консервативните си представят скъсване със социалистическата модернизация – тук са фантазиите за директна реставрация на предсоциалистическите режими на привилегия, представени понякога като базирани на същности, почти или направо биологични характеристики.⁸⁵ Тоест

---

83 Вече е позабравено, но с „масовата приватизация“ се обещаваха именно демократично и справедливо разпределение на публичната собственост между всички собственици и в този смисъл, повече нейната радикална социализация, а не толкова приватизация.

84 Румен Аврамов, „Масовата приватизация ще бъде като социална хипноза“, *Капитал*, 02.10.1995, достъпно на: http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/1995/10/02/1057592_masovata_privatizaciia_shte_bude_kato_socialna_hipnoza/?showform=loginsuccess&provider=facebook# =

85 Тук срещаме дискурсите за „Стара София“. Напоследък те са особено видими около мобилизациите във връзка с т. нар. „къща с ягодите“ на ул. Сан Стефано в центъра на София. Ето как Теодора Димова, колумнист в сайта „Портал Култура“, фантазира около нейното минало битие: „И името ѝ е красиво като самата нея. Името на Къщата с ягодите излъчва нещо пролетно и чисто, в същото време малко загадъчно и

за консервативните пазарът е инструмент не толкова за премахване на режимите на привилегия по принцип, а инструмент за реституция на предсоциалистическите привилегии. Неолиберално-технократските мобилизации, от груга страна, откриват меритократичен механизъм за селекция на новите елити. Демократично-популистките стратегии пък привиждат възможността за справедлив капитализъм, с равномерно разпределение на собствеността, развитие на „семеиния“ бизнес и т.н. Последните визии са генерирани и от елитите на режима преди 1989 г. Това става чрез навлизане на специфични предприемачески дискурси и образи на фирмата в масовата преса (например, във в-к „Работническо дело“⁸⁶), законови реформи и груги.

„Самородният“ демократичен капитализъм, основан на гребните, често „семеини“ бизнеси, обаче систематично се проваля. Днес най-популярните образи на реално съществуващите предприемачи от 1990-те са тези на „мутрите“, на „спекуланти от вторите мрежи“⁸⁷, на приватизаторите, на възползвалите се от връзките си, на корумпираните. Често последните фигури се вливат и в конспиративни схеми за

малко детско. Къде са били тези ягоди, в предния двор или отстрани, как е хрумвало на банкера, построил уникалната къща, подобна на малък замък, да засади точно ягоди. Сигурно са били диви, около полукръглата веранда, към която водят трите каменни стълбища, сигурно сред тях са играли децата му, сигурно от тях слугините са правели уханни сладка – любимото им лакомство, сигурно това сладко се е поднасяло следобед в малки кристални чинийки заедно с чашка ликьор или с ароматно турско кафе, сигурно сред тези ягоди са ставали следобедните сбирки на софийския хайлайф, на жени с воалетки, в копринени рокли и силно начервени устни, с дантелени ръкавици до лактите, през летните месеци сигурно е имало приеми, на които елегантни господа са се разхождали с пура в ръка из градината сред ягодите и са обсъждали политиката, курса на златния български лев и последните новости от двореца“ (Теодора Димова, „Къщата без ягодите“, достъпно на: <http://kultura.bg>).

86 Вж. Чалъков и др., *Мрежите на прехода*.

87 Пак там, с. 159

най-различни задкулисни планове (от „План Ран-Ът“, до плана на ДС, а вече най-често и двата едновременно).

Разривът между демократичните надежди за създаване на „нация от магазинери“ и реално съществуващия капитализъм на едрите предприемачи, наслаждаващи се на политически протекции, произвежда интерпретативна криза, която същевременно е и много продуктивна за либералното въображение. Изискват се непрестанни иновативни инструменти, за да се избегне заключението, което твърде много наподобява левичарското клише, че капитализмът осигурява богатство за малцина и нищета за огромното мнозинство. Задачата на либералите е да намерят нов голям разказ („световни заговори“, „комунистически отживелици“, „изостанал балкански манталитет“) за оправдание на разрива между обещаното и постигнатото, който да е способен да спаси идеалния образ на либералното управление, като обвини спецификите, изкривяващи „нашия“, „български“, „роген“, „комунален“, „балкански“, „корумпиран“ капитализъм.

Тук възходът на гребното предприемачество е от особен интерес. Как да се обясни защо (все още) има огромно количество предимно гребни предприемачи, а липсва усещане за завършеност на обещанията на „прехода от тоталитаризъм към демокрация“?

Нека се обърнем към научната литература, за да видим как тя разрешава този въпрос. Акош Рона-Таш например атакува утопията за гребните предприемачи, като я обвързва директно с образа на крупната и тромава социалистическа икономика⁸⁸. Според него „извънгабаритният малък частен

---

88   Значимо усвояване на типологията на Рона-Таш в българската научна литература можем да намерим в икономико-социологическия подход на Таня Чавдарова. Тя заменя термина „самонает“ с „автономен работник“, свеждайки класификацията до три фактора: 1) мотивация (възможност срещу принуда, проактивност срещу реактивност); 2) бизнес визията („наличието vs. отсъствието на стратегическа ориентация“); 3) „толерантното или не на риска“. (Вж. Таня Чавдарова, *Социална вграденост на гребното предприемачество*, София: Университетско

сектор заема мястото на социалистическите мастогонти като техен нежелан огледален образ“. В резултат се образувала една „икономика на гжуджетата“, които са неспособни да се съревновават на глобалните пазари, да инвестират и да се възползват от икономииите на мащаба. „Океанът от малки бизнеси е кошмар за всяка държава, която търси да си събере данъци,“ казва Рона-Таш⁸⁹.

Освен че насладва гребните предприемачи върху негативния образ на социалистическата икономика, Рона-Таш също се заема да разграничи предприемачи и *самонаети*. В терминологията на статията първите са оприличени на „гъсеници“, които ще се превърнат в „пеперуги“ а вторите, които доминират числено и така задават курса на развитие, на „червеи“, обречени да пълзят. Предприемачите са иновативни, адаптивни, гъвкави, способни да усвояват новите технологии. Асоциирани са с „креативния гений“, описан от Шумпетер, чиято гениалност свързва производствените фактори по новаторски начини и получава печалба за себе си, предоставяйки икономическо развитие за обществото⁹⁰. Впрочем самото говорене за „креативност“ и „гениалност“ е ключов и сравнително очевиден момент от силната естетическа натовареност на идеята за предприемача в някои нейни водещи артикулации – и особено за въздействията на техните популярни и медийни превъплъщения.

По-нататък, според Рона-Таш предприемачите разделят счетоводството на фирмата от това на домакинството, способни да конституират автономна (от домакинството) рационалност за предприятието си, следователно преследват логиката на експанзирането, натрупването и количественото максимизиране на печалбата. Съответно печалбата се реинвестира в предприятието, а предприемачът се въздържа от непродуктивно потребление. Автентичният

издателство „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 207-8).

89 Róna-Tas, „The Worm and the Caterpillar...“, p. 62.

90 Ibid.

предприемач е свързан с останалите играчи на пазара – както с по-големи, така и с по-малки. „Неговият пазар се ограничава само от наличните възможности и може да отиде отвъд пределите на местността, региона или дори националната държава, когато е рентабилно“, заключава Рона-Таш.

Авторът критикува изследванията, позициите и базираните на тях политики, привиждащи във всички гребни предприемачи потенциалните пеперуди на идния капитализъм. Той предлага „алтернативна парадигма“, която схваща малките бизнеси не като „авантюристични предприемачи“, а като работници, които изпитват неохота да рискуват и не целят да възпроизведат капитала, а само стойността на своя труд⁹¹. Тези неавтентични предприемачи всъщност са *самонаети*, чиято „новопридобита свобода не е свободата да създават, а свободата да се адаптират“.

Рона-Таш предоставя серия от бинарни опозиции, целящи да докажат възможностите на автентичните предприемачи пред ограниченията на работниците. Характеристиките са силно ценностно оцветени и се стремят да докажат неадекватността на това неавтентичните гребни предприемачи да се разглеждат като гръбнака на изгражданя либерален режим.

Според схемата целта на предприемачите е натрупването (производителното потребление), а на самонаетите – потреблението (за възпроизводство на работната сила). Предприемаческата дейност е ориентирана към разрастване, поемане на рискове, а самонаетите избягват риска и не искат да се разрастват, дори когато са успешни. Първите са подтикнати от т.нар. теглещи фактори (*pull-factors*), т.е. те самостоятелно избират да се захванат с предприемаческа дейност. Вторите са подтиквани от външни на тях сили, т.нар. тласкащи фактори (*push-factors*) или принуди. Първите са иновативни и инициативни, вторите – дефанзивни, реактивни, имитиращи. Първите калкулират рационално и се грижат за счетоводството си, а вторите са традициона-

---

91 Ibid., p. 42.

листки настроени и имат лошо счетоводство. Първите имат високи нива на ангажимент към предприятието си, посвещават му цялото си време. Вторите не са ангажирани и посвещават само част от времето си за развитието на своя бизнес. Първите са формални и легални, а вторите – неформални. Първите плащат много данъци, а вторите ги крият. Пазарът на първите не е пространствено ограничен; те са готови да станат глобални, а този на вторите е локален и географски ограничен. Предприемачите са свързани с едрия капитал като доставчици или подизпълнители, а самонаемците или не са свързани, или са свързани единствено като купувачи. Първите печелят от „възможностите на пазара“, а вторите – от „самоексплоатация“. Първите се развиват в моменти на икономически ръст, а вторите – по време на рецесия (защото по време на бум работят на договор за някой груг), и т.н.

Нагрупуването на предприемаческите „червеи“ е „социално“, защото според Рона-Таш те инвестират не в предприятието, а във възпроизводството на собственото си домакинство (напр. образование, човешки капитал и т.н.). Експанзират капитала си, като развиват собствените си умения⁹². Бюджетът им не е автономен, а е подчинен на домакинството. „Предприятието не се интересува от растеж. Неговите природни граници са положени от (разширеното) домакинство. Когато малките предприемачи наемат работна сила, те го правят от ограничения резерв на роднините и приятелите си, а не от анонимния пазар на труда“, казва Рона-Таш.

Авторът не твърди, че господства само единият или другият идеален тип, а че неавентичните доминират количествено, както и че са обречени да не могат да се разраснат поради приписаните им характеристики. Именно затова Рона-Таш критикува неправилно насочени политики, които според него стимулират микробизнеси, които не могат да се разраснат. Такива са например данъчната политика, която изисква, според автора, твърде високи социални вноски от страна

---

92 Ibid., p. 44.

на работодателите. Това не стимулирало назначаването на повече служители. Друг фактор са „високите“ данъци, които карат хората да ги укриват, като регистрират фирми, за да отчитат потреблението си като инвестиция и съответно да не заплащат данъци. Трети фактор са всички политики, базирани на утопията за това, което описахме като демократичен капитализъм (от долу нагоре, базиран на множество дребни предприемачи и т.н.), независимо дали това са инструменти за достъп до кредит, и други подобни механизми. Основното оплакване на Рона-Таш е, че тези политики водят до „свърхрегистрация“ на „непродуктивни фирми“, паразитиращи върху стремежите на правителството за изграждане на конкурентна бизнес среда, тоест – до ситуация, в която правната форма на бизнеса се усвоява за съкращаване на домакински разходи през възползване от политиките, целящи да защитят интересите на капитала (напр. данъчна политика, стимулираща производителното потребление и т.н.)⁹³. Но същевременно „малките си остават малки“⁹⁴ и така и не се автономизират от домакинството. В последна сметка възходът на неавтентичното дребно предприемачество „заплашва здравето на икономиката“ и „изкривява“ нейната структура⁹⁵.

Типологията на Рона-Таш се вписва и в по-широките нагласи, прокарващи разграничение между автентичните предприемачи, създатели на стойност, и неавтентичните, „вредни“ за националното стопанство. Същевременно, както ще покажем по-долу, формалните дискурсивни практики на дребните предприемачи, интервюирани в рамките на теренното ни изследване, могат да се впишат дори във въпросната типология през категории като „високо толериране на риска“, „реинвестиция на печалбата“, „автономен избор“ и „теглещи фактори“, „иновативност“ и „унициативност“. Какво тогава информира негативните образи и селекция спрямо такива предприемачи от страна на неолибералната

---

93 Ibid., p. 53.

94 Ibid., p. 59.

95 Ibid., p. 61.

политическа рационалност и какви практики ги превръщат в призрачни двойници на „производителните предприемачи“, които последните непрестанно се опитват да прогонят като кошмар, но които не спират да ги навестяват? Какви са основанията и ефектите от разпространените твърдения за дефицит на „автентична“ предприемаческа култура в България?

II.

КЪМ ЕДНА КРИТИЧЕСКА ТЕОРИЯ
НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА
ПРАКТИКА

Дотук разгледахме някои експертно-научни дискурси за предприемачеството и техните медийни превъплъщения, както и ролите, които всички те играят в борбата срещу „социалния паразитизъм“. Показахме как разбирането на експертите и учените за предприемачеството се удържа от една негативна интуиция за това, какво то не е – през дискурсите за „неавтентичните“ капитализъм и предприемачество.

Тази стъпка бе необходима, първо, за да покажем на следващите страници несъстоятелността на утвърденото разграничение между автентични и имитиращи (или призрачни) предприемачи; след това, за да видим конкретните оперативни измерения на експертните мнения, накратко, как те „изобретяват видове хора“ като мишени на властова намеса⁹⁶ (в случая „предприемачи“, „автономни работници“, „безработни“

---

96 Вж. Ian Hacking, *Historical Ontology*, Harvard University Press: Cambridge Mass, 2002, pp. 99-115.

и т.н.); и най-сетне, за да изведем на преден план формите на преживяване и стопанските практики на отделни предприемачи, които често остават невидими за специализираната икономическа и социологическа литература. *Тезата ни е, че те не попадат в нейния обсег, тъкмо защото са белязани като „неавтентични“ по нормативни, а не по изследователски съображения.*

При все това, като изходна точка ние приемаме някои аспекти от проблематиката, така както я задават самите специалисти по предприемачество: поради това ще говорим за „предприемачи“. Но само за да откروим – въз основа на една емпирично обоснована критика – нерелевантността на експертните опозиции между истински и неинтински предприемачи, между производителни икономически субекти и социални паразити, между „гъсеници“ и „червеи“.

Преди това обаче е необходимо да скицираме накратко щрихите на една възможна критическа теория на предприемаческите практики, която да отчита социалните и политическите условия за възможност на институционализираното говорене за предприемачеството, неговите неявни морални (и по-точно, морализиращи) измерения, перформативната му сила. С други думи това, че то произвежда реалности като конкретни управленски инициативи, които се ръководят от неговите рецепти, и индивиди, които конструират себе си като субекти на морално действие в света на съвременния капитализъм, с всички перипетии и неволи, които това субективизиране носи със себе си. За целта ще се опрем най-вече на понятието за социално страдание у Пиер Бурдийо и на анализите на Мишел Фуко върху неолибералното изкуство да се управлява.

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО: СОЦИАЛНИ УСЛОВИЯ ЗА ВЪЗМОЖНОСТ

В началото на прехода в България са отворени над 1 000 000 частни фирми. Повечето от тях вероятно отдавна не съществуват, но въпреки това с частен бизнес се занимава значима част от населението на България и днес. Според Националния статистически институт към 2015 г. броят на самонаетите лица е 927.9 хиляди. Това прави над 1/4 от общия брой заети лица в страната (3 434.2 хиляди) и почти 1/3 от официално белязаните като „наети“ (2 506.2)⁹⁷. Въпросните цифри изключват самонаетите и микробизнесите от неформалната икономика. Социолози дори говорят за „зрелищен ръст“ на броя на малки и средни предприятия в периода 1989 – 2001 г., като в края на 1990-те години те представляват почти 99 % от всички предприятия в страната⁹⁸.

В настоящото изследване се фокусираме най-вече върху онези представители на най-дребния бизнес, които не фигурират в официалната статистика на самонаетите лица, както и върху онази част от „заетите“, които не са „наети“, т.е. не работят за заплата⁹⁹. Насочихме се към тях, именно защото те практически възлъщават разминаването между предприемаческата форма на техния труд и трудовата същност, която им приписват социални науки и икономически експертни анализи (като „самонаети“ или „автономни работници“). Така въпросът е дали трябва да мислим техните микробизнеси като предприемачески инициативи или да ги схващаме като „автономни работници“ – по термина на Таня Чавдарова, която стъпва върху дистинкциите между „автентични“ и

97 НСИ, *Заети лица – национално ниво (предварителни данни)*, 06.03.2015, достъпно на: <http://www.nsi.bg>.

98 V. Kirov, Svetla Stoeva, “Developing Small Enterprises: Structural Specifics and Cultural Patterns”, in *Sociological Problems*, special issue, 2005.

99 НСИ класира и работодателите в категорията „заети лица“. Вж. <http://www.fcg.bg/bg/education/ai/page.asp?page=342&topic=5>.

„неавтентични“ на Рона-Таш¹⁰⁰. В същото време, въпросните разграничения между автентични и неавтентични предприемачески субекти се вписват (не без напрежения) в по-широките дихотомии между производителни и непроизводителни населения: докато първите се схващат като „създаващи стойност“ поради своята предприемаческо-иновативна природа, то вторите са привиждани като по същество „само потребяващи“ създаденото от други, т.е. като социални паразити.

Ще повторим нашата теза, която вече формулирахме във въведението: *В описаните публично-експертни репрезентации на предприемачеството е налице не толкова чисто теоретично, колкото най-вече морално-естетическо схващане за стойността.* Това се вижда дори през реторическите тактики за отграничаване на предприемчивите от паразитните населения, на „иновативните гении“, „създаващи стойност“, от „социалните паразити“, „извличащи облаги“ – „червеи“ срещу „гъсеници“, чиято природа е да метаморфозират в капиталистически пеперуди, ако си послужим с метафорите на Рона-Таш, или пък с традиционното етико-естетическо разграничение между „игра“ и „сериозен трюк“.

Изобщо, макар че вече е налице колосална психологическа, икономическа и социологическа научна литература, посветена на теоретичното изследване на „креативността“, особено в нейните икономически измерения¹⁰¹, в публичните дискурси това понятие запазва своето естетическо обаяние на обозначаваща способност, близка до художественото творчество. Както е добре известно, за човешка креативност или творчество започва да се говори едва когато се изгражда теорията за изкуството като продукт на оригиналната продук-

100 Вж. по-горе, бел. 88.

101 За преглед, вж. Ian Fillis, Ruth Rentschler, "The Role of Creativity in Entrepreneurship", in *Journal of Enterprising Culture*, 18:1, 2010, както и Tom Duxbury, "Creativity: Linking Theory and Practice for Entrepreneurs", in: *Technology Innovation Management Review*, August 2012, достъпно на: <http://timreview.ca/article/594>.

тивност на гения – нещо характерно за модерната реинтерпретация на художественото вдъхновение. Големите художествени творби, свикнали сме да казваме, не са обикновени продукти на труда – те са произведения на творчеството, на оригиналната и уникална идея, хрумнала на автора. Впоследствие теорията за творческата гениалност се пренася и на терена на науката, за да обясни преломните научни открития, за да я срещнем в икономическото поле, където тя бива обвързана с характерната пост-индустриална и пост-мениджърска икономика¹⁰². И както познавачът, предполага се, притежава особения статус да ориентира публиката кой следва да принадлежи на канона на художествените образци, така и експертът може да ни покаже кой наистина е облаган от творческия предприемачески дух и кой не. Така в рамките на икономическата плоскост определен тип продуктивност неусетно се снабдява с една квазиестетическа аура. Това само по себе си не би било толкова притеснително, ако тази аура не беше представяна като подчинена на собствено икономическа логика и ако за нейното съществуване не се търсеха легитимации посредством експлицитно морални или крипто-нормативни понятия.

Както вече посочихме, това морално-естетическо схващане за стойността създава определени напрежения, дори противоречия в голяма част от доминиращия дискурс за предприемачите. Проблемите се изясняват допълнително при възглеждане с необходимата интелектуална честност във всекидневните предприемачески практики, оставащи извън светлините на медийните и експертните изобразявания (и изобретявания) на валидните предприемачески модели. *Ако приемем формални характеристики като поемане на риск, съчетан с производително потребление (реинвестиция в предприятието), в проведеното от нас емпирично изследване¹⁰³ се открояват серия от предприемачески практики.* Тези практики, и много подобни на тях, обаче не попадат в разпространените репрезентации, героизиращи

---

102 Вж. Richard Florida, *The Rise of the Creative Class*, New York: Basic Books, 2012.

103 Вж. по-голу, глава IV.

фигурата на съзидателния предприемач. Те не са и обект на биополитическа интервенция за изграждане на необходимата за предприемачески живот „екосистема“, а обратно – засегнати са от огледалния образ на биополитиката: политическа намеса за пресушаване на жизнената им среда, т.е. изграждане на „некросистема“, която трябва да ги лиши от условия за автономно стопанско съществуване¹⁰⁴.

Както твърди икономистът и социолог Боян Захариев¹⁰⁵, ако допуснем, че „предприемач“ е „човек, който поема рискове, който има рискови проекти – било то лични, свързани с бизнес или с начина, по който устройва живота си“, то тогава предприемачеството е извънредно разпространено в България. Според него, докато установените фирми се радват на ограничена отговорност и разделение между бизнес и личен живот, то при дребните предприемачи „между тези две неща няма голяма разлика“. Ако при „едрия бизнес“ личният живот и имуществото са отделени от сферата на икономическа дейност, то „при дребния предприемач всичко е едно цяло“. Така, продължава Захариев, ако дефиницията за „предприемач“ е човек, чиято стопанска активност води до поемане на риск за себе си и за дейността, с която изкарва прехраната си, то „всъщност сред бедните хора в ромските махали, по селата, в малките и по-големи градове има много предприемачи“. От такава позиция „предприемачески проект е дори да отидеш някъде на непознато място, без да имаш пари, и там да се опиташ да започнеш нещо“.

Държавно-юридическите механизми за ограничаване на отговорността на капитала, гарантиращи разделието между домакинство и стопанство, са и механизъм за отбягване на риска. Поради това сливанията между семейство и предприятие при призрачните и нелегитимни предприемачи говорят не за някаква традиционалистка склонност към отбягване на инвестиционния риск, както намеква Рона-Таш, а точно обра-

---

104 Вж. по-долу, глава III.

105 Вж. Приложение I.

тното: тези предприемачи са по-склонни да поемат инвестиционен риск, който слага на една карта не само бизнеса, но и живота, защото се оказват извън обсега на политическите намеси, целящи ограничаването му. С други думи, техният „традиционализъм“ не е остатък от миналото, а е проодукт на специфичното биополитическо действие (и бездействие), което управлява предприемаческото поле.

В теренното изследване бяхме водени именно от допускането, ръкополагащо предприемача като „човек на риска“. Споделените от нашите събеседници наблюдения представляват емпиричната основа на настоящата студия. Тъкмо тези „хора на риска“ обаче обикновено отсъстват от литературата и медийните дискурси върху предприемачеството, където по същество образец са „бутикови“ по своя обхват индустрии като IT сферата. Обратно, когато публичното внимание се обръща към дейци като нашите респонденти, те често са представяни не като въплъщение на предприемаческия дух, а като носители на противоположни качества. Иначе казано, онези, чието всекидневие – от дома до работилницата, щанда и най-общо пространството на труд – е изтъкано и пропито от риск, са разглеждани единствено негативно, през отсъствието на характерните черти, които популярната предприемаческа експертиза е превърнала в норма.

Вече разгледахме критически формирането на образа на предприемача в популярните експертно-политически реторически тактики за разграничаване между легитимното производително-предприемаческо и паразитно-потребителско поведение. По-долу ще се занимаем със социалните, политическите и епистемологическите условия за възможност за „адекватно“ на икономическата конюнктура предприемаческо поведение. Ще се обърнем към обществените сили и процеси, които пораждаат икономическите диспозиции на дейците и им придават уместност (или неуместност) по отношение на икономическия свят и рационалност. Предпоставката ни е, че „икономическият човек“ на икономическата теория е практическа абстракция, която тактически пренебрегва социализирания

агент, т.е. реалния извършващ икономически действия човек, за да го изобрети по свой образ и подобие. А когато не успява в това начинание или той/тя ѝ се съпротивлява, го/я запраща в сивата зона на „рационалното поведение“, „изостаналия манталитет“ и „липсата на креативност и иновативност“.

За да избегнем подобен криптонормативизъм, възприемме перспектива, която разкрива различието в икономическите действия не по линията „рационално – ирационално“, а с оглед на различните и неравни социални условия, при които оперират дейците и които пораждаат у тях различни субективни диспозиции (хабитуси) по отношение на икономическия свят и способстват за по-пълното или непълно съответствие между диспозициите и полето на дейност. Тук, разбира се, черпим с пълни шепи от понятийния арсенал на критическата социология на Пиер Бурдийо. В тази перспектива „неравенствата пред ‘рационалната’ икономика и пред икономическата ‘рационалност’, или иначе казано, неравните ритми (при различните индивиди и групи) в трансформирането на икономическите нагласи са преди всичко отражение на социалните и икономически неравенства“¹⁰⁶. Или както Бурдийо допълва на друго място,

„рационалният“ хабитус, който е условие за уместна икономическа практика, е продукт на специфично икономическо условие – това, което определя притежанието на икономическия и културния капитал, необходим за ефективно улавяне на „потенциалните възможности“, формално предоставени на всички (...) [Д]алеч от това да бъде просто техническо умение, придобито при определени условия, икономическата компетентност, като всяка друга компетентност (лингвистична, политическа и др.), е власт, мълчаливо признавана на онези, които имат власт над икономиката, или, с една дума, [тя е] определен статусен атрибут.¹⁰⁷

106 Pierre Bourdieu, *Algérie 60*, Paris: Minuit, p. 12

107 Пиер Бурдийо, *Практическият усет*, София: Фигура, с. 119-120

Накратко, способността за улавяне на сгодния случай в икономическия свят, за пазарен успех и за формулиране на адекватни стопански стратегии е иманентно свързана с различни свойства и притежания на социалния геец като икономически и културен капитал, които представляват неравно разпределени ресурси в социалното пространство. Ето защо допускането ни е, че ако определени предприемачески практики изпадат от ползрението на експертите по предприемаческо поведение, по-дълбоката причина за това може би лежи в неравните условия и управленски намеси, които правят възможно това, което самите експерти признават като предприемачество. Така поведения, които формално биха отговаряли на споменатата по-горе широка дефиниция на предприемачество (поемане на риск, ангажиране с рисков икономически проекти, реинвестиране), продължават да бъдат определяни в най-добрия случай като прег-предприемачески (когато, разбира се, не са квалифицирани като „реактивни“ спрямо „проактивните“).

Струва си в такъв случай да се зададе въпросът как социално-класовата позиция на дейците структурира тяхната активност и икономически опит (но без при това да се предполага посредничеството на някакво субективно съзнание за обективната истина на ситуацията). И по-конкретно, при какви социални и икономически условия неразпознатите като предприемачи дейци се захващат с рискови проекти, на какви (оскъдни, споделени или отказани) ресурси могат да разчитат, как възприемат себе си и ситуацията, в която действат, но и до каква степен техните субективни предразположения съответстват на правилата и силите, конституиращи полето с неговите позиции и борби? Доколко техните вложения (отново в смисъла на Бурдийо) им носят символна и икономическа печалба и как те позиционнно преживяват разпадането на „онтологическото съучастничество“ между стратегиите и възприятията, направлявани от техните хабитуси, и реалностите на икономическото поле (защото в техните биографични траектории подобни разпадания не са

рядкост)? Иначе казано, какви са измеренията на социалното страдание?

За релефния анализ на тези недооценени по значимост предприемачески практики ще впрегнем едно водещо понятие от социологията на Пиер Бурдйю – *хистерезис*. То е потребно за нашето изследване, тъй като предлага мощен теоретичен ключ за осмислянето на специфичните разриви, произтичащи от разминаването на нормативните очаквания и опита на стремящите се да ги реализират хора, особено в период, когато въпросните нормативни очаквания, както е в случая с предприемаческия дискурс, са сравнително нови и предизвикват нужда от преориентация в личната практика. Не на последно място, хистерезисът по Бурдйю дава възможност за една перспектива върху социалното страдание, която го откъсва от тясно психологическото или емотивистко четене и го поставя ясно в неговата обществена вкорененост.

За да откром по-отчетливо понятието хистерезис, не е излишно да припомним някои общи места в социологическата теория на Бурдйю. Понятието хистерезис е тясно свързано с централните понятия *хабитус* и *поле*, с които Бурдйю превъзможва дихотомията между обективистките подходи в науките за човека („структурите са първични и определят всичко“) и субективистките подходи, привилегироващи действеността (*агенсу*) на социалните дейци. Докато първите са обвинявани във функционализъм, който не може да обясни как се случва социалната промяна, пренебрегва историчността на опита и себеразбирането на социалните дейци, то критиката към вторите е във волунтаризъм и късогледство по отношение възпроизводството на властовите асиметрии, държащи индивидите в подчинение.

В опита си да преодолее тази антиномия Бурдйю разработва понятието *хабитус*, като заема идеята за него от една гълга интелектуална традиция (простираща се от Аристотел през Тома от Аквино до Макс Вебер, Норберт Елиас, Марсел Мос и Ервин Панофски), но го преобразува за целите на своите

анализи върху логиката на практиката като „едновременно система от схеми на производство на практиките и система от схеми на възприятие и оценка на практиките“¹⁰⁸. Като продукт на социални сили хабитусът на гееца е тясно свързан със социалната позиция, в която е бил конструиран, и я изразява. Така социалните дейци са конструирани от структурите, които самите те конструират, а самите структури се възпроизвеждат и трансформират с активното участие на дейците, които ги обитават.

Хабитусът е въплътен, той е „социалното, вписано в тялото, в биологичния индивид“¹⁰⁹, а не е съзнателното разбиране на агента за себе си; той се разгръща пред социолога като „учено незнание“, за което самият агент може да бъде сляп. Хабитусът не действа във вакуум, а се разполага в конкретно поле (арената на социалното действие) до степен, че хабитус и поле са онтологически взаимосвързани. Когато субективните диспозиции на хабитуса съвпадат с обективните позиции, които социалният геец заема в полето, тогава имаме *докса* – всичко изглежда самоочевидно, разбираемо и нормално.

Подобна перспектива може да изглежда някак фаталистична или най-малкото детерминистка, доколкото сякаш свръхакцентира върху механизмите на възпроизводство на структурите, но социологията на Бурдйю е способна да мисли разривите и промените. Наистина, Бурдйю дефинира хабитуса като *устойчива* диспозиция, но това съвсем не означава, че промяната е несъвместима с начина, по който тази диспозиция действа. Напротив, в самата инерция на хабитуса е заложена възможността той да се променя. Хабитусът действително е нещо стабилно и трайно, но това не значи неизменчиво.

---

108 Пиер Бурдйю, „Социално пространство и символна власт“, в Пиер Бурдйю, *Казани неща*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 135.

109 Пиер Бурдйю, „От правилото към стратегиите“, в Пиер Бурдйю, *Казани неща*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 67.

В този теоретичен контекст Бурдийо въвежда заетото от физиката понятие *хистерезис*. Там то обозначава инерцията, в която остават телата или по-общо системите, въпреки промените, настъпили в тяхната среда¹¹⁰. Тази инерция обаче не е изначално тяхно свойство, а е свързана с предходната „история“ на тези системи. Например дълго след като сме изключили котлона, тенджерата продължава да е топла, тъкмо защото е стояла на загорения котлон. Това, че става дума за *инерция*, може да се разбере като именно отсъствие на промяна и дори съпротива срещу нея. По отношение на социалния свят обичайно свързваме инерцията със застиналоост. Например често се говори за „инерцията на гържавните институции“, за да се посочи статичността в механизмите на тяхното функциониране, които сякаш се съпротивяват на всеки опит за „реформа“ в противовес на „динамичните и мобилни граждани“. Но за да разберем как работи хистерезисът, е нужно за момент да заскобим това интуитивно схващане за инерцията и усецането за безвремие, което то извиква в съзнанието ни.

В света на социалната практика хистерезис е форма на криза, която се проявява, когато по някаква причина субективните диспозиции (*хабитусът*) вече са неадекватни или спират да отговарят на обективните позиции (*полето*), в които са се формирали. Да си представим ситуация, в която обичайното протичане на всекидневните практики е станало невъзможно. Например икономически реформи довеждат до това да загубим дългогодишната си работа. Ефектът за вече безработния субект, който досега е приемал ходенето на работа като самоочевидно всекидневие, е хистерезис. Често чуваме хора, които са преживели такава криза, да казват, че „изпадат в безтегловност“. Преживяващият подобни промени буквално „губи почва под краката си“, чувства се „излишен“ и „не може да си намери място“. Тук пространствените метафори са напълно уместни – субектът вече не принадлежи към старото поле, изпаднал е от него; той или тя има *хабитус*

110 Вж. Michael Grenfell (ed.), *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, Durham: Acumen, 2008.

на работник, но този хабитус вече не може да се разгръща в старата си среда.

Всяка съществена, но дори понякога и по-малка промяна в полето предизвиква хистерезис, усещане за това, че „не си си на мястото“. Ако например произхождаме от бедно семейство и по някаква причина попаднем в ресторанта на петзвезден хотел (не като обслужващ персонал, а като клиенти), много вероятно е изведнъж да осъзнаем притеснено, че ни липсват практически компетенции за това от кой ред вилници е редно да пристъпим към вечерята и така да се почувстваме „не на място“. Иначе казано, нашият хабитус като *sense of one's place* – заедно с всички когнитивни и тактически следствия, които този практически усет носи със себе си – ни е изневерил и е бил произведен „ефект на хистерезис“. Нашата практика се излага на опасността от негативна санкция, щом тя се сблъска със ситуация, която е значително отдалечена от средата, спрямо която тя е била съгласувана. Така хистерезисът е ситуативен ефект и основа на структурното несъответствие между съгония случай и практическата способност на агента да го улови¹¹¹.

При все това не е задължително несъответствието между субективните диспозиции и обективните позиции (или между очакванията и полето) да предизвика разпад на социалното, както предполага понятието *аномия* у Дюркейм. Според Бурдийо хистерезисът може на свой ред да се окаже производителен: той може да задейства процес на адаптация на хабитуса, така че последният да започне отново да съответства на полето. Ако се върнем към горния пример, преодоляването на шока от новата ситуация, съчетано с подражаване на действията на околните клиенти, би способствало за промяна в хабитуса и така накрая бихме могли да успеем да се ориентираме какви са нормите на поведение в скъпия ресторант. Това би могло да отприщи цяла серия от промени в хабитуса: да предприемем промяна в маниерите си на маса, да

---

111 Вж. Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Paris: Seuil, 2000, pp. 260, 278.

се захванем със съзнателно шлайфане на говора си (да се освободим от акцент, да възприемем нов речник), за да прикрием непристижното си потекло например.

Разбира се, споменатият пример има за цел единствено да илюстрира теоретичните залози на понятието за хистерезис. В действителност адаптацията към промените в полето е много по-сложна и времеемка, а и често самите промени са по-многопластови от тези в приведеня пример. И макар да посочихме по-горе, че думата „инерция“ не бива да навява липса на динамика и промяна, все пак придобитите в дългия процес на социализация диспозиции невинаги могат да наваксам обективните промени с тяхната скорост. С други думи, макар че примерът с адаптацията в ресторанта е логически правдоподобен, на практика виждаме, че социалната мобилност е подчинена на логика, която регулярно запраща хората с по-ниска класова позиция като низши служители в луксозните ресторанти, а не като техни клиенти.

С това стигаме до едно важно измерение на понятието хистерезис, което трябва да внесе известна прецизност, когато говорим за социална промяна и адаптация. Няма универсален „ефект на хистерезис“, който да работи еднакво за всички субекти, намиращи се на прага или в епицентъра на някаква голяма обществена трансформация. Доколкото засяга практическите диспозиции на гееца, хистерезисът е свързан с класата на агента, с начина, по който той класира света и бива класиран от другите¹¹². Несъотвествието или времевото разминаване между промените в полето и инерцията на хабитуса, който се мъчи да ги догони, може да произведе различни резултати в зависимост от социалната позиция, която субектът заема. Хора от доминирания класи – относително лишените от културен и икономически капитал – е по-вероятно да бъдат декласирани, докато инерцията в хистерезиса всъщност ще укрепи позицията на доминиращите класи, тъй като позиционираните в този сектор на социалното прос-

112 За понятието класа при Бурдийо Вж. напр. Пиер Бурдийо, *Социални класи и символна власт*, София: Сиела, 2014.

транство индивиди могат с много по-голяма лекота и при по-изгодни шансове да наваксат несъответствието между практически диспозиции и обективни процеси.

Нещо повече, за Бурдийо притежателите на културен и икономически капитал вече са в позицията да се възползват от промените в полето. С други думи, за тях въпросното несъответствие често е просто по-малко. Промените в полето често биват предизвикани именно от държавата като „централна банка“¹¹³, която гарантира разпределението и формите на символен капитал в социалното пространство, както и господството на индивиди и групи, заемащи привилегирани позиции в политическото и/или икономическото поле. Така аргументът за асиметричното разположение на доминиращи и доминирани класи важи със същата сила и по отношение на хистерезиса в ситуации или аспекти, в които промените са мислени като канализирани от пазара, и по-общо, от икономическата ситуация, или пък от по-дейната част на гражданското общество.

Когато избухна финансовата криза от 2007 – 2008 г., в бизнес медиите стана популярна една китайска поговорка, според която на китайски език думата за „криза“ и „възможност“ е една и съща. Без значение дали интерпретацията е фактически вярна от гледна точка на китайската лексика, подобна идеология има практически ефект и цели да предизвика оптимизъм, променяйки оптиката, чрез която разглеждаме кризата, така че да започнем да я виждаме не като изцяло негативно явление, а като таяща в себе си примамливи положителни страни. Съвпадането на „криза“ и „възможност“ е практически вярно, но само отчасти. Хората, за които промяната е по-малко криза (в негативния смисъл) и повече възможност, са онези, които вече се намират в позицията да се възползват от нея, да разпознаят отворилите се нови пътища за действие и да реагират навреме. За останалите знанието за „новите възможности“ пристига едва по-нататък (ако изобщо пристигне) и когато дойде, вече е късно: печалбите (символни,

---

113 Вж. Пиер Бурдийо, *Практическият разум*, София: КХ, 1997, с. 102.

икономически) от новата социално-икономическа конфигурация вече са се изчерпали.

Накратко, инерцията на хабитуса работи за онези, които обитават доминиращи позиции, осигурявайки запазване или възпроизводство на тези позиции, дори и в случаи на големи структурни размествания в полето. И обратно, същата инерция ще спъва лишените от символен капитал и ще допринесе за тяхното декласиране.

Както пише Бурдийо в „Правилата на изкуството“, „тъкмо тези, които са най-богати със символен капитал, първи се насочват към новите позиции“. Действащите в едно поле, които са натрупали значителни материални притежания и компетенции, съумяват да натрупват символен капитал. Обратно, онези дейци, които са бедни на символен капитал и поради това принадлежат към доминиранияте групи – работническа класа, дребна буржоазия, селяни, имигранти – се насочват към доминиращи позиции, „тъкмо когато осигуряваната от тях изгода намалява поради притегателната сила, която [тези позиции] упражняват“¹¹⁴. Така хистерезисът предпоставя възможности на онези, които вече постигат символни печалби, докато „лошият усет“ води неуспешните играчи до непризнаване и неразпознаване на силите, структуриращи полето, и съответно до по-непривилегирани позиции.

Хистерезисът следователно е прекъсване на съвпадението между хабитус и поле и въпреки че дава възможности за подобряване на позициите, онези, които вече обитават доминиращите полевни сектори, продължават да пребивават в икономически и културно лишени позиции, независимо от своите усилия и борби за подобряване на своето положение. Ето защо промените в полето по-скоро биха влошили ситуацията на символно лишените в икономически, социален и/или културен план. Либералната идеология ни казва, че всеки трябва да се труди здраво, за да успее. Но противно на стереотипите

114 Пиер Бурдийо, *Правилата на изкуството*, София: Дом на науките за човека и обществото, 2, 2004, с. 416.

за бедните „мързеливци“, които сами са си виновни, заедно с Бурдйю можем да обясним защо трескавата икономическа активност на гребните предприемачи обикновено не резултира в значимо социално-икономическо издигане за тях, а често дори поражда допълнително декласиране и съпътстващото го страдание.

С други думи, няма просто „промени-като-такива“, които да засягат всички по единен и хомогенен начин. Не се опитваме да представим Бурдйю като изнамерил универсална теория за обществената промяна или стабилност. Спираме се на съвсем конкретен набор промени – онзи, който често бива обозначаван с наименованието „неолиберализъм“. А перспективата на класово сегментираното социално пространство ни позволява да утвърждаме противоречивата едновременност на класирането и декласирането в рамките на един и същ процес. Това, което за едни се явява като възможност за мобилност (във всичките ѝ форми), е спирачка за други. Инерцията работи за елита, защото в самия код на неолибералните реформи, привилегироващи бизнеса за сметка на труда, е заложено те да работят за класите, които вече са в позицията и притежават необходимите практически компетенции и схеми на възприемане да се възползват от тях. Както казва Бурдйю на друго място, харвардският акцент отваря всички врати и по-специално тези на Харвард¹¹⁵; бихме добавили – дори и по време на криза, а особено при неолиберална реформа на висшето образование и науката. Така по-году ще се питаме как структурните промени в икономическото поле (които често са продукт на конкретни политически намеси) резонират върху хабитусите на предприемачите, с които разговаряхме, и произвеждат ефекти на позиционна промяна и позиционно страдание.

---

115 Пиер Бурдйю, „Схоластичната гледна точка“, в: Пиер Бурдйю, *Практическият разум*, София: КХ, с. 189.

НЕОЛИБЕРАЛИЗЪМ И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО: ПОЛИТИЧЕСКИ УСЛОВИЯ ЗА ВЪЗМОЖНОСТ

Идеята за резките структурни трансформации като механизми за възпроизводство на доминация ни накара да зададем по-общия въпрос за отношението между политическа власт и икономическа криза и оттук да опитаме да съчетаем анализите на Бурдийо върху неолибералната държава с анализите на късния Фуко върху неолибералното изкуство да се управлява и ролята, която неолибералната политическа рационалност отрежда на държавата. Към тях ще добавим анализите на изследователи на Фуко като антроположката Айуа Онг и социолога Никълъс Роуз, които продължават неговите находки в посока на съвременните превъплъщения и стратегии на това политическо изкуство и поражданите от него властови технологии. Към подобна теоретична амалгама ни насочи както темата за индивиди – предприемач на самия себе си, централна за неолибералната управляемост и съответно за анализите на Фуко и на различни негови последователи (но както изглежда и за самите предприемачи – „автентични“ или не), така и начинът, по който държавата – нейното присъствие или отсъствие, бихме казали дори, нейното присъстващо отсъствие – фигурираше в разказите, които събрахме.

В критическата литература върху неолиберализма често намираме фигурата на „оттеглянето“ на държавата. Неолиберализмът е традиционно разглеждан като идеологическа и политикономическа структура, в която капиталистическият пазар има превес над държавата, по презумпция схващана като вмешателска, антипазарна и в крайна сметка като тоталитарна. Неолибералната идеология, смята се, произвежда както условията за, така и ефектите от държавното оттегляне не само от пазарната реалност, но и от сфери като здравеопазване, социални грижи, пенсионна система, образование, наука, често дори полиция и наказателни институции, а получаващата се институционална липса бива запълнена от пазара и частния сектор.

Тук именно разказите на респондентите помагат при опита да прецизираме характера на това оттегляне на гържавата в полза на пазара и да формулираме няколко критически опорни точки. Например отказът на гържавата да регулира бизнеса произвежда различни ефекти за различните типове бизнес, или фигуративно казано, гържавата се оттегля по различен начин и през различни механизми в различните сектори на пазара и спрямо различните играчи. На големи компании като „Лукойл“ е позволено да не плащат данъци¹¹⁶. Обратно, интервюираните от нас предприемачи, чийто бизнес не бе формализиран, споделяха, че искат да се регистрират и да излязат от сивия сектор. Но техните многобройни опити са постоянно възпрепятствани от тежки бюрократични процедури или направо от директни откази. Или както разказва един уличен продавач на стари книги, Столична община му отказва разрешително, защото „били изчерпани“ и „били само за площад Славейков“ (където се намира откритият пазар за книги в центъра на София). Какво в такъв случай означава оттегляне на гържавната интервенция и в полза на кой пазар и на кои негови дейци?

Господстващи означаващи от управленския речник в годините на прехода, като напр. „създаване на благоприятен бизнес климат“ и подходящи „екосистеми“¹¹⁷, се прицелват само в определени действащи лица: отново тези, които са вече в позиция да се възползват. При малките предприемачи липсата на значим икономически капитал е в отношение на структурна хомология и във взаимодействие с липсата на символен капитал (от признание и социален престиж до съвсем банални материални измерения като разрешения за дейност, регистрация, активна подкрепа за излизане от сивата зона), който се гарантира от гържавата.

---

116 Вж. напр. „Лукойл: големият благодетел на България“, гостъпно на: <https://taxdog.wordpress.com/2015/08/17/lukoil/> .

117 Вж. напр. по-голу, глава III.

Подходът на Айюа Онг¹¹⁸ към неолиберализма е подходящ за нашата проблематика, защото внася необходимата прецизност, а не грои наедно някаква абстрактна неолиберална рационалност. В „Нищетата на света“¹¹⁹ и в „Ответен огън“¹²⁰ Бурдийо разглежда неолибералната държава не като единно цяло, а като разделена, образно казано, на „лява“ (грижовна) и „дясна“ (наказваща) „ръка“. Неолиберализъм тук означава постоянното прехвърляне на тежест, власт и значимост от „лявата“ към „дясната ръка“, т.е. от държавните институции на социална кохезия, призвани да смекчават деструктивните ефекти на пазара и произвежданите от него неравенства, към репресивните и наказателните институции (полиция, армия, изправителна система) и в полза на пазарната конкуренция. Но Онг позволява да видим релефно някои противоречия в рамките на самата „дясна ръка“ от рога на изброените по-горе: например оттеглянето на държавата от желанието на определени дейци на малкия бизнес да получат признание, на което се радват привилегировани инвеститори „клас А“, и опитите всичко това да бъде представено непротиворечиво в рамките на идеологията на „добрия бизнес климат“, който само формално е за всеки.

В неолиберализма Онг припознава изключение от нормата, институтирано от суверенната власт на държавата. По този начин практическото функциониране на неолибералните технологии оформя зони на „неолиберализъм като изключение“ и „изключения от неолиберализма“, които обаче не са едно и също нещо.

Приложен основно в Източна Азия, „неолиберализмът като изключение“ позволява да се разбере как една социалистиче-

118 Aihwa Ong, *Neoliberalism as Exception*, Durham and London: Duke University Press, 2008.

119 Pierre Bourdieu et al., *La misère du monde*, Paris: Seuil, pp. 219-228; Вж. също Пиер Бурдийо, „Оттеглянето на държавата“, В: *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*, Том 2, Книга „Социология“, 2009.

120 Пиер Бурдийо, *Ответен огън*, op.cit.

ска страна като Китай се неолиберализира чрез създаването на юридико-икономически анклави, в които обичайното законодателство не се прилага – например т.нар. специални икономически зони. Изключението не бива да се разбира само като пространствен феномен. Както Онг показва, то води след себе си цяла плеяда от юридически последиствия, които на практика предефинират гражданството в пазарни категории. Във все повече страни буквално е възможно да закупиш гражданство и паспорт. Но дори и закупуването на паспорт не е задължително условие крупни инвеститори да се ползват с повече права от гражданите на дадена държава: например да плащат по-ниски данъци или да имат достъп до частни арбитражни трибунали (недостъпни за засегнатите от инвестициите граждани), когато решат, че инвестициите им са застрашени¹²¹.

С понятието „изключения от неолиберализма“, от друга страна, Онг показва как някои социални групи биват изключени от благотворните ефекти на бурното пазарно развитие. Мигрантският труд например е икономически интегриран, но не и политически за работниците мигранти са недостъпни облаги и права, достъпни за грузи. Но както казва Онг, тези два момента на изключение и изключване не бива да се разглеждат като отделени един от друг, а като взаимозависими. „Неолиберализмът като изключение“ се основава на „изключенията от неолиберализма“ на негативно засегнатите от пазарните реформи населения: „Населенията, управлявани от неолиберални технологии, зависят от населенията, изключени от неолибералните калкулации“¹²². Тук разбираме *изключването* като конститутивно за *изключенията*, а не като случайна или закономерна неуредица, която

121 Вж. Ваня Григорова и др., *Договорите за свободна търговия: инструментът на силните в глобалната икономика*, София: КОИ, 2015, достъпно на: <http://novilevi.org/events/261-freetradecontracts>; Джон Хилари, *Трансатлантическото споразумение за търговия и инвестиции: Харта за дерегулации, атака срещу работните места и края на демокрацията*, София: КОИ, 2015.

122 Ong, *Neoliberalism as Exception*, p. 4.

би се нагласила с течение на времето, като в коментари от типа: „просто пазарните реформи все още не са стигнали до нисшата класа на бедняците“ или „в България има олигарси, защото обществото все още не е достатъчно либерализирано“. Наличието на хора, действащи по силата на неолибералните технологии, предполага наличието на декласирани и изключени. Следвайки Айау Онг, въпросът е: какви сглобки от политически техники и технологии работят за производството на изключения и изключвания?

Във връзка с проблема за двойно непризнаването (и от експерти, и от държава) *призрачно предприемачество*, горните наблюдения посочват, че работната сила, принудена първа да преизобрети себе си като „предприемчива“ и „отговорна сама за себе си“, извършва своето пазарно преобразяване в политикономическа конюнктура и при условия, благоприятстващи нейното декласиране. Нещо повече – и това е както теоретически впечатляващо, така и само по себе си стряскащо, – събраните от нас данни и интервюта свидетелстват, че тъкмо настойчивите опити на работната сила да се адаптира към пазара, залавяйки се с гребен бизнес, работят срещу самата нея. Това загатва защо въпреки че мнозина сред интервюираните преживяват предприемаческата си дейност като еманципираща от дисциплинарите принуди на наемния труд и са много щастливи да нямат шеф, в много случаи все пак признават, че „май е по-добре с шеф“.

Ето защо е важно да разглеждаме предприемаческата идеология като част от целия пакет механизми, целящ да „отбие“ труда от лявата ръка на държавата и нейната закрила, за да го накара да поема лична отговорност там, където преди отговорността по посрещането и управлението на рисковете (тясно пазарни и всевъзможни житейски) е била колективна, т.е. упражнявана от институциите на социалната държава. Тогава каква нова форма се придава на индивидуалното стопанско поведение, така че то да започне да съответства на икономическите изисквания и закони на капиталистическия пазар?

Връзката между индивидуална отговорност за собствената си съдба и предприемачество се проявява повече, ако се обърнем към концепцията на Фуко за неолиберализма като специфичен начин на управление, ориентиран не към някакво масивно оттегляне на държавата (както е прието да се твърди), а към нейната трансформация в субект, участващ активно в производството на граждани – предприемачи на себе си, чрез разнородни образователни и социални политики, но и на създаването на „благоприятен бизнес климат“.

През тази схема на анализ можем да забележим също и несистематичността и противоречивостта на неолибералния политически проект: в управленската практика той се артикулира с други проекти, като непрестанно се натъква на специфични пречки, които го трансформират, и в този смисъл той никога не е изцяло завършен. Либералното управление (в това число и неолибералното) е винаги конкретно съществуващото либерално управление, т.е. то оперира винаги като въградена историческа практика, адаптираща се към конюнктурни трансформации, кризи, събития, съпротиви¹²³.

В своя лекционен курс в Колеж го Франс със заглавие „Раждане на биополитиката“ Мишел Фуко анализира неолиберализма като политическа рационалност и като форма на управляемост (*gouvernementalité*), т.е. като ансамбъл от властови механизми, целящи управление едновременно на всекидневното поведение на отделните индивиди и на потоците от население. Неолибералните политически технологии се прицелват конструктивно (т.е. съзидателно) в индивидуалното съществуване и работят за неговото оформяне по модела на индивида – предприемач на самия себе си, който да бъде достатъчно гъвкав и оптимално пригоден да навигира във високорисковата среда на пазара и при безопасна конкуренция¹²⁴. Пазарната реалност е превърната от неолибералите

---

123 Вж. напр. Philip Mirowski, *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, London and New York: Verso, 2013.

124 Вж. Michel Foucault, *Naissance de la biopolitique*, Paris: Seuil-Gallimard, pp. 232-3.

от Чикагската школа по икономика в модел за всички останали сфери на социалния свят, като основна градивна единица на този панпазарен универсум е предприятието, просмукващо се чак до индивидуалните практики, виждани като проявление на рационалното икономическо действие.

От разпространето на пазарната рационалност не убягват и държавните институции, които неолибералното изкуство да се управлява се стреми да преобразува в агенти, съдействащи по активен начин за универсализирането на пазарната среда и в полза на нейните изисквания (например през юридически реформи, монетарна и фискална политика, имиграционна политика, структуриране на публичното образование и др.). Нещо повече, държавата е не просто инструмент, а самата тя на свой ред бива промислена по примера на предприятието, като за ефикасното $\times$ функциониране се изработват технологии на управление, подобно на „новия публичен мениджмънт“¹²⁵.

Държавните институции трябва да оперират според логиката на всяка една фирма, да отговарят на изискванията за отчетност и прозрачност, на експлицитни стандарти за ефективност (по линията „икономически разход – икономическа печалба“), да се фокусират не толкова върху приходите, колкото върху разходите с оглед на предварително поставените цели за печалба и отговаряне на търсенето (тъй като гражданите са схващани като потребители на публични услуги), да се придържат стриктно към бюджетна дисциплина. Държавата, накратко, се превръща не просто в активен разпространител на предприемачески ценности и бизнес етика във всички сфери на социално действие, но и сама започва да се държи като пазарен играч¹²⁶.

125 Вж. напр. Nikolas Rose, *Powers of Freedom*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Nikolas Rose, "Governing 'Advanced' Liberal Democracies", in Andrew Barry et al. (eds), in: *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*, Chicago: University of Chicago Press, 1996, 37-65.

126 Вж. Wendy Brown, *Edgework. Critical Essays on Knowledge and Politics*, Princeton

Ето защо можем да кажем, че самият пазар става фундиран политически и по-точно управленски. Както показва Фуко, за разлика от класическите либерали, неолибералите не вярват в спонтанната икономическа природа на *homo oeconomicus* и в естествените механизми на пазарната размяна. Последните се създават посредством целия юридико-политически апарат на разположение на държавата, която съвсем не е антитеза на пазара, а негово главно условие за възможност.

Достатъчно е само да хвърлим бърз поглед върху обществените дебати за съдебната реформа в България от последните няколко години непрестанно се внушава, че без работещата съдебна система няма да имаме икономически растеж, просперитет, пазар, дори „нормален“ капитализъм. Пропазарните реформи са положени на своята здрава непазарна основа; „работещата съдебна система“ и другите нюанси на добилите също така популярност т.нар. добри регулации лесно биха могли да бъдат пропуснати от по-опростените форми на критика на неолиберализма, които го схващат само като „повече пазар“ и „по-малко държава“¹²⁷.

В такъв случай, ако се върнем към теоретичните наблюдения в предходния параграф, можем по-конкретно да поставим въпроса: чрез какви техники и инструменти държавата съдейства за конституирането на легитимния предприемачески хабитус и на икономическото поле (като капиталистически пазар), към което той да се напаса и да улавя сгодните случаи за реализиране на своите стратегии? От друга страна, каква роля играе неолибералното управление при обособяването на зони на изключение от благоприятната пазарна среда, в които различни индивиди се субективират като предприемачи, но икономическите им стратегии рядко улучват в

---

and Oxford Princeton University Press, 2005, pp. 41-42.

127 Да не говорим за културалистките превъплъщения на тази критика, бичуващи неолиберализма като “културно обезличаване/американизация” (по този пункт вж. Martin Marinov, “Anti-Neoliberal Neoliberalism: Post-Socialism and Bulgaria’s ‘Ataka’ Party”, in: *Journal for a Global Sustainable Information Society*, Vol. 13, No 2, 2015.

целта и вместо това произвеждат ефекти на хистерезис? В тази връзка един от централните парадокси в либералното управление на предприемачеството лежи в анализиранията в предходната глава амбивалентност (и дори лишеност от определено съдържание) на категорията „предприемач“. От една страна, либералните политическите интервенции артикулират всеобщ апел към гражданите да трансформират себе си в предприемачи, но от друга, либералното управление трябва да бъде способно да разпознае кои са „автентичните“ предприемачи и кои – „неавтентичните“; кои са истински способни да допринесат за натрупването на капитала и кои само имитират, че могат. А това е важно, за да се види чия жизнена среда трябва да се стимулира и чия трябва да се пресушава от перспективата на либералното управление.

Разбира се, в самия дискурс на предприемачеството намираме потвърждение на тезата, че на свой ред то е плод на интервенциите на политически технологии; че държава и пазар не са независими една от друга сфери, поне докато *политически* не се създават условията за (това, което се разбира като) работещ пазар; че за да се стигне дотам един индивид да започне да мисли себе си като рационален притежател на „човешки капитал“ (по Гари Бекер, когото благодарното човечество удостои с Нобелова награда за икономика през 1992 г.), трябва да протече дълга и упорита институционална работа върху аза.

Например идеята, че за да бъде успешен един бизнес, той има нужда от нещо, което експерти и практики на предприемачеството наричат „екосистема“. Под това се разбира всичко необходимо от гледна точка на институционално-юридическите условия, за да се развиват предприемачеството и „предприемаческата култура“. В тази рубрика можем да поставим най-разнообразни елементи, простиращи се от образованието до постигането на желана ефикасност на институциите („е-правителство“, борба с корупцията), бизнес инкубаторите, гражданския сектор. Подхождайки към тези предпоставки през нашата теоретична оптика обаче, не можем да не

забележим как опаката страна на екосистемата представлява нещо, подобно на *некросистема*, която, вместо да работи за производството и възпроизводството на икономическия и биологически живот, създава условия, гложещи живота на нейните „обитатели“. Не бива да се оставяме да бъдем погвдени от приятните представи за хармония, залегнали в популярния „екологичен“ дискурс. Тъкмо в подобни некросистеми са оплетени аспириращите, но маргинализирани предприемачи от социалните низини („малките рибки“, по думите на един наш респондент)¹²⁸.

Наред със „структурните реформи“ (прицелващи се по-явно в гържавните институции, като въпросната съдебна реформа, а от съвсем скоро – и полицейската), създаването на предприемачески субекти е ключов момент в пазарните реформи. Разбира се, трудно е да бъде удържана разликата между двете полета на интервенция: образованието се реформира не заради самото себе си, а за да създава гъвкави субекти, готови за кризите в пазара на труда.

Социологът Никълъс Роуз твърди, че при неолибералната управляемост става дума за управление на действията на индивидите непряко, „от дистанция“: „гържавната власт трябва да бъде насочена към овластяване на предприемаческите субекти на избора в тяхното опасно пътешествие към себerealизацията“¹²⁹. Ролята на гържавата в това, което той, следвайки Фуко, нарича „респонсибилизиране“ и „предприемачизиране“ (*entrepreneurialization*) на гражданите, разширяващата се роля и важност на частния сектор (дори в традиционно публични сфери) не е централният фокус на нашето изследване, но тук не можем да пропуснем една илюстрация, изтъкваща важния принос на гържавата в изобретяването и култивирането на предприемаческите субективности (независимо колко упорито последните се самоосъзнават като независими от нея).

128 В следващата глава ще се спрем по-детайлно на тези проблеми.

129 Rose, *Powers of Freedom*, 142.

В предложените от МОН нови учебни програми за първокласниците (за 2016 г.) са заложили часове по предприемачество¹³⁰. Очаква се децата от съвсем малки да придобият компетенции по бюджетиране, да знаят какво е стока, пари и ограниченост на ресурсите и дори да учат чужди езици по етикетите на стоките¹³¹. Любопитното е, че предметът по предприемачество (с официално название „Предприемачество и технологии“) е интегрирал в себе си много от заниманията, които по-рано съставяха предмета „Трудово обучение“ (познат още като „Труд и техника“). Промяната в учебния план отразява очакванията, че работната сила трябва да се преизобрети като предприемаческа. „Трудолюбие“ се рефокусира като централна добродетел на предприемача; трудещият се става предприемач, който не се страхува да запретне ръкави и да поема рискове. Преходът от „труд и техника“ към „предприемачество и технологии“ синтезира старите схващания за важността на възпитанието в трудолюбие с високата оценка, на която се радва предприемачеството в новата конюнктура. Думата „шеф“ се е отърсила от класическото си значение на човек, който не работи, защото собствеността му и други хора работят за него. Днес трудовият етос е станал централен именно за идеята за шефовете като

130 „Учебна програма по технологии и предприемачество за I клас“, достъпно на: www.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=8322.

131 Но дори и това не се вижда достатъчно на някои реформатори. Според икономиста и съсобственик на „Инъстри уоч“ Георги Стоев „[g]ецата се раждат предприемачи. Човек е готов да рискува, да скочи в неизвестното. Всяко дете, което идва на този свят, започва живот в несигурна среда. Ако децата ни не бяха оборудвани с инстинкта на предприемачи, те нямаше да могат да оцелеят. Това, което ние правим с тях, е да убием предприемача у тях. (...) Не открихме нито един курс, който изгражда мирозглед, който обяснява концепциите за риск и несигурност, който обяснява провала като техника за придобиване на нови знания. Провалът в училище е слаб 2, а в предприемачеството е важна стъпка да продължиш напред и да скочиш още по-високо. Няма курсове с фокус върху морала на пазарната икономика, морала на печалбата, които са ключови елементи, що се отнася до кариерата на младите като предприемачи.“ Вж. „Икономистът: децата се раждат предприемачи“, достъпно на: <http://u4avplovdiv.com/икономистът-децата-се-раждат-предприемачи/>.

хора, които се самоограничават и не излизат от офиса по 16 часа на ден. Обратно, за гържавните служители се използват гуми като „привилегии“ (вж. като пресен пример дебатите около полицейската стачка от края на 2015 г.).

Предприемаческата идеология се просмуква в света на труда и го преобразува по такъв начин, че той започва да споделя все повече предпоставки с капитала, представяйки последния като чистата субстанция на трудолюбието. Така например, както изтъква Маурицио Ладзарато, плащането на здравни осигуровки започва да бъде наричано „инвестиция в здравето“, спортуването и здравословното хранене – също. В резултат човек започва да се осъзнава като инвеститор, без да бъде такъв в тесния икономически смисъл на тази дума, но и като длъжник на различни кредитори във връзка с всички свои инвестиции и в последна сметка като длъжник на самия себе си, за което напомня постоянно вината, която върви ръка за ръка с индивидуалната отговорност¹³².

Наистина, съвсем отделен въпрос е конкретната рецепция на тази идеология и конкретната ефективност на неолибералното изкуство да се управлява. В никакъв случай не предпоставяме някаква глалка и непроблематична трансмисия на идеологемите; най-малкото, защото няма възприемане без активното участие на субекта във възприемането им, а всеки особен житейски опит неминуемо трансформира посланието, дори и когато го интегрира напълно в себе си, доколкото самият той не действа във вакуум. Тук обаче ни занимава най-общата идейна рамка на предприемачеството, преди тя да е станала „жертва“ на смисловите разбягвания и непрегвидените последствия, когато субектите я направят своя или ѝ се противопоставят с повече или по-малко успешни тактики на съпротива. Също така, приемаме, че предприемаческата идеология, която се стреми да обеме всички като предприемачи, не изтрива класовите различия, колкото и да се мъчи. Даже напротив, последните се усилват и тъкмо това

132 Maurizio Lazzarato, *The Making of the Indebted Man*, Los Angeles: SEMIOTEXT(E), 2011, p. 130 et sq.

произвежда хистерезис и социално страдание в рамките на доминираните класи.

Специфично за един водещ вариант на предприемаческия дискурс е, че той е напълно откровен за неизбежния елемент на несигурност, въраден в предприемачеството. Това ясно се бележи от централното място, което заема в него говоренето за наличие на риск. Както подчертахме и както някои от говорителите на предприемачеството не се уморяват да повтарят, да си предприемач значи да умееш и да си готов да се впускаш в разнообразни рискове. Но това е още един момент, способстващ за въпросното индивидуално респонсибилизиране на социалните дейци. В едно поле на негерминираност, за каквото се представя предприемаческото, всички изглеждат равни пред случайността на това дали предприетата инвестиция ще успее, или обратно – ще доведе до загуби. Тук всичко, което всеки един има на своя страна, е своята лична предприемчивост, креативност, усърдие и визионерски усет. По този начин, индивидуализирайки отговорността и произтичащия оттам успех или страдание, предприемаческото послание маскира факта, че отвореното от него поле всъщност не е готам негерминирано. А с това и факта, че наличната тук герминираност е такава, че структурно поставя определени играчи в по-изгодна позиция да залагат.

Последното важи с толкова по-голяма сила за предприемачески дискурси, от които рискът отсъства. Тук той често бива заместен от определен тип държавни гаранции, съдържащи обаче тенденцията да привилегироваат или дори да се разпростират само върху крупните инвеститори. Фактът, че и за мултинационалната корпорация, получила гаранции от Европейската комисия, и за заложилия цялото си имущество занаятчия се говори като за „предприемачи“, спомага това неравенство в позициите ако не да се скрие, то поне да бъде смекчено на ниво репрезентация.

ОБОБЩЕНИЕ

Ако социалното страдание се мисли през разминаването между публична норма и индивидуален опит, между очаквания и възможности и т.н., то в призрачния и периферен предприемачески опит, който се стремим да откrouм, такoва размиване се случва на две нива. 1) На нивото на практиката (напр. като се отказва регистрацията, достъп до кредит, чрез деградирала публична среда, прекомерно високи нива на риск и т.н.); т.е. призрачните предприемачи чисто практически опитват, очакват да успеят, но се провалят, нямат възможност и условия, накратко, липсва структурно съответствие между хабитус и поле. 2) Определени типове предприемачи биват изключени от „автентичното“ предприемачество в експертно-медийната репрезентация (например чрез различни концептуални, журналистически и изследователски тактики, напр. „автономни работници“ срещу истински предприемачи). Тези две нива могат да бъдат отчленени едно от друго само по аналитичен път; в областта на практиката обаче те съществуват съвместно и дори слято: тъй като определени дейности са дисквалифицирани като неприемачески и определени дейци – като „червеи“, а не като „гъсеници“ (или „пеперуди“), институционалните рамки на предприемачеството отхвърлят техните рискови начинания и иновации в зоната на (само)наетия труд.

Рискът, който просто беше наша стартова точка в настоящата глава, ни отведе до един по-широк и комплексен поглед върху вътрешната логика на предприемачеството. Разгледано от перспективата на една критическа теория на предприемаческата практика, последното се оказва продукт на една сложна, но не хаотична плетеница от нормативни полагания и осезаеми гържавни политики, имащи за свой ефект създаването на определен тип среда, в която може да се развива иновативен пазар в неговите варианти. Но тези изменения на средата по самата си структурна определеност не се отнасят симетрично към различните класи дейци. Нещо повече, както показахме по-горе, наличието на *успешно*, „автентично“

предприемачество радикално зависи от наличието на едно постоянно генерирано *призрачно*, „неавтентично“ предприемачество – както на дискурсивно, така и на чисто практическо ниво. Тази част от света на предприемачите продължава да не бъде забелязвана от експертите, но всъщност е част от неговите материални условия за възможност.

Такава би била в синтезиран критическата концепция за предприемачество, която предлагаме тук. Остава да чуем гласовете на някои от въпросните игнорирани предприемачи, чиито истории дадоха емпиричната основа на този анализ и ни подсказаха огромна част от наблюденията, които вече направихме. Преди това обаче ще се съсредоточим накратко върху формите на политическо конструиране на „предприемаческата екосистема“ от последната петилетка у нас.

III.

ЧУДНИЯТ СВЯТ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ЕКОСИСТЕМА

Съвременният, постигнал господство в стопанския живот капитализъм, възпитава и изгражда в хода на икономическия *погбор* стопанските субекти – предприемача и работника – от които се нуждае.

Макс Вебер¹³³

ФОРМАТА ПРЕДПРИЕМАЧ

Действително, ако вярваме на преобладаващото идеологическо обяснение на феномена предприемач – в журналистически известия, изказвания на политически глави, самоописания на пазарни шампиони и аспирирани техни чираци, експертни анализи и популяризиациите им – това е необикновен и рядък вид, населяващ една високорискова среда (капиталистическия пазар), смелчага с невероятно развит практически усет за оцеляване, който успява да извлече средства за собственото си съществуване и при най-неблагоприятните условия на живот. Нещо повече, с цената на серия от рискове той/тя дори съумява да задейства в своя полза унищожителните сили, които действат в средата („безмилостната“ конкуренция, оскъдните ресурси), и да ги преобърне по посока на благотворни ефекти („иновации“, „разкриване на работни места“), от които да се ползват и всички останали видове (т.е. неприемчивите, т.е. обикновените производители,

които обикновено са просто многобройните и невидими потребители на създадените от него „иновации“). Предприемачът е нещо като сървайвър по призвание, който успява да бъде полезен на обществото, докато („агресивно“) преследва „печалба за себе си“¹³⁴. Той идва да потвърди на практика максимата на протоексперта по бизнес етика и икономическо управление Бернар дьо Мандевил (1714 г.), че „частните пороци, носят обществени ползи“, или казано с думите на неговия фикционален последовател Гордън Гекко във филма „Уолстрийт“, предприемачът действа с убеждението, че „greed is good“.

Специално място се отрежда на психиката, психологията, манталитета на предприемача: той е инициативен, амбициозен, мотивиран, с „добре изграден мироглед“, в който рискът и несигурността са съзнателно търсени състояния; предприемачът е още ентузиазизиран и вдъхновен, „жаден за информация и знания“, „жаден за промяна“, „изпълнен с хъс“¹³⁵, притежаващ „can-do нагласа“¹³⁶. Толкова „психологически“ понятия, чиято задача е да разкриват изключителността на определена стопанска субективност и заедно с това да оперират като морални категории. Не ще и дума, в разнообразните апотеози и агиографии предприемачът вече саморазбиращо се фигурира като индивид, чиито вътрешни качества го тласкат към нови и винаги вълнуващи „приключения“ (Георги Стоев) в света на бизнеса и го превръщат в изключителна личност,

---

134 Определенията са на икономиста Георги Стоев, специалист по формата и устройството на предприемача, на процесите, които се извършват в него, както и на взаимоотношенията му с други видове в околната среда (Маргарет Добрева, „Кои са двигателите на предприемачеството в Пловдив“, Капитал, 22.04.2015, гостъпно на: http://www.capital.bg/biznes/kompanii/2015/04/22/2517110_koi_sa_dvigatelite_na_predpriemachestvoto_v_plovdiv/).

135 Сирма Пенкова, „Вятърът на промяната“, Канумал, 21.05.2015, гостъпно на: http://www.capital.bg/biznes/predpriemach/startup/2015/05/21/2537726_viaturut_na_promianata/.

136 Раdosлав Георгиев, „Предприемачество в България. Защо не?“, гостъпно на: <http://www.entrepreneur.bg/5429/predpriemachestvo-v-bulgaria-zashto-ne/>.

на която всички могат да подражават, но само малцина ще открият, че притежават необходимите „качества“. Както ни предупреждава една от представителките на това възвишено малцинство: „Не всеки може да бъде предприемач, но повече хора трябва да правят опити“¹³⁷.

Както споменахме и по-горе, за да се подчертае изключителността на предприемача, винаги могат да послужат биографии на икони в бизнеса като Стив Джобс, Бил Гейтс или Марк Зукърбърг – т.нар. добри примери, „историите на успеха“, които трябва в едно и също движение „да мотивират обществото в тази насока“¹³⁸ и да отличават (в двойния смисъл на думата) истинските двигатели на историята от онези, които само биват задвижвани от тях в нова посока или пък служат за тяхно гориво. Тъй като изцяло в традицията на Йозеф Шумпетер тъкмо на тези светци на модерния капитализъм и на техния „пионерски дух“ и „визионерство“ се приписват иновацията, модернизацията, икономическото и общественото развитие.

[В] пазарните отношения има два типа играчи едните създават нови марки, нови визии, нови модели, нови стилове (...) Много е важно това, че хората, които налагат тези нови тенденции, обикновено са малцинство, една малка група, която, преди да се превърне в „типичен пойнт“, обикновено е критикувана и отхвърляна от останалите. Другата група – тази на имитаторите, е мнозинство, тя се възползва от новия стил, новата марка или лого и започва да ги популяризира много бързо. Но тя си остава имитаторска¹³⁹.

137 Роксана Варза, „В България има много силни кадри в областта на технологиите“, *Капитал*, 24.06.2015, гостъпно на: http://www.capital.bg/biznes/predpriemach/startup/2015/06/24/2559560_v_bulgariia_ima_mnogo_silni_kadri_v_oblastta_na/.

138 „Предприемаческата екосистема в България“, 10.12.2014, гостъпно на: <https://newtrend.bg/business-events/predpriemacheskata-ekosistema-v-bulgariya>.

139 „Георги Стоев от Икономическата библиотека, Пловдив за бизнеса и изкуството“, гостъпно на: <http://www.night.bg/blog/?p=3980>.

Представен по този начин, „предприемачът“, разбира се, може да бъде анализиран като идеологическо образувание, да се покаже как дискурси на икономисти и пазарни играчи го изобретяват за целите на легитимирането на отношения на икономическо и политическо господство, като направят предприемаческата субективност едновременно желана, но недостижима. Така обаче бихме пропуснали собствено конструктивното измерение на начините, по които оперира формата предприемач, т.е. политическите инструменти и технологии, чрез които биват произвеждани конкретни предприемачи, способите, чрез които бива създаван и управляван техният свят, така че „предприемаческият дух“ да се разгръща „свободно“. В една съвкупна стратегия по конструиране на субекти предприемачи може да се окаже, че идеологемата на предприемача като личност, надарена с изключителни качества, е само малка частица в многобройните и многообразни усилия за властова намеса в полето на икономическо действие и във всички релевантни на него сфери.

Към подобно фокусиране върху стратегиите и тактиките по ръководене на икономическото поведение (Фуко) за производството на тези функционери на капитала на първо място ни насочват самите дискурси в подкрепа на предприемаческия дух, култура, манталитет. Тъй като специалисти и пазарни играчи не престават да се оплакват от различни структурни и психологически дефицити в „българското общество“ и да изискват конкретни действия за тяхното преодоляване. Ето само някои от най-често изтъкваните проблеми:

1. Недостиг на предлаганата работна ръка (както квалифицирана, така и неквалифицирана), който се оказва сериозна пречка пред развитието на какъвто и да е бизнес. Това отчита и представено през май 2015 г. изследване върху Пловдивския регион на либертарианския тинк-танк „Индъстри уоч“ – едни от най-ревностните радетели на предприемачеството като основен стълб на общественото развитие – „стоотици работни места остават незаети с месеци“¹⁴⁰. Тук експертите

---

140 „Конференция за пазара на труда в Пловдив и региона“, достъпно на:

по икономика дават психологическа диагноза: налице е „нежелание на трайно безработните да кандидатстват за множеството свободни позиции (курсивът наш)“¹⁴¹. На тези резултати самият „бизнес“ приглася с апокалиптични стонове относно „хроничното текучество“ на работна ръка, независимо от опитите тя да бъде привързана към предприятието чрез образователни програми и курсове. Както резюмира един репортаж за конференция на тема „Пазарът на труда – проблеми и възможни решения“ в Пловдив (на която НПО, работодатели и държавни лица, обсъждат ефективността на бизнес климата в региона): „Особено ярко това се наблюдава при безработните младежи и представители на определена малцинствена група, които след кратък период напускат и предпочитат социални помощи, вместо да се трудят“. Изглежда, че предприемаческият хъс (гук, страст) може да шества само при условие че може да разчита на дисциплинирана работна сила, а възрастово и расово белязаните сегменти на наемния труд подкопават растежа на капитала и произволното им движение трябва да бъде овладяно¹⁴².

<http://prework.org/konferencia-pazar-na-truda/>. Според тези икономисти, за цялата страна броят на хората, които са в трудоспособна възраст, но „нито работят, нито търсят работа“, възлиза на 950 000, а „част от проблема е етнически, който засяга ромската общност, които отказват да работят“ (<http://www.bgonair.bg/denqt-on-air/2015-05-14/georgi-stoev-950-000-dushi-u-nas-v-trudosposobna-vazrast-ne-tarsyat-rabota>).

- 141 Севдалин Палаузов, „Работодатели: спешно търсим хора, а 950 000 души не искат да работят“, БНР, 14.05.2015, достъпно на: <http://bnr.bg/plovdiv/post/100556890/v-plovdiv-ima-glad-za-rabotnici-a-bezrabotni-masovo-predpochitat-pomoshnite>.
- 142 Пак там. Любопитно е, че въпреки опитите на журналиста от БНР – Пловдив да не посочва конкретна малцинствена група („Няма да ги наричаме конкретно. Малцинствата“), интервюираният работодател ги отхвърля като неуместна полткоректност в ситуация на изнемогващ бизнес и въвежда етноикономическа диференциация: „Не, не, не, разликата е много голяма! (...) В България трябва да се каже: циганинът си е циганин; турчинът, евреинът и арменецът са съвсем други. Турчинът работи с нас, евреинът работи с нас, арменецът работи с нас. Но циганинът е нещо (sic), с което всички уговорки в 10 часа свършват (...) Бюрата по труда не правят нищо. Проблемът е, че току-що ми звънна телефонът и отказах поръчка за чужбина, просто

Този съвсем немаловажен пункт от експертните и бизнес анализи показва, че в действителност, галеч от това да бъде онази героична и независима практика по производство на стойност, която съзнателно търси риска, за да се развива, предприемачеството е крехка реалност, нуждаеща се от управленски намеси, но не върху пазарната активност на самите предприемачи, а върху неикономическите фактори, които ѝ влияят и я застрашават, т.е. поставят пред риск нейното съществуване. Интервенциите следователно трябва да се насочат към образованието на работната сила, към нейния „мързел“ и към социалните помощи, които застрашават стабилността и развитието на предприятията, като отклоняват потенциалните работници. Така, ако се позволим на министъра на труда и социалната политика Ивайло Калфин, във връзка с нуждите на пазара на труда става дума за „активна политика“, която да решава „структурни проблеми на безработицата у нас“, тъй като вече е станало ясно, че тези проблеми „няма да се оправят сами с оживлението на икономиката и чрез създаване на работни места от бизнеса“¹⁴³. Споменатите от Калфин „структурни проблеми на безработицата“ са всъщност проблеми на оскъдната работна сила от гледна точка на бизнеса: създадените работни места остават незаети по причини, които трябва да станат обект на интервенция от страна на различни държавни институции. Ето защо различни социални политики като ограничаването на социални помощи само до „социално отговорни

поради липса на работници. В района на Стара Загора вече има фирми, които закриват дейността си поради липса на работници“. Ромите, значи, облажават и тази страшна привилегия да закриват предприятия, само със своеволия. Може би този случай подсказва, че управляването на „малцинствените групи“ за конституиране на надеждна за бизнеса работна сила ще се стреми да ги привързва към производствения апарат, само след като предварително ги е изключило от пространството на независимо гражданско и икономическо действие като ненадеждни „цигани“.

143 „Калфин: само оживлението на икономиката няма да намали младежката безработица“, гостъпно на: <http://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/kalfin-samo-ovjvlenieto-na-ikonomikata-niama-da-namali-mladejkata-bezrobotica-197577/>.

родители” или до „хората, които по обективни причини не могат да влязат на пазара на труда“, в действителност имат за цел да оставят на бизнеса необходимото количество работна сила¹⁴⁴. Хабитатът, в който вие предприемачът, трябва да бъде внимателно, но „активно“ организиран, като бъдат осигурени първичните производители, които да бъдат консумирани от него.

2. Вторият често посочван проблем е само относително свързан с предходния, доколкото засяга мотивацията за рискова пазарна игра, но се фокусира повече върху психологическите свойства на самия предприемач *qua* индивид, който не се страхува да започне нов бизнес. От тази перспектива в България липсва адекватна нагласа за автономни икономически инициативи, за поемане на риск, за „правене на интересни неща“, както ни обяснява един мениджър. „Всеки човек има неподозирани за него възможности, до които не достига, заради поставени от самия себе си ментални бариери“¹⁴⁵. И отново, липсват чудесните „Can-do нагласа и поведение“, които „трябва да развием като нация“. Тъй като именно в българската народопсихология се крие основният недостатък, който спъва развитието на предприемаческа култура у нас: „един от големите проблеми в българското общество е, че предприемаческият дух не е много силно развит. Този проблем е чисто психологически и е заложен в менталитета ни“¹⁴⁶, анализира Елица Панайотова, директор на „София Тех

---

144 Както пояснява самият министър, „основната ни цел в [бюджета за 2016 г.] е замяна на социалното подпомагане с доходи от труд за тези, които имат способност да работят (...) Нашата работа в Министерството на труда и социалната политика е да подпомогнем максимално тези, които са извън пазара, да се подготвят и да стигнат до работните места“ („Затяга се отпускането на социални помощи, но на практика от 2017-та година“, гостъпно на: http://politics.actualno.com/kalfin-zatjagame-otpuskaneto-na-socialni-pomoshti-news_507810.html). Емо как помощта на министерството за „най-уязвимите в обществото“ се изразява на първо място в прекратяване на социалните помощи, което трябва да ги тласне към незаетите работни места.

145 Георгиев, „Предприемачество в България...“.

146 Мирела Йорданова, „Развитието на София Тех Парк с Елица

Парк“. Вместо това у българите е налице „чувство за маловажност и голяма гоза нещастие“, допълва Зоя Паунова, мениджър в международна фармацевтична компания.

Оттук обикновено следва, че предприемаческият дух, знания и умения трябва да бъдат „насърчавани“ и „развивани“. Както ще видим по-долу, това става чрез най-разнообразни инициативи, но особено чрез образователни намеси, които трябва да възпират тягата на българската народопсихология и да настроят индивидуалното поведение по посока на личната отговорност и избор, предприемчивостта, поемането на риск, иновативността. В тази връзка обаче се изтъкват нови липси на „тренинги, насочени за изграждането на бизнес усещане“¹⁴⁷, на практически обучителни курсове, на базови курсове по икономикс, дори на преподаване на елементарни морални положения за правилното разбиране на капиталистическия свят и в това число на „истории на успеха“, които да „насърчават пробването на нови неща“¹⁴⁸. Накратко, липсват инструменти за производство на предприемаческа субективност и на техники за нейното правилно практикуване. Тъкмо такива техники и инструменти трябва да даде една обща

Панайотова“, гостъпно на: <http://www.entrepreneur.bg/1091/razvitiето-na-sofiya-teh-park-s-elitsa-panayotova/>.

147 Вж. Добрева, „Кои са двигателите...“. Ето защо например икономистът Георги Стоев изработва курс за ученици от гимназията на тема „Предприемачът като откривател“, който провежда в създадената от „Индъстри Уоч“ и ИПИ „Икономическа библиотека“ в Пловдив. Самият курс е разделен на три „модула“, съответно: „Оборудване с икономическо мислене и концепции“, „Въвеждане в света на капитализма от морална гледна точка (Как да бъдем полезни за обществото, правейки печалба за себе си?)“ и „Бизнесът като предприемаческо приключение“. Курсът, по думите на неговия дизайнер, има за цел да запълва дупките в публичното образование, което не възпитава в предприемчивост, и да „изгражда бизнес усещане“ у учениците. Стоев обаче тутакси уточнява, че амбицията му не е да привлече всички възможни ученици, а само „най-активните и будни 0,5 %“, които всъщност са се записали в курса. Именно на това „поколение“ от млади лидери той възлага надежди „да създаде нова екосистема от бъдещи активни хора и в други големи градове“.

148 Вж. „Предприемаческата екосистема в България“.

политическа технология на индивидите, която да изгражда рационални икономически хабитуси (или манталитет, дух, култура, ако се придържахме към специализираната терминология). За изработването на тази политическа технология усилията преплитат най-различни актьори от НПО, тинк-танкове, фондации и тръстове, през министерства и общини, частни и публични образователни институции, чак до бизнесмени и работодатели.

3. Третият регулярно отбелязван недостатък на родното предприемачество обединява вече споменатите, но и сам по себе си представлява реалност, която трябва да стане предмет на управленско усилие, именно доколкото тя е ключова за развитието на силни и иновативни предприемачи и фирми. Поне от 2008 г. насам фокус в експертните анализи е липсата на цялостна и адекватна „предприемаческа екосистема“. Както в сферата на природните науки, където този термин обозначава разнообразието от животински видове, йерархията и системата от връзки между тях, така и в сферата на капиталистическата икономика метафората за „екосистемата“ трябва да подчертае почти природната самостоятелност на света на бизнеса, взаимосвързаността на всички стопански видове в него и тяхното хармонично развитие. Само че ако природната екосистема не е създадена с управленски инструменти, при „предприемаческата екосистема“ самото политическо управление се оказва основополагащ агент за подтикване към предприемаческа активност. Иначе казано, за да вирее свободно предприемачеството, трябва да му бъде създадена среда и ролята на държавата в тази дейност е от ключово значение. Невидимата ръка на пазара, която, предполага се, в крайна сметка ще създаде благополучие за всички, трябва да се съчетае с видимата ръка на държавата, която създава благоприятни условия за пазара, и както ще видим – неблагоприятни за изключените от него¹⁴⁹.

---

149 Тук контрастът с класическия либерален теоретик Адам Смит е особено отчетлив. Според Смит ние сме склонни да си въобразяваме икономическия просперитет като свързан с „реда, с обичайното и хармонично действие на системата, машината или стопанството,

Така самата предприемаческа екосистема трябва включва механизми и институции за изковаване и разпространяване на вече споменатите „предприемаческа култура“ и релевантно икономическо образование (трудова етика, би казал Макс Вебер) както за производство на надеждна работна сила (която също трябва да се характеризира с предприемчивост), така и за развитието на предприемаческо поведение по посока на иновации в различни сфери. Но също и организирана система от отношения между различните предприятия – стартиращи и вече утвърдени на пазара – която да създава партньорски връзки между тях: тук основни са инвестиционните фондове и т.нар. бизнес ангели, а именно инвеститори, притежаващи значителен „рисков капитал“, които да финансират „стартирн проекти“, но и да „се явяват ментори на младите предприемачи, [да] споделят опита си с тях и [да] им дават ценни съвети за изграждането на устойчив и успешен бизнес“¹⁵⁰; наличие на връзки между фирмите и образователните институции като университети и професионални гимназии, които да работят за производството и увеличаването на „човешкия капитал“, необходим на капиталистическата икономика; но също и пространства, в които да се събират на едно място всички тези разработчици, предприемачи, инвеститори и любители и да споделят бизнес идеите си, да търсят финансиране за тях и да намират съмишленици за своите проекти.

Донякъде парадоксалното в тези анализи е, че – противно на всяко класическо либерално допускане за стремеж към създаване на независима от държава и други управленски институ-

---

която го произвежда“ – една полезна илюзия, която „подтиква и поддържа човешкото трудолюбие“. Идеята на Смит е тази за една неприцелена, естествена хармония – на свой ред успешите предприемачи, „водени от невидима ръка, разпределят благата почти така, както тези блага биха се разпределили, ако земята беше разделена на равни части сред своите обитатели, и по такъв начин, без да го имат за цел и да го осъзнават, те развиват обществения интерес“. Вж. Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford: OUP, 1976, pp. 183-4.

туции пазарна сфера – можем да срещнем пряко настояване за прицелена държавна политика, която да изгражда самата инфраструктура на пазарната игра. В тази политика, разбира се, активна роля се отрежда и на различни неправителствени организации, които да работят тясно както с бизнеса, така и с държавните институции (като министерствата на икономиката, младежта, образованието или общинските власти), и в нещо като публично-частно партньорство за управление да съдействат за правилното движение на енергията в екосистемата. С други думи, експертното знание открито признава, че за да функционира самостоятелно, предприемаческата екосистема изисква подкрепа, т.е. интервенция от страна на множество външни на нея инициативи, основен елемент от които са държавните стратегии по подсилване на средата, в която се разгръщат отношенията и субектите в системата. За да бъде налице свободна пазарна игра, субекти предприемачи, иновативни практики в атрактивни икономически сектори (като ИТ, биоземеделие, фармация, медицина), избуяване на стабилни и иновативни „малки и средни предприятия“ с „перспектива за растеж“, е необходима държавна политика на икономиката и обществото, която да създава, да подхранва, да адаптира и да поддържа тази свободна среда. Наистина, за разлика от класическата либерална икономическа философия тук държавата съвсем не е пречка пред предприемаческата активност, а неин демуург, гарант и основен акционер; и понятието „екосистема“ може да осветли тъкмо тази нейна функция. Както ни обяснява един известен естествоизпитател в света на предприемаческите екосистеми и професор по „Предприемаческа практика“:

Често ме питат дали предприемачите са раждат сами или някой ги прави. Същият въпрос може да бъде зададен и по отношение на предприемаческите екосистеми те естествено ли се развиват или можем интелигентно да ги изобретим? Мисля, че едно правилно разбиране за природата на предприемаческата екосистема може да ни даде насока за отговор обикновено тя е резултат от *интелигентна еволюция* – процес, който разкрива невидимата ръка на пазарите и целенасочен-

ната помощ на управляващите, които са достатъчно просветени, за да знаят кога и къде да управляват, но и кога да се оттеглят, за да отгледат и осигурят (относителната) ù самостоятелност (курс. авт.).¹⁵¹

За да схванем по-добре тази сложна диалектика между свобода и принуда и между природа и управленско инженерство, би било уместно отново да се насочим към неолиберализма като специфична политическа рационалност, която организира възприятието на така описаната екосистема и насочва стратегиите по нейното „интелигентно изобретяване“. В контекста на конкретните практики на управление „просветеността“ на управляващите ще се измерва именно в познаването и проникнатостта им от неолибералната политическа рационалност; тъкмо нейните калкулации трябва да придават на техните действия необходимата мяра в намеренията („кога и къде да управляват“, но и „кога да се оттеглят“). Тук няколко пункта от обсъдените в предходната глава анализи на Мишел Фуко се оказват особено ценни. Ще се спрем още веднъж на тях, но с оглед на темата за политическото конструиране на предприемаческа екосистема, която ни интересува тук.

На първо място, неолиберализмът представлява практика на управление, която открито се рогее със социалния интервенционизъм, въпреки че яростно се противопоставя на държавното икономическо планиране от социалистически тип. Както твърдят бащите на неолиберализма, немските „ордолиберали“ (по името на техния пропаганден орган – икономическото списание „Ordo“ от 1920-те и 1930-те години): „държавата е отговорна за резултата от икономическата активност“ (твърди Валтер Ойкен); откъдето следва, че „свободата на пазара изисква активна и бдителна политика“ (по думите на Уолтър Липман). „В тази либерална политика

---

151 Daniel Isenberg, *Introducing Entrepreneurial Ecosystem: Four Defining Characteristics*, гостънно на: <http://www.forbes.com/sites/danisenberg/2011/05/25/introducing-the-entrepreneurship-ecosystem-four-defining-characteristics/>

е възможно броят на икономическите интервенции да бъде също толкова голям, колкото и в една планова политика, но те се различават от последната по своята природа¹⁵² (казва Леонард Микш).

Ето защо либералното клише, което противопоставя либерализъм и етатизъм, не издържа на проверка, доколкото неолибералната критика на държавата е само критика на формата на нейната политика: ако става дума за държавна намеса, която да противостои на пазара, да ограничава или поправя неговите ефекти, като структурни неравенства, бедност, декласиране, то в неолиберални рамки тя ще бъде дисквалифицирана като „тоталитарна“ и неолибералната политика ще работи за нейното постепенно „отмиране“ (ако си послужим с този израз на Ленин). Но тук съвсем не става дума за окончателно „отмиране на държавата“, след което да се възцари някаква тотална ситуация на *laissez faire*, а само за отмиране на т.нар. социална държава в полза на една друга държава, която да действа според пазарните принципи, в подкрепа на пазара, за неговото конструиране и поддържане¹⁵³. В действителност неолибералната политика е политика на „активен, многопосочен, бдителен и вездесъщ социален интервенционизъм“ в полза на пазарната икономика¹⁵⁴.

По-конкретно, неолиберализмът вижда пазара не като отделна и самостоятелна социална реалност, а като принцип на формален анализ на самото общество. Така става възможно социални сфери като здравеопазване, образование, семейство, социални и жилищни политики, пенсионна система да бъдат промислени през понятиятата решетка на пазара, пазарната ефикасност и печалба, постулатите на търсенето и предлагането, конкуренцията и най-вече предприятието. За неолибералите именно пазарът се превръща в обща структура на обществото и в социален регулатор (тема, любима на немалко

152 Цит. по: Foucault, *Naissance...*, p. 139.

153 Вж. също Bourdieu et al., *La misère...*, pp. 220 et sq.

154 Foucault, *Naissance...*, p. 165.

съвременни социолози), а предприятието е неговата организационна единица и фундаментален икономически агент. Какво, ако не предприятия за производство на услуги, са гържавните институции; какво, ако не предприятия с различен калибър, са едно семейство с неговия бюджет и всекидневни нужди или един жилищен квартал, който трябва да произвежда глатко съжителство; какво, ако не инвестиции, са образователните политики или родителските грижи?

Една икономика, изградена от единици предприятия, едно общество, изградено от единици предприятия: това е неолбералният принцип на декодиране и неговата програма за рационализиране и управление на обществото и икономиката¹⁵⁵.

Обитателят на това общество-предприятие (което е едновременно с това и среда, прицелна точка на управленски стратегии), е *homo oeconomicus*, но не като търговец на стоки, а като човек – предприятие, „предприемач на самия себе си“, доколкото сам за себе си представлява капитал. Не само частната му собственост, но по-общо неговите умения, знания, компетенции, здравно състояние, психическа настройка, дори генетично наследство – според икономистите от небезвестната Чикагска школа по икономика – представляват капитал, който може да се множи или да се изгуби при лоша инвестиция и да не донесе на неговия притежател търсените приходи (тъй като дори работната заплата бива кодирана от американските неолберали като „приход“ след инвестиция на определен „човешки капитал“; като с това те целят да снемат противоречието и структурните напрежения между наеман труд и капитал).

Според Фуко тъкмо по този начин отделният индивид ще се разкрие като мишена на нелибералното управление: неговото концептуализиране като „предприемач“ е „повърхността на контакт между индивида и властта, която се упражнява

---

155 Ibid., p. 231.

Върху него¹⁵⁶. Отделните индивиди стават управляеми в степенята, в която са схващани и третираны като предприемачи, притежатели на човешки капитал.

Така една неолиберална „технология на индивидите“ ще има за цел тяхното производство като свободни, т.е. отговорни за своите рискови действия субекти, предприемачи на самите себе си, през различни механизми – образователни стратегии и социални политики, здравни намеси, данъчни и юридически реформи – и ще задава формата на тяхното поведение¹⁵⁷. От своя страна една политическа „технология на средата на живот“¹⁵⁸ (или както я нарича неолибералният икономист Александър фон Рустов, *Vitalpolitik*) ще се стреми да организира среда на социално съществуване, промислена през и центрирана върху формата предприятие и конкуренцията, в които животът на отделния индивид да се вписва в множество от съперничаещи си и затова взаимосвързани и взаимоплетени предприятия, конституиращи самата социална тъкан и рамки на неговите действия. Именно в тази предприемаческа среда вече образуваните предприемачи ще могат да инвестират своите най-разнообразни форми на човешки капитал. Пазарните принципи на търсене и предлагане, инвестиция, цена, печалба и конкуренция трябва да се превърнат в модел на социалните отношения и в начина, по който отделният индивид се отнася към себе си, към своите близки, семейство, към бъдещето си, към пенсионните и здравните си осигуровки – накратко, самият му живот трябва да се превърне в нещо като постоянно предприятие и в серия от предприятия¹⁵⁹. По

---

156 Ibid., p. 258.

157 Както напомня самият Фридрих фон Хайек, „свободата е станала възможна посредством постепенната еволюция на дисциплината в цивилизацията, която е заедно с това и дисциплина на свободата (...) Ние дължим свободата си на ограниченията пред свободата“ (Фридрих Хайек, *Право, законодателство и свобода*, Т.2: *Илюзията на социалната справедливост*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998).

158 Foucault, *Naissance...*, pp. 265-6.

159 Ibid., p. 247.

този начин през своите всекидневни действия всеки отделен индивид трябва да съдейства за функционирането на капиталистическия пазар. Тогава заедно със социолога Вернер Зомбарт можем да кажем, че ако „в рогилната фаза на капитализма предприемачът е създавал капитализъм, то в своята развита фаза капитализмът произвежда предприемачите“¹⁶⁰ (уточнявайки, че в тази рогилна фаза все още нямаме предприемачи, собствено казано). Зомбарт пропуска само да спомене централната роля, която играе държавното управление при това производство на субекти, които схващат себе си като предприемачи, действат като предприемачи и работят върху себе си, за да множат своя човешки капитал и да се впускат в рисковани стопански приключения.

Имайки предвид горните наблюдения, ето как трябва да разбираме понятието за предприемаческа екосистема: като инфраструктурно изобретение на неолибералното изкуство да се управлява. Последното действа за развитието и стабилизирането на пазара като капиталистическа реалност и през серия от интервенции генерализира, разпръсква и разпростира формата предприемач във всички социални сфери посредством политически технологии на индивидите и на средата. Нека обърнем внимание на някои от начините, по които действа тази „политическа технология на средата на живот“ през последните няколко години у нас, за да видим родната предприемаческа екосистема като ефект от обмислени и активни управленски интервенции.

Трябва отново да подчертаем, че споменатата политическа технология на предприемаческата среда, тази *Vitalpolitik*, не е дело единствено на държавните институции. По-скоро тя е съвкупен ефект от дейността на множество актьори, сред които фондациите за насърчаване на предприемаческия дух и култура, икономическите тинк-танкове и търговските и гражданските асоциации. Техните съвместни усилия за изграждане на благоприятна бизнес среда може да бъдат проследени в инициативи като семинари, уъркшопи, трени-

---

160 Цит. по: Bourdieu, *Algérie* 60, p. 13.

ровъчни фирми или конференци от типа на *Startup Weekend* или *StartUP Next*, която, по гумите на нейните организатори – *StartUP* Фондация – е „най-големият годишен форум, чиято цел е да промотира предприемачеството в България“. В продължение на няколко дни различни рискови фондове и предприемачески акселератори и преакселератори (както *Launchhub* или *Eleven*, финансиращи начинаещи предприятия), лидерски асоциации (както *ABLE*, които си поставят за цел „да развият активно гражданско общество, да вдъхновяват лидерство и да разпространяват предприемаческа култура в България“), инвеститори, „успешни предприемачи“, „мотиватори“ и „бизнес ангели“ се срещат, за да развият „старт-ъп екосистемата“ у нас, да обменят идеи, да се сдобият с ментори за успешно стартиране на фирма, да търсят клиенти или инвеститори, да се възползват от „сиг-фондове“, да промотират своите „иновативни решения“¹⁶¹.

Освен че тук най-интензивно се разпространяват техниките на предприемаческо субективизиране, именно в подобни възли на бизнес мрежи се натрупва и циркулира предприемаческият символен капитал, именно тук се оформят практическият усет и компетенции за успешна игра в икономическото поле.

Държавната намеса за създаването на тази мрежова среда често е от символен характер, доколкото чрез свои представители гарантира моралната стойност и легитимира „мислите“ на тези събития: тя може да се изразява в „официално

---

161 Заради всички подобни инициативи в-к „Капитал“ обяви София за „център за развитие на start up културата и предприемачеството“ (Добрева, „Кои са двигателите...“). Същото обяви и президентът в края на 2014 г., по време на Десетия национален иновационен форум за устойчив растеж и конкурентноспособност, добавяйки, че „когато средата е подходяща, българските предприемачи и иновативни компании (...) могат да се развият и да добавят стойност, да откриват работни места и успешно да продават иновативни продукти“. Лесно можем да се досетим, че държавата ще играе основна роля за организирането на тази подходяща за иновации среда („Плевнелиев: Бъдещето и свободата не идват по тръби за газ и петрол“, гостъпно на: http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1373649).

откриване“ на конференцията от държавно лице, най-често представител на президента¹⁶² (но също и на Министерство на икономиката, на някоя община, районно кметство или областна дирекция) или пък самата конференция да протече „по патронажа на президента“¹⁶³. Нерядко обаче е налице пряко финансиране чрез държавна компания като „София Тех Парк“.

---

162 Така е например в *StartUp Next* от 2013 г., където откриващ от страна на държавата е Евгени Ангелов. Ето неговата визитка на конференцията: “Company: Bulgarian Presidency. Short Bio: Evgeny Angelov has been an Economic Advisor to the President of the Republic of Bulgaria since January 2012. His efforts are directed at raising the competitiveness of Bulgarian companies, promoting energy efficiency, strengthening the innovation ecosystem and improving the business environment“ (<http://2013.startup.bg>). Подобни себепредставяния недвусмислено показват функцията на държавата като метапредприятие, което трябва като могъщ землемер (по Лайбниц) да чертае стратегии за „подобряване на бизнес средата“ за иновативните предприятия. Разбира се, владеенето на английски език и по-точно на бизнес английски е символно право на вход и първи селектиращ механизъм, доколкото самите конференции известняват за себе си само на този жаргон. Към това можем да добавим и обичайния режим на вход – таксата правоучастие; предприемаческата екосистема се оказва дружелюбна само към онези видове, притежаващи адекватната комбинация между културен и икономически капитал, които да инвестират в нея. Трудно може да се съмняваме, че тези форуми целят да съберат на едно място не най-широка публика, а само „високите“ предприемачи: както самите им архитекти и организатори настояват, задачата е да се „подготвят бъдещите бизнес лидери“.

163 Така е например форумът „Кариера в България“, където различни лектори „споделят рецепти за успешна реализация в родината“. Впрочем, самият президент нерядко присъства на подобни радостни събития, какъвто е случаят с организираният от „Джунър Ачийвмънт“ младежки бизнес форум „Изгряващи звезди“ за ученически и студентски компании, където той не скрива ентузиазма си от плодовете, които вече ражда българската екосистема, и възкликва пред добрата реколта: „Хиляди млади предприемачи се раждат в България и намират своя път“; след като е отбелязал, че „държавата трябва да подкрепя младите хора, които искат да се захванат с бизнес“ (<http://www.banker.bg/novini/read/plevneliev-hiliadi-mladi-predpriemachi-se-rajdat-v-bulgaria>).

Другаде съвместното усилие между бизнес и държава за конституиране на условия за предприемачески живот може да се изразява в институционално структурирано взаимодействие, като например сключените в края на 2010 г. „споразумение за сътрудничество и план за съвместни действия между Министерство на икономиката и Българската мрежа на бизнес ангелите“, които да подпомагат „развитието на рисковото финансиране в България“ съгласно Националната стратегия за насърчаване на малките и средни предприятия за 2007 – 2013 г. Тук държавата се ангажира да улесни достъпа до финансиране най-вече на „предприятия в ранен стадий на развитие, предприятия с голям потенциал на растеж и стартиращи иновативни предприятия“, а „бизнес ангелите“ се сдобиват с участие в заседанията на Консултативния съвет на министерството, за да проповядват относно благотворните ефекти от своите действия „като елемент от националната иновационна и предприемаческа екосистема“¹⁶⁴. Не на последно място, по този начин „ангелите“ получават правото да обменят с министерството статистически данни и информация за състоянието на пазара на неформален рисков капитал и предприемачество.

Към подобна форма на публично-частно партньорство за производство на предприемачество можем да причислим и създадения по същото време „Институт за предприемачи“ от „Сиско Системс“ (транснационалната телекомуникационна компания), отново под патронажа на Министерството на икономиката¹⁶⁵. Тук усилията отново са насочени към изграж-

164 Вж. <http://southwest-business.com/content/view/330/31/lang.gr/>. Трябва да се отбележи, че за съжаление, не е лесно да се научи кои точно са ангелите в тази мрежа. Както отбелязва две години по-късно журналист от в-к „Капитал“, в нея „членуват 40 физически лица с богат бизнес опит“, но „имената на повечето членове се пазят в тайна“ (http://www.capital.bg/biznes/tehnologii_i_nauka/2012/08/17/1889928_kakvo_iskat_biznes_angelite/?sp=0#storystart).

165 Както изтъква тогавашният зам.-министър, „министерството застава зад ‘Сиско институт за предприемачи’, защото подобни проекти изцяло съвпадат с нашите цели и съдействат за реализацията им. За нас е важно партньорство между бизнеса и държавата, което гарантира по-

гане на „уникална среда за предприемачески и мениджърски умения“ и отново през бизнес симулации, менторинг, „мрежа от хора, които развиват екосистемата за икономически просперитет“, практически обучения по курсове, разработени от бизнес експерти от университетите Станфорд и Корнел.

Може би обаче най-категоричният пример за неолиберално конструиране на предприемаческата екосистема за стимулиране и настройване на релевантно пазарно поведение чрез държавна интервенция е държавната компания „София Тех Парк“. Разпротрян на 40 000 кв.м сградна площ, той има за основна цел „подпомагането на предприемаческа среда“. „Паркът“ трябва да бъде много повече от бизнес инкубатор или институция по придобиване на практически умения. Той ще е „инфраструктура за стартираци, малки и средни бизнеси“, която включва офиси, лаборатории и оборудване, където да се извършва „изследователска работа, която се превръща накрая в продукт или в бизнес“.

От друга страна, той ще работи за постоянната комуникация между различните видове в екосистема не само като се стреми да ги събира на едно място в ситуация на постоянен обмен (нещо, което семинари и конференции правят само инцидентно); според замисъла си „София Тех Парк“ създава материална база и „виртуална платформа“ за всекидневно взаимодействие и информация, която да свързва образователни и научно-изследователски институции, стартираци предприятия, мултинационални компании. Като цяло той е нещо като държавна миниатюра на предприемаческата екосистема и заедно с това представлява гигантска технокапиталистическа лаборатория за дестилване на бизнес климат и предприемачески хабитус за ориентиране в капризния свят на пазара – тук „хората се учат на предприемачески дух“ и заменят неадаптивния национален манталитет с „иновативно мислене“. Неговата изпълнителна директорка Елица Панайотова ни обяснява чудесните свойства и стра-

тегическия характер на това политикономическо изобретение за разпространето на неговите екосистемни ефекти „има още много неща, които трябва да се случат, но имайки държава зад гърба си, разполагаме с определена видимост и чувваемост“¹⁶⁶.

Това, разбира се, са само няколко примера от цялата управленска паноплия, задействана за „интелигентно изобретяване“ на екосистемата, в която да никнат и зреят предприемачески инициативи. Изводът от тях е, че неолибералното управление се стреми да ръководи непряко икономическото поведение, като въздейства пряко върху средата, в която то може да се породи. И режисирайки активно и бдително условията за предприемачески живот чрез различни инструменти на политикономическа интервенция, държавата се превръща в гарант за стабилното разгръщане на механизмите на капиталистическия пазар и на формата предприемач като неоспоримо *conditio humana*, което да го подхранва.

---

166 Йорданова, „София Тех Парк...“. Изказване на Росен Плевнелиев от края на 2014 г. идва да допълни казаното от нея и да подчертае характера на неолибералното управление за създаване на предприемаческа среда с благоприятен бизнес климат за иновации: „София Тех Парк – появява президентът – в никакъв случай не е просто проект за 50 млн. евро на държавата. Той е проект на бизнеса и науката. Паркът напредва в заемането на своята важна роля в първата в България екосистема в сектор информационни технологии. Той със сигурност ще подкрепя иновациите и предприемачеството в страната, но е важна екосистемата. А тази екосистема само за няколко години отбеляза развитие, което е значимо по мащабите си (...) В основата на успеха на първата иновационна екосистема в България стои намирането на правилните механизми и модели за ефективно сътрудничество между бизнес, наука и образование, между държавните институции и частните компании” („Слово на президента Росен Плевнелиев на Десетия национален иновационен форум ‘Иновационен дневен рег за устойчив растеж и конкурентоспособност“; достъпно на: <http://www.president.bg/speeches-and-statements2335/>). София Тех Парк, иначе казано, е тъкмо такъв „правилен механизъм“ на интервенция за създаване на правилна динамика между различните видове в света на предприемачите.

Изглежда тъкмо това е стратегическата цел на много от реформите, инициирани в различни държавни институции през последните няколко години в средата на 2015 г. Президентът Плевнелиев се похвали, че „вече сме регионален хъб в предприемаческата култура“ и заяви, че „ключът за развитието на икономиката се базира на добра бизнес среда, независими регулатори, човешки капитал“. Според него образователната реформа, „професионалното образование“ и „цялостният преглед на държавните системи“ трябва да работят именно в тази посока, а „държавата ще се настрои така“, че да „поощрява предприемаческата инициатива“¹⁶⁷. „Президент с дух на предприемач“, който разбира държавното управление като SWOT анализ и нарежда бедността в графа „рискове“, бе написал швейцарският вестник „Нойе Цюрхер Цайтунг“ малко след встъпването му в длъжност.

ОТ ПОМОЩИ КЪМ ПРЕДПРИЕМЧИВОСТ

Но тези елементи от либералното изкуство да се управлява предприемаческата активност през организиране на нейната „екосистема“ съвсем не са единствените. Налице са още най-различни форми на политическа намеса, които са насочени към подхранване на средата с производителна енергия. И доколкото всяко предприятие, колкото и иновативно да е то, се нуждае от непосредствени производители (в природната екосистема това са т.нар. първични производители), които да претворяват в реалност „смелите мечти“ на предприемачите и да превръщат в материални продукти техния иновативен „дух“, то една важна серия от стратегии на управление ще бъде насочена към снабдяването на бизнеса с гъвкава и предприемчива работна сила. Иначе казано, в случая можем да говорим за производство на предприемачество на гъва такта: предприемчив бизнес (производство на „автен-

167 Диана Зайкова, „Вече сме регионален хъб на предприемаческата култура, хвали се Плевнелиев“, гостъпно на: http://news.ibox.bg/news/id_1698288850.

тични“, иновативни и перспективни предприемачи) и предприемчив наеман труд (производство на адаптивна към изискванията на предприятието работна сила).

Тук отново можем да забележим, че неолибералното управление е разпръснато в множество сектори и се упражнява от множество актьори, сред които държавата отново заема централно място. Така част от стратегиите за намеса са пряк резултат от инициативи, произтичащи от гражданското общество, докато други се разгръщат от държавни институции като Министерството на труда и социалната политика или Министерството на образованието и науката.

Вече видяхме една от основните спънки пред рогното предприемачество, която то изтъква все по-настойчиво като дестабилизиращ фактор в неговата екосистема: недостигът на работна ръка или поради нежелание да се работи и мързеливо съществуване на социални помощи, или поради постоянно текучество въпреки „благоотворната среда“ и „позитивните тенденции“ (както се изразява икономистът Георги Стоев), които самият бизнес непрестанно създава, като постоянно разкрива работни места.

Според данните на експертите, които бизнесът категорично потвърждава, две са групите, които са отговорни за този проблем: „безработните младежи“ и „малцинствата“ (да разбираме – ромите), които или предпочитат социалните помощи, или се отнасят нелоялно към своите работодатели, като твърде бързо ги напускат, за да работят другаде. Привилегировани мишени на критиката към „социалния паразитизъм“ и безотговорното поведение, тъкмо тези групи представляват и основен обект на „мисиите“ на правителствения и неправителствения сектор, които да ги превърнат в резервоари за работна сила; разбира се, наред с традиционната целева група на подобни инициативи – бедните и безработните като цяло, които исторически формират онова, което Маркс нарича „резервна армия на капитала“.

Многобройни фондации и филантропични организации в България през последните години се заемат да работят именно за осъществяването на „среща на търсенето и предлагането на работна сила“¹⁶⁸, като съдействат на бизнеса да рекрутира работна ръка от редиците на споменатите групи („кандидати за работа в неравностойно икономическо положение“, „членове на семейства с минимален доход“, „хора от уязвими групи“¹⁶⁹, „най-бедните хора в България, със специален фокус върху ромите“¹⁷⁰ и пр.), докато обучават последните в качества, компетенции и умения, за да отговорят на изискванията на търсенето на родния трудов пазар, а самите работодатели – в техники по подбиране на предприемчив и отговорен персонал.

Така например близката до „Индъстри уоч“ фондация „Бауерзакс“ си поставя за цел да „подпомага развитието, интеграцията и реализацията на младите хора, да изпълнява социално значими проекти (...), както и да насърчава повишаването на квалификацията и развитието на човешките ресурси“. В тази посока работят и действащите в момента програма „Подготовка за по-добра пригодност за заетост“ и проект „Подобряване шансовете на младите роми за реализация на пазара на труда“, които фондацията реализира в Пловдив.

В рамките на проекта е организирана и вече споменатата конференция¹⁷¹ „Пазарът на труда – проблеми и възможни решения“, на която експерти от „Индъстри уоч“, работодатели от региона, представители на Министерството на икономиката и на компании за човешки ресурси обсъждат „проблемите, свързани с намирането на работна ръка за

---

168 Вж. <http://prework.org/project-info/>.

169 Вж. <http://socialachievement.org/grants/project-areas/family-economic-success-program.html>.

170 <http://prework.org/project-info/>.

171 Вж. по-горе, с. 98.

индустрията в региона¹⁷². От своя страна създаденият от фондацията „Клуб на работодателя“ събира работодатели в сферата на промишлеността и представя на членовете си иновативен инструмент за подбор на кадри, който мери т.нар. меки умения за предприемачество и предприемчивост у самите кандидати за работа и представлява „възможно решение на проблемите с търсене на работна ръка“. Според описанието му въпросният инструмент за диагностика, наречен *Self Awareness*, е „базиран на психометрична система за тестване на поведението на работното място“ и е „разработен в отговор на нарастващото търсене у работодателите на по-предприемчива и предприемачески настроена работна сила“¹⁷³.

В действителност това е метод за формиране на предприемчивост, но у безработни индивиди, като ги прави „пригодни за заетост“. Посредством различни „коучинги“, „менторинги“, „тренинги“ – толкова дисциплинарни техники за формиране на предприемаческа субективност, но откъм страната на наемния труд – този благороден способ цели да снабди работодателите, според нуждите им, с надеждна и гъвкава, т.е. здраво прикрепена към предприятията, работна сила, а безработните да откъсне от социалните помощи и да ги направи „икономически независими“, т.е. трайно зависими от изискванията на техните работодатели в сферата на промишлеността. Това важи, ако, разбира се, след цялата одисея кандидата

---

172 Вж. <http://prework.org/konferencia-pazar-na-truda/>. Както ни обясняват от фондацията, тези проблеми са характерни „не само за глъжностите, изискващи професионална квалификация, но и за тези, свързани с използването на нискоквалифициран труд“.

173 Вж. <http://daiss2-project.eu/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F/?lang=bg>. Въвеждането на тази техника на анализ у нас отново е дело на неуморните „Ингъстри уоч“, а мотото на този техен проект е: „Работодателите ценят служителите, които демонстрират предприемачески и иновативен подход – творческо мислене, което носи нови перспективи и поставя под въпрос предположения“. Така и не успяхме да разшифроваме какво означава да „поставяш под въпрос предположения“, но се доверяваме на експертите, че работодателите ценят това качество.

тите за работа имат късмета да бъдат наети след селекция за интервю: т.е. тестът на меки умения бъде положителен, притежават групи „основни умения“, успешно преминават „мотивационното обучение“ и след одит се окаже, че има налични свободни работни места¹⁷⁴.

В същата посока на „борба с бедността“ за целите на храненето на предприемаческата екосистема с работна сила действат и различни стратегии на Министерството на труда и социалната политика и на Министерството на образованието и науката; разбира се, с много по-голяма ефикасност и размах.

Така например Ивайло Калфин наскоро обяви, че „разминаването между предлагане и търсене на пазара на труда е сериозно в България“ и трябва „по-бързо да скъсим дистанцията“ с участието на „бизнеса и на обществото като цяло“¹⁷⁵. Вече видяхме търсените ефекти на държавните намеси, които министърът чертае в областта на социалното подпомагане: затегнат контрол при отпускането на социални помощи за безработни, родители, хора с увреждания, за да бъдат тласнати те към нуждаещия се от тях пазар на труда. Министърът дори обяви идеята си, че трябва да бъде създаден държавен инвестиционен фонд, който да подпомага разкриването на нови работни места като тактика в борбата с бедността. Накратко, държавата трябва да финансира частни предприятия, към които да прищипорва всички онези, които „по обективни причини могат да работят“, за да не източват социалните помощи. Същинските помощи, обратно, трябва да бъдат насочени към бизнеса:

---

174 Вж. <http://prework.org/project-info/>. За съжаление, тук не бихме могли да се спрем на други подобни случаи на неолиберална интервенция „отдолу“, като например филантропичната организация „Тръст за социална алтернатива“, която финансира описания проект на фондация „Бауерзакс“ (<http://socialachievement.org/>).

175 „Министър Калфин: образованието е условие за успеха на пазара на труда“, гостъпно на: <http://www.mlsp.government.bg/index.php?section=PRESS2&prid=427>.

Ние трябва да направим нещо като плана „Юнкер“ за България, който да мобилизира целия наличен ресурс, за да се постигне по-бързо икономическо оживление (...) Целта на подобен фонд е да се подпомагат частни инвеститори, които искат да разкриват нови или да разширяват съществуващи производства в бедни региони с голяма безработица. Постъпленията във фонда трябва да дойдат от публични средства – държавния бюджет, заеми, евросредства¹⁷⁶.

Към този тип държавна финансова помощ за благородните предприемачи със сигурност трябва да прибавим и въвеждането на промотираното от Калфин „гуално обучение“ (или още „професионално образование и обучение чрез работа“) съвместно с Министерството на образованието¹⁷⁷. За разлика от евентуален план „Юнкер за България“, то вече се внедрява в публичното образование.

Ако ограничаването на социалните помощи трябва да „насочи към пазара на труда“, „безотговорните родители“, които живеят от детски надбавки, хората с увреждания, които „имат способност да работят“ и пр., то при гуалното обучение целевите групи са безработните младежи, „които нито учат, нито работят“. Ето профила им според министъра: „не се интересуват какво им предлага държавата, не търсят

---

176 „Калфин с план ‘Юнкер’ срещу безработицата“, Стандарт, 24.11.2015, достъпно на: http://www.standartnews.com/bulgariya-politika/kalfin_s_plan_yunker_sreshu_bezrobotitsata-311574.html.

177 Тази идея на министъра всъщност съвсем не е нова, тъй като той не отскоро е привърженик на гуалната система за образование. Последната министърът вижда главно като инструмент за постигане на по-стриктна бюджетна дисциплина. Още като евродепутат Калфин твърди, че за държавата ще бъде по-евтино, ако финансира гуално обучение, отколкото да изплаща социални помощи. И още през 2013 г. настоява, че „държавата трябва да инвестира в гуалното обучение, в издръжката на училищата, но и в поемането на част от разходите на фирмите, които наемат ученици“ (Ивайло Калфин, *По-евтино е да инвестираме в гуално обучение вместо в безработни*, достъпно на: <http://kalfin.eu/bg/po-evtino-e-da-investirame-v-dualno-obutchenie-vmesto-v-bezrobotni/>).

активно работа, не са ангажирани с някаква дългосрочна кариера. Част от тях са отпаднали от училище, част от тях имат някакви дипломи¹⁷⁸; те са още без трудови навици и гемотивирани, но (парадоксално) с високи очаквания към работата. Именно този сегмент от т.нар. маргинални групи трябва да бъде „активизиран“, „мотивиран“ и „включен в пазара на труда“.

Към такова интегративно активизиране и мотивиране – наред с различни обучения, преквалификации, специализации, тренинги и платени стажове от бюрата по труда – е насочено и дуалното образование, което да прихваща склонните към маргинализиране младежи още от техникума, т.е. след като навършат 16-годишна възраст (без да изключва рано напусналите и отпадналите от училище). Както разбираме от Стратегията за развитие на професионалното образование и обучение в Република България за периода 2015 – 2020 г., целта е чрез „партньорство между професионална гимназия и работодател“ да се организира „обучение в реална работна среда под ръководството на наставник чрез наемане на работа в предприятието и обучение в професионално училище и др.“¹⁷⁹.

Така дуалното образование трябва да бори безработицата, като от ранна възраст трансформира индивидите с нисък социален произход, ниско или никакво образование и обитаващи бедни региони¹⁸⁰, в калена в суровата школа на „практиката“ работна сила и трайно ги обвързва със света на пред-

178 Андрей Борисов, „Тибор Наврачич: 1/5 от младите европейци имат проблеми с четенето и писането“, БНР, 13.11.2015, достъпно на: <http://bnr.bg/post/100625884/tibor-navrachich>.

179 Вж. <http://www.navet.government.bg/bg/media/Strategia-POO-2014.pdf>, с. 19.

180 Както разбираме от друго изказване на министъра, дуалното обучение трябва да неутрализира младежката безработица в общини с висока бедност. В началото на 2015 г. Калфин заяви: „Ще търся механизми, чрез които в общините с преобладаваща бедност да се осигури заетост на учащите, съчетана с образователния процес“ (<http://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/kalfin-shte-vnedriava-dualnoto-obuchenie-v-obshtini-s-visoka-bednost-187199/>).

приятното. Чрез серия от структурни принуди и дисциплинарни въздействия, на които е способно само едно успешно „производство“, гуалното обучение в „реална работна среда“ трябва да изработи годна за употреба още по време на самата и подготовка работа ръка и да впръсква регулярно в пазара на труда „мотивирани“ (по думите на Калфин) непосредствени производители, с което да стимулира производителността на предприятията.

От въвеждането на гуалното обучение печелят всички – обяви преди две години Калфин, – бизнесът получава продукция на по-ниска цена и готови кадри, младите хора – заплатата и кариера, а гържавата печели, като намалява безработицата.

Всъщност печели основно бизнесът. Освен евтин квалифициран труд, чрез подобен управленски механизъм той преодеява хроничния недостиг на работна ръка, който може да го подкопае и унищожи; без при това да се ангажира с дългосрочно наемане на обучените, тъй като гържавата не се меси в политиката и калкулациите на предприятието; не е обременяван от високи данъци, тъй като гържавата се стреми да подгържа добър бизнес климат с ниско облагане и с това по необходимост минимизира социалните плащания, което пък погва към бизнеса млади и стари, бедни и болни – винаги прекалено много, за да ги наеме всичките, но винаги достатъчно, за да има на свое разположение колкото му трябва от тях; получава допълнително финансиране от публичния бюджет за това, че наема на работа бедни и необразовани младежи; може да разчита на едновременно дисциплинирана и гъвкава (т.е. „предприемчива“) работна сила, тъй като неолиберални техники на индивидите като описания по-горе „инструмент за диагностициране на меки умения“ и без това се „стремят да повлияят и разширяват механизмите, използвани от центровете за професионално образование и обучение (училища, гимназии, колежи)“¹⁸¹; с помощта на публичното образование, с чиято изгържка той не се натоварва, бизне-

181 Вж. <http://daiss2-projecteu/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F/?lang=bg>.

сът получава властта да надзирава индивидите по време на формирането им, да гресира у тях „професионални трудови навици още в периода на обучение“¹⁸² и така да получава покорните и полезни същества, от които има нужда за целите на производството; най-сетне, по този начин държавата помага на бизнеса да се справи с унищожителното текучество на работници. Социологът Мира Радева възторжено обяснява, че „един от съществениите ефекти на обучение във фирмата е лоялност на персонала и ниско текучество“¹⁸³. И действително, поне от XVIII в. насам капитализмът постоянно се е стремил да привърже стабилно работната сила към мястото на производство и да разпадне на атоми опасната работническа маса тъкмо чрез дисциплинарното построяване на устойчиви трудови навици в телата и умовете на работниците. Както показва Фуко,

Навикът (...) е онова, чрез което онези, които не притежават нищо, ще бъдат привързани към един производствен апарат, който не е тяхна собственост; онова, чрез което те ще бъдат свързани едни с други не чрез класова принадлежност, а чрез принадлежност към цялото общество. Навикът е допълнение към обществения договор за онези, които не са обвързани с него чрез частната собственост (...) [Дисциплинарният апарат] привързва индивидите към производствения апарат, като формира навици чрез игра на принуди и санкции, обучения и наказания. Той фабрикува тъкан от навици, която определя социалната принадлежност към едно общество¹⁸⁴.

182 По компетентните уверения на Мира Радева; Вж. „Въвеждаме гуалното обучение – най-сетне!“, 24 часа, 17.03.2014, достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=3686875>.

183 Пак там.

184 Foucault, M., *La société punitive*, Paris: Seuil-Gallimard, 2013, p. 242. Така че несъмнено трябва да вярваме на президента Плевнелиев, друг високопоставен почитател на полезните свойства на „гуалната система“, когато ни убеждава, че „сме на път да въведем отдавна утвърден модел“ („Плевнелиев: има достатъчно подготовка за успешна образователна реформа“, 24 часа, 30.04.2015, достъпно на: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=4741863>).

Стара техника на подчинение, гуалното обучение (наричано през XIX в. просто „професионално образование“ и целящо морализирането и дисциплинирането на работническата класа¹⁸⁵) трябва да съдейства за изобретяването на такива верни граждани на капиталистическото общество, които всекидневно да го възпроизвеждат чрез труда си, въпреки че неговите плодове не им принадлежат; към тази утвърдена техника на власт днес се добавя и формата предприемач, която да озъбвавява допълнително наемния труд. Неслучайно според цитираното от доц. Радева проучване сред членовете (и единствено сред тях!) на Българската търговско-промишлена палата „широко мнозинство от 77 % сред предприемачите подкрепят гуалната система на образование“¹⁸⁶.

Но в дежурната си приповдигнатост министърът на образованието и науката проф. Тодор Танев може би най-точно улавя задоволството на бизнеса от въвеждането на гуалното образование. На тържествено откриване на учебната година в Професионалната гимназия по хранително-вкусови технологии в София – пионер във въвеждането на гуалното обучение от 2015 г., министърът декларира:

Ние трябва да възстановим честта на професионалното образование. Не да се срамуват и да бягат хората от него, както беше преди десетина години, а да са горди, като си покажат дипломата, и бизнесът да каже: „Точно такъв ми трябваш!“¹⁸⁷

185 Вж. Foucault, *La société punitive*, pp. 207-25.

186 Радева, „Въвеждаме гуалното обучение...“. Мира Радева разкрива още една важна функция на тази държавна стратегия за производство на работници за предприемаческата екосистема: „Излиза, че въвеждането на системата ще засили именно гръбнака на българската икономика – малкия и средния бизнес, който отчетливо има нужда от подкрепа, защото претърпя тежки загуби в резултат от икономическата криза. Този тип бизнес е и най-масов и представлява основа за развитието на така мечтаната средна класа“. Излиза още и че „така мечтаната средна класа“ бива създавана чрез институционализирано производство на гъвкава, т.е. покорна работническа класа.

187 „В България започва гуалното образование“, достъпно на: <http://www.mon.bg/?go=news&p=detail&newsId=1326>. Без съмнение бизнесът трябва

Изглежда, че като всяка екосистема, и предприемаческата има формата на пирамидално построена хранителна верига. В низините откриваме онези индивиди – „първичните производители“, за които се казва, че не „създават стойност“, и по тази причина трябва да служат за консумация от страна на по-висшите видове – автентичните предприемачи, бизнеса, бъдещата средна класа и реалната бизнес класа, които откриваме по върховете. А неолибералните технологии на индивидите и на средата на живот упорито работят за конституирането на самата предприемаческа екосистема и за конституирането на индивиди – предприемачи на самите себе си, като по този начин стабилизират йерархичните отношения и неравенства вътре в системата, които трябва да придават нейната икономическа форма и желана хомеостаза. „Социалните политики“ тук са важен тактически сегмент от неолибералното управление на екосистемата, от тази *Vitalpolitik*.

Така различни неправителствени организации и държавни институции през последните няколко години си поставят за цел поддържането на ясен връх и високи нива в пирамидата (чрез привилегироването на иновативното предприемаческо поведение в области като ИТ, фармацевция, медицина, инженерни науки и подкрепата му чрез технопаркове, акселератори, бизнес ангели, коуъркинг офиси, стартъп уикенди и пр.) и постоянното изпомпване на енергията, която се ражда по низините, към по-високите нива на хранителната верига (чрез техники и програми за „годност за заетост“, дуално обучение, лишаване от социални помощи, квалификации и преквалификации през бюрата по труда).

Ето защо при неолибералните политически стратегии за производство на благоприятна среда за капиталистически живот можем да говорим за *диференцирано управление на предприемачеството*, доколкото тези стратегии най-общо са насочени към това предприемаческата екосистема да бъде населявана от два вида предприемачи, които да оформят

да бъде благодарен на българската държава, така както *Krupp*, *IG Farben* и *Siemens* са били благодарни на Третия райх.

две класи хора. На една страна са предприемачите, притежатели на „успешни и развиващи се“ предприятия и на солидно количество икономически, социален и културен капитал – подкрепяни от държавата независими приключенци с „хъс“ за реализиране на „смели идеи“. На другата страна – предприемачите, които притежават единствено своя човешки капитал и евентуално дипломи за трудова квалификация, които да гарантират, че могат да бъдат експлоатирани от бизнеса като гъвкав, предприемчив и лоялен към работодателите си наемен труд. Две привилегирани мишени на двата полюса, които съставляват диференцираното управление на предприемачеството през поддържане на неговата екосистема: политиките на подкрепа за бизнеса и политиките на насилствена заетост за бедните (наричана *workfare*).

ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИЯТ ГРАД

Усилията по създаване на „добър бизнес климат“, „конкурентна среда“, „предприемаческа екосистема“ (заедно с нейните субекти – ръкоположените от държава, бизнес и фондации „иновативни предприемачи“) се актуализират и отразяват не само в държавните и неправителствените социални, образователни или данъчни политики, но и в тъканта на градската среда. Образец тук е „предприемаческият град“, чиято идеология добива популярност с неолитералния завои през 1970-те години. Градът заема важно място в разбирането за предприемаческа екосистема, чийто огледален образ е „съревнователната държава“ (на „макро ниво“).

„Предприемаческият град“ е конституиран от и едновременно с това проводник на интензивна икономическа конкуренция. Неговата идеология¹⁸⁸ е схващана като прагматичен отговор на проблеми от всякакво естество: от благоустрояване, подобряване на инфраструктурата и борбата с престъпнос-

188 Вж. нап. Stephen Goldsmith, *The Entrepreneurial City: A How-To Handbook for Urban Innovators*, Manhattan Inst., 1999.

пта до социално включване на етническите малцинства в пространствените и социалните покрайнини на града, създаването на благоприятен пазарен климат в града и пр. Всички тези елементи са виждани като взаимосвързани от разгръщаните за тези цели многобройни властови тактики и управленски стратегии.

Сред ключовите фигури за разпространението на дискурса за „предприемаческия град“ можем да срещнем например бившия кмет на Ню Йорк Рудолф Джулиани. В своя статия за близкия до него консервативен тинк-танк „Манхатан институт“ Джулиани твърди, че ако „старата философия“ на градоустройствената политика се е базирала на „повишаване на разходите“, то през 1990-те години се скъсва с нея и се стига до разбирането, че градските власти „не трябва и не могат да създават работни места“, че данъците трябва да се намаляват, за да се подпомага бизнеса („добре прицеленото данъчно облекчение отпущва растежа“). Така според него „все повече и повече нюйоркчани ще имат достъп до духа на предприемачество и себerealизацията, който направи този велик град това, което е“. „Ще повишим стандартите си и ще направим всичко, което е нужно, за да бъде Ню Йорк предприемаческия град, като какъвто бе замислен“, заключава бившият кмет¹⁸⁹.

Мотото на новите общинари предприемачи е „да правим повече с по-малко“ (*doing more with less*¹⁹⁰). В различни публикации те споделят ефикасни техники за трансформиране на града в предприемачески¹⁹¹. Сред тези техники откриваме иновативни начини за съкращаване на общинските бюджети, въвеждане на режими на конкуренция между частния и публичния сектор, но и между самите общински служители, „елиминиране на разхищенията“, но и на „младежката претъпност“, с „фокус върху резултатите“, *bonus-pay plans based*

189 <http://home.nyc.gov/html/records/rwg/html/97/entre.html>.

190 <https://www.innovations.harvard.edu/sites/default/files/11451.pdf>.

191 Вж. сборника на Godsmith, *The Entrepreneurial City*, който дава глас на „суперкметовете“ като Джулиани.

on performance (планове за раздаване на бонуси въз основа на резултатни действия), „освобождение на работниците от бюрократичния контрол“, въвличане на частни консултантски компании в управлението.

Както показва социологът Боб Джесъп, всички инициативи, прицелващи се в преобразуването на града като „предприемачески“, са водени от едно общо съображение: „създаването на „нови комбинации“ от икономически или извън-икономически фактори, които да укрепят градската или регионална конкурентноспособност“¹⁹².

Какви са условията, в които дискурсите на „предприемаческия град“ добиват своята ефикасност? Най-вече, това е формалното детронизиране на държавата и националната икономика като първичен елемент на анализа и полето на интервенция на политикономическия разум. Тук централно е влиянието на наднационални организации като ЕС, които изтеглят национален суверенитет „нагоре“, докато упражняват натиск за неговото разбягване „надолу“ към регионите и провинциите, през дискурсите за децентрализация и самоуправление, според които градовете и регионите се обособяват като квази-самостоятелни икономически единици в рамките на Съюза. Централен идеологически топос в тези дискурси е например „Европа на регионите“.

Джесъп очертава следните движения в разпадането на самоочевидността на държавата като алфа и омега на икономическата политика, което той нарича „геоматизация на политическите режими“¹⁹³. Управлението се откъсва от

---

192 Bob Jessop, “The entrepreneurial city: reimagining localities, redesigning economic governance, or restructuring capital?”, in: N. Jewson and S. MacGregor (eds) *Realising Cities: New Spatial Divisions and Social Transformation*, London: Routledge, 1997, pp. 28-41.

193 Тук е нужна известна прецизност: терминът „геоматизация“ в теорията на Джесъп не бива да се възприема като препратка към „унищожаването на държавата“, както е рефлексът на националистическата критика на неолиберализма. Както показвахме по-

обвързаността си с националната територия и вече обхваща различни териториални мащаби (например квартал, град, община, регион) и функционални области (т.е. специфицира се като насочено например към промишлеността, туризма, заетостта и пр.). Така се изменя дори начинът, по който говорим за политическото: вече се говори за „политику“ като отделни мерки, прицелващи се в конкретни проблеми, а не за „политика“ като всеобхватна, засвояваща рамка за водене на обществения живот.

Действително, както Джесъп показва, правителствата винаги са разчитали на негържавни агенции и организации за промотирането на гържавната политика отвъд формалния гържавен апарат. Но пренареждането на отношенията между гържавата и частния сектор и между гържавата и международните партньори, което се асоциира с неолибералния обрат, включва минимизиране на централната роля на официалния гържавен апарат в осигуряването на гържавно-спонсорирано икономическо и социално развитие и акцентиране върху публично-частни партньорства между правителствени и неправителствени организации, в които гържавата е просто „първ сред равни“ измежду своите партньори. По гумите на Джесъп,

на първо място, имаме преход от национално решените, предопределени за местна почва, социално ориентирани мерки, свързани с икономическото преразпределение, към наднационално иницирана, предопределена на местна почва, широкообхватна, пропазарна намеса в местната и регионална икономика в социално регулирания смисъл на думата. На второ място, налице е преход от механизми за икономическо управление от

горе, неолиберализмът не означава гържавно отмиране, а отмиране на тези гържавни намеси, които целят да обуздаят негативните социални ефекти на пазара. Наопаки, тези гържавни намеси, които подпомагат пазара, са добре дошли. Също така, доколко противопоставянето „гържава срещу пазар“ изгързва проверка, когато, макар и традиционно свързан с частни организации като НПО или мозъчни тръстове, пазарният антиетатизъм всъщност вече се е превърнал в гържавен разум?

Времето на типичното за следвоенния период отклоняване на пазар и гържавата към нови форми на мрежова координация, които пресичат старите граници между „публично и частно“ и включват ключови икономически играчи от локално и регионално, но също и национално и международно ниво. На трето място, откриваме произтичащия от първите два пункта, преход от т.нар. Фордистка и Кейнсианска социална политика към полиси парадигма, която набляга на гъвкавост, иновация и предприемачество.¹⁹⁴

Тук идеята за предприемаческия град играе главна роля. По логиката на респонсибилзацията и наблягането на т.нар. субсидиарност (или в случая, споделена отговорност и правомощия между гържавата и местните власти, готова за второстепенни по важност след гържавата) Вместо на суверенността в европейската политика, всеки град и регион изпъква като отговорна сама за себе си икономическа единица, поставена в съревнование с други такива единици, вътре и отвъд националните граници. Логиката на това движение към децентрализация повелява всеки град да увеличава конкурентноспособността си, за да привлича все по-мобилните капиталови потоци, които свободно циркулират наоколо.

В резултат от това градовете и общините придобиват по-голяма тежест във воденето на икономическа политика и дори започват да водят свои собствени „външни политики“ и икономически преговори с инвеститори (това, което Джемсън, позовавайки се на литературата по тези въпроси, нарича *intermestic politics*). Например сделките, които отделни европейски градове сключват с нискотарифни авиокомпаниии за реклама и развитие на региона си, за технологично обновяване на летищната база и прочие мерки за икономически растеж. Като цяло, получили статута на „самоуправляващи се“, градовете са насърчавани да водят своя собствена вътрешна и външна политика в области като промишлеността, технологиите, туризма, развитието на пазара на труда и пр. Накратко, да бъдат предприемчиви и управлявани по

---

194 Jessop, "The entrepreneurial city..."

посока на развитието на предприемчивостта отвъд старите и сковаващи институционални рамки на националната държава.

Начините, по които градът преобразява себе си в предприемачески, са най-разнообразни. Например даген град може да реши да обособи някаква част от територията си за „свободна икономическа зона“, където производството се осъществява въвн от стандартните законови регулации, като напр. трудовото или екологичното законодателство. Или да направи „тех парк“, където „бизнес иновациите“ да получават държавна подкрепа, както показваме в началото на тази глава. Друг вариант е „префасонирането“ на стари и занемарени части от града през културната индустрия, или т.нар. джентрификация. В много европейски градове все по-често стари индустриални зони или работнически квартали се превръщат в културни центрове, музейни комплекси или зони за привличане на т.нар. креативна класа. В тази връзка можем да припомним един градоустройствен пример от Пловдив. По инициатива на *One Architecture Week* и с активната помощ на градската община квартал „Капана“ в центъра на града бе напълно преобразен в характерната за съвременната „креативна класа“ ретро-носталгична „индустриална естетика“: оголени тухли, павирани улици, винтидж заведения и прочие.

Но „предприемаческият град“ трябва да бъде мислен и като „наказателен град“, в който общинската полиция работи за прочистването на средата от „елементи“, които влошават нейните качества: бедняци, скитници, бездомници, проститутки, наркодилъри и потребители на наркотици, граскачи на графити, бандити от всякакъв сой и ранг или просто етнически малцинства; тъй като всички тези нежелани често си приличат по това, че биват детектирани за неутрализиране от полицейските части на първо място през цвета на кожата си, за което полицаите си служат с техниката на „расово профилиране“.

Отново Рудолф Джулиани и „Институт Манхатън“ действат активно за разпространението на дискурса за „нулевата

толератност“ и съответното за заместването на социалните политики с наказателни¹⁹⁵. Самият „Институт Манхатън“ често се свързва с промотирането на консервативни разбирания за наказателната държава, например през добилата популярност „теория за счупените прозорци“ (*broken windows theory*) или инициативи от рода на *quality-of-life policing*, които повече от всякога са на въроръжение в нюйоркската полиция, а от края на 1990-те години – и във все повече полицейски управления по света¹⁹⁶. Фокусът върху престъпността в тази политикономическа рационалност се оказва тясно свързан с джентрификацията, а полицейските мерки са виждани като един от инструментите за създаване на благоприятна среда за предприемаческа активност.

Експертно-политическата подкрепа за развитието на „предприемаческия град“ върви ръка за ръка с дискурсите на „нулевата толерантност“ към определяните за социални паразити, тук вече сдвоявани по-директно с възприеманите през категориите на престъпността (мислена в натурализиращи термини, т.е. като „младежка“, „етническа“ и пр.). Критическите изследователи на неолибералната трансформация на градоустройството демонстрират¹⁹⁷, че политиките за „градско обновление“, които целят конструирането на благоприятна предприемаческа среда, се легитимират реторически и се артикулират пространствено през фигурите на престъпността, несигурността и нуждата от строг полицейски контрол. В този смисъл в дискурсите за предприемаческия град наблюдаваме „управление чрез определени

---

195 Вж. напр. Лоук Вакан, *Затворите на нищетата*, София: ЛИК, 2004, с. 11-9; Вж. също Loic Wasquant, *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Durham and London: Duke University Press, 2009.

196 Вж. Вакан, *Затворите на нищетата*, с. 19-50.

197 Roy, Coleman, S. Tombs, D. Whyte, „Capital, Crime Control and Statecraft in the Entrepreneurial City“, in: *Urban Studies*, Vol. 42, No. 13, pp. 2511–2530, December 2005 (Вж. също Roy Coleman et al. „Power, politics and partnerships: the state of crime prevention on Merseyside“, in: G. Hughes and A. Edwards (eds) *Crime Control and Community: The New Politics of Public Safety*. Cullompton: Willan Publishing, 2002.).

образи и дискурси на престъпността и отклоняващото се поведение¹⁹⁸, поставящо въпроса за криминалността като основната пречка пред „възраждането“ на града като място за икономически ефикасна активност¹⁹⁹. Но както показват изследователите, тук не става въпрос за престъплението като такова, а за въвличането на определени *образи* на престъпността в режимите на неолибералното градско управление. Фокусът систематично се отмества от корпоративни престъпления, макар и такива престъпления да имат „огромна икономическа, физическа и социална цена“²⁰⁰, и се насочва към престъпления, представяни като уронващи социалния ред и подкопаващи здравословната икономическа среда. Тук категорията „престъпление“ е не толкова част от някакви позитивни и обективни легални рамки, а е силно морално заредена, както е видно в преследването на т.нар. антисоциално поведение във Великобритания, изследвано от цитираните автори. Последните подчертават също и че неолиберализмът не трябва да се схваща като еднолинейно отстъпление на публичното управление пред пазарния напор, защото това би редуцирало възможните алтернативни на тях политики до избор между регулация или дерегулация. Както вече споменахме обаче, наред с негативните политики (съкращаване на разходи за социална сигурност) вървят и проактивни, като тези за „нулева толерантост“ към престъпността или масово поставяне на камери за външно наблюдение.

Свързките между възхода на новата наказателна гържавна рационалност и стимулирането на бизнес средата са видими, както споменахме, и от това, че се промотират от същите институции и политици, както показва посоченият пример за връзките между политиките на Джулиани и експертизите

---

198 Ibid., p. 2513.

199 Можем да се запитаме дали на надлокално ниво не откриваме същите дискурси, в които обаче ключови са означаващи като „корупция“, които са мислени като основна външна, т.е. несистемна пречка пред възхода на икономическото развитие?

200 Ibid.

на „Институт Манхатън“. Но тук е важно да разберем, че политическата интервенция се мисли като интервенция в средата както за изкореняването на престъпността, така и за промотирането на предприемаческия град.

В България немалко случаи са водени от подобна логика и разкриват ново измерение на онова, което по-горе нарекохме „диференцирано управление на предприемачеството“. То засяга стопански практики, които по форма не отстъпват по нищо на публично разпознаваните като „предприемачески“ дейности – те са рискови, иновативни, базирани на инвестиции, с ясно изразен стремеж към „разрастване на бизнеса“, но не са „толерирани“, именно защото не са разпознавани като предприемачески, а вместо това са виждани дори като „опасни“.

Експерти и общински представители регулярно стигматизират и криминализират неформалния бизнес и „сивата икономика“. Така например в статия, публикувана от Центъра за изследване на демокрацията, експерт от МВР говори за „сенчестата икономика“ като „икономическа база на организираната престъпност, корупция и тероризъм“: според нея тя „подряжда“ икономическия ръст и е „раковото образуване за всяко национално стопанство“, тъй като заплашва неговите „устои“²⁰¹. Същевременно емпиричните примери в статията са свързани с практика на млекопроизводители да отчитат значително по-ниски от реалните си добиви или със случаи на укриване на ДДС; в тази връзка, така и не става ясно как точно тези практики водят до организирана престъпност и „тероризъм“.

В контекста на идеологията за „предприемаческия град“ демонизацията на неформалния бизнес и неговите представители пряко води до различни форми на неолиберална политическа интервенция в средата на живот, която в случая

---

201 Олга Тенева, „Сенчестата икономика“ – икономическа база на организираната престъпност, корупция и тероризъм“, достъпно на: <http://www.csd.bg/artShow.php?id=12309>.

съвпада с градската среда. Конкретните намеси се простират от тактическото благоустрояване на определени пространства с цел пропъждане на нежеланите стопански субекти, през институционални пречки техният бизнес да „излезе от сянка“, до „засилено полицейско присъствие“ и всевъзможни проверки на инспекционните органи.

Неформалната икономика се мисли по линията на „теорията за счупените прозорци“ и според аксиомата, че подобно нелегитимно стопанско поведение ще расте експоненциално за сметка на „качествените“ форми на живот, ако не бъде пресечена средата, в която то се развива. Това означава обаче, че в стратегиите по създаване на „предприемачески град“ неформалната икономика е виждана не толкова през юридически, колкото през естетически и морални категории, и преследвана не като мрежи на „организирана престъпност“, а като отклоняващо се поведение. В тактическия арсенал, мобилизиран за нейното потискане и изтласкване от зоните на „качествен живот“, асоциирането на неформалната икономика с организираната престъпност представлява реторически ход за легитимиране на определени градски политики и общински политици. Така стимулирането на средата на живот за легитимните предприемачи се обвързва пряко с унищожаването на средата на съществуване на различни неформални икономически практики, които са преследвани отново в перспективата на „социалния паразитизъм“ и „загрозяването на мястото“ и обикновено са обвързвани с „криминогенното поведение“.

Неолиберализацията на общинското управление и градоустройството и вървящата ръка за ръка с нея децентрализация използват когнитивни и управленски инструменти за разделяне на предприемаческата активност, които вече описахме в тази и в предходните глави. Тук отново задачата е да бъдат идентифицирани и диференцирани автентичните от неавтентичните предприемачи, произвеждащите стойност от социалните паразити, перспективните от опасните играчи. Това, разбира се, не се прави от чисто класификатор-

ски интерес: целта на подобни таксономии е „по-ефикасното“ и „по-доброто“ управление на градския капитал, а то става посредством създаване на подходяща градска среда за пазарната игра, което се проигравя като джентрификация. Ето защо градът се превръща в една от основните сцени (бихме казали дори арени), в които с наказателни мерки се създават екосистеми за припознатите като автентични предприемачи.

Най-шумният скорошен пример за джентрификация на градско пространство през стратегии на „наказателния град“ е от квартала в близост до „Женския пазар“. В него се преплитат много от описаните по-горе образи на социалния паразитизъм, автентичното/неавтентичното предприемачество и т.н., както и практики на „нулева толерантност“ и *тактическо благоустройство за повишаване „качеството на живот“*, т.е. привличане на „предприемчива класа“ за сметка на *влошаващите качеството и непроизводителни групи*. Това превръща случая с „Женския пазар“ и неговата „реконструкция“ в образцов терен за изследване на производството на предприемачески субективности и непредприемчиви отпадъци, които тук само ще скицираме.

Също като „Капана“, този квартал е централен, но в очите на някои от неговите жители (обединени в гражданско сдружение „Възраждане“) и властта той бе сполятан от ужасна напаст – роми, арабски мигранти и всякакви други „крастави жаби“, по изрече на бившия кмет на р-н „Лозенец“ от ДСБ Прошко Прошков²⁰². В обръщение към инициативния комитет „Възраждане“ от 2011 г. Прошков дори се позовава на теорията за счупените прозорци, твърдейки, че там, където е чисто, се пази чисто, докато там, където е мръсно, има голяма вероятност да продължи да се натрупва боклук, в случая човешки боклук според тогавашния кандидат за кмет. Прошков е категоричен, че „Женският пазар“ с всички негови

---

202 Видео, достъпно на: Никола Венков, „Конспирации около Женския пазар“, в: *Seminar_BG*, 2014: <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy10b/item/417-konspiracii-okolo-zhenskiya-pazar.html>.

обитатели представлява подобно боклучище, което трябва да бъде разчистено с архитектурни инструменти.

Махнем ли това нещо, изпълним ли проекта, изпълним ли подробния устройствен план, бъдете сигурни, че ще започне изнасянето на тия хора. Няма крастави жаби, където е чисто; само в блатата. Там, където – знаете, правени са експерименти – са поставени купчини с боклук, вероятно и вие, и аз, като минем, ще хвърлим по нещо отгоре. Там, където е чисто, няма никой да си позволи. Малко или много, тия хора, които населяват това място, ще бъдат изхвърлени през благоустройството.

Наличието на „жаби“ и човешки отпадък според Прошков налагаше вземането на спешни мерки по „пресушаване на блатото“ чрез реорганизация на пространството. То бе постигнато след няколко години настойчиви действия в Софийска община от страна на живущите около пазара съвместно с общинския съветник от ДСБ и също активист за преобразуването на пазара Вили Лилков²⁰³.

В крайна сметка „блатото“ беше пресушено, като „Женският пазар“ беше разрушен. В този случай виждаме как полицейската стратегия на „нулевата толерантност“ се превръща в градоустройствено предприятие. За целта преди това трябваше да бъде изграден силно морализиран публичен образ на мястото, който да наложи „реконструкцията“ като необходима оздравителна мярка за проблемите, които пазарът поражда. „Женският пазар“, накратко, бе представян

---

203 За анализ на тактическата роля на „гражданското общество“ в битката за разрушаване на пазара Вж. Никола Венков, „Гражданското общество и Женския пазар“, 2012, гостъпно на: <http://debian.fmi.uni-sofia.bg/~grobar/nikola%20venkov%202012%20-%20grajdanskoto%20obshtestvo%20i%20jenskiiat%20pazar.pdf>. За неговото джентрифициране и превръщането му в прочистено от нежеланите архитектурно пространство, подобно на това на шопинг моловете Вж. Павел Янчев, „В какво се превръщат мечтите (за Женския пазар)“, *Маргиналия*, 18.08.2014, гостъпно на: <http://www.marginalia.bg/analizi/v-kakvo-se-prevrshat-mechтите-za-zhenskiya-pazar>.

като притегателен център на „цигания и циганизация“ (Вили Лилков²⁰⁴) и двигател на „криминогенна обстановка, обхванала целия квартал“ (отново той съвместно с гражданското сдружение „Възраждане“). Справянето с тези проблеми гоиде чрез прогонването на дългогодишните продавачи и клиенти на пазара и построяването му на наново като „център за занаяти“ и порядъчна търговия в алпийско-индустриален стил. След края на ремонта Вили Лилков обяви „Духът на Стара София оживя в обновения „Женски пазар“²⁰⁵.

Също като в случая с „Капана“, и тук виждаме как коалиция, съставена от община, граждански организации и представители на бизнеса, запретва ръкави и джентрифицира части от града в името на създаването на по-добър бизнес климат и естетически по-приемлива среда, в която бедните и малцинствата нямат място, както нямат място и техните икономически практики.

---

204 Цит. no: <https://kadaifbalkan.wordpress.com/2013/08/14/jp9-debat>.

205 Напоследък обаче ситуацията в района около пазара наново започна да се „обостря“ и да поставя същите и дори по-страшни проблеми пред икономико-политическия ред, откакто в него се заселват „ислямски орди“ (по думите на социолога и кандидат за кмет на последните избори Михаил Мирчев). В предизборен дебат Вили Лилков изтъква континуитета в проблемите на мястото и настоява, че днес опасността е дори по-сериозна и по-обхватна от по-рано: „Повече от 10 години се наблюдаваше напълно безучастно как ромите превземат Женския пазар и постепенно заразяват цялата зона с абсолютно безредие, хаос (...) Подех инициативата за промяна на Женския пазар, но междувременно целият квартал беше подменен! Полицията нехае. Отидете сега в частни кооперации и ще видите нелегални хостели. Полицията отива и само проверява. Всичко това трябва да се измете категорично!“ (<http://mestniizbori.btvnovinite.bg/gallery/news/kandidatite-zakmet-na-sofija-prioritet-e-sigurnostta-na-grada-snimki-i-video.html>).

ЕКОСИСТЕМА И НЕКРОСИСТЕМА

Дотук видяхме, че успешната предприемаческа активност е свързана не толкова със „силно желание“, „страст“, „хъс за промяна“ или индивидуална „смелост“ и „готовност за поемане на риск“, а по-скоро с целенасочени управленски стратегии за създаване на условия за предприемачески живот, които носят етикета „екосистема“, както и на субекти предприемачи на себе си. Тези управленски стратегии разгледахме през неолибералното понятие *Vitalpolitik* (или „политика на живота“). В такъв случай, можем да заключим, че при неолибералното управление става дума за специфична биополитика на населението, центрирана върху пазара като матрица на възприемане и реорганизиране на всички социални сфери.

Иначе казано, ако, следвайки Фуко, определим биополитиката като Власт върху живота, която се отнася позитивно към него, „като се заема да го управлява, да го увеличава, да го множи, да осъществява върху него прецизен контрол и цялостно регулиране“²⁰⁶, и в този смисъл представлява власт, „да накараш хората да живеят“ или „да ги оставиш да умрат“ (за разлика от древната суверенна власт, която се отнася негативно към живота, и е следователно власт, която може да предизвиква смъртта или да поцага нечий живот²⁰⁷), то неолибералната политика на предприемаческата екосистема, може да бъде видяна като съвкупност от биополитически стратегии и механизми, които превръщат индивидите в пазарни субекти и ги подтикват към предприемачески живот²⁰⁸.

206 Мишел Фуко, *Волята за знание*, Плевен: ЕА, 1993, с. 184.

207 Пак там, с. 186; Вж. също Мишел Фуко, *Трябва да защитаваме обществото*, София: ЛИК, с. 272

208 Не случайно Фуко определя най-общо либерализма като „обща рамка на биополитиката“ (Мишел Фуко, „Встъпителна лекция от курса 'Раждане на биополитиката'“, в: *Социологически проблеми*, бр. 1-2/2006, с. 19.)

Примерът с т.нар. предприемачески град обаче сочи, че неолибералната политика на живота е тясно свързана със серия от властови технологии и механизми, които, обратно, работят за лишаване на определени групи от жизнени условия за стопанско съществуване. Тези властови механизми включват полицейските мерки на „нулева толерантност“ към фигури на нежеланите в определени части на градското пространство (като ромите и бежанците от казуса с „реконструкцията“ и „прочистването“ на „Женския пазар“), минават през или се съчетават с различни политики на расово белязване, стигматизиране, изключване, затваряне (в определени градски зони или в поправителни институции) и се простират до индиректно лишаване на изключените от базисни условия за (биологично и икономическо) съществуване като публични инфраструктури за хигиена, здраве, образование, легална и доходоносна икономическа дейност. Тези властови технологии и механизми са опаката страна на биополитическите интервенции и заедно с антрополога Ахил Мбембе²⁰⁹ можем да ги наричаме „некрополитически“ (или „политики на смъртта“).

В контекста на неолиберално управление на предприемачеството некрополитиките оформят стратегии и тактики за преследване на форми на стопанска дейност и живот, които са определяни като опасни и/или нелегитимни (подобно на различните търговски практики във виждания от политици, икономисти и граждански организации като „заразен с безредие и хаос“ „Женски пазар“), отнемане на средства за икономическо съществуване (което рефлектира върху възможността за биологично възпроизводство на изключените), отсъствие на онази „активна и бдителна“ държавна политика за създаването на жизнена екосистема (това отсъствие се изразява в липса или отказ на иначе стандартната „подкрепа“ на която може да разчита всяка инициатива, която е класифицирана като предприемаческа), отказ от легално признаване на стопански форми, които на свой ред води до споменатите преследване, отнемане, лишаване и пр. негативни властови въздействия.

---

209 Вж. Achille Mbembe, “Necropolitics”, in: *Public Culture*, 15(1), 2003, pp. 11-40.

Така на биополитиката на „предприемаческата екосистема“, съответства и противостои една некрополитика, произвеждаща нещо, което Мбембе нарича светове на смъртта (или *death-worlds*), т.е. „форми на социално съществуване, в които големи групи население са подчинени на условия на живот, които им отреждат статуса на *живи мъртви* [*living dead*]“²¹⁰. Под смърт тук трябва да разбираме не само физическа смърт, а също и социална, политическа, гражданска и икономическа смърт.

В областта на икономическото съществуване статусът на „живи мъртви“ предполага, че онези, на които той е приписван, биват изложени по изключителен начин и с много по-голяма интензивност на различни форми на символно, икономическо и физическо насилие, лишение, пренебрежение и изоставяне, страдание. Подобен статус придобиват и всички онези, които се изплъзват от операциите на описаното по-горе диференцирано управление на предприемачеството, което работи за създаването на високо образовани и производителни предприемачи, обитатели на високите нива в екосистемата, и на предприемчива, т.е. гъвкава работна сила, която да захранва техните производствени инициативи.

По-общо, некрополитиката представлява другият термин в модерната власт върху живота и смъртта и за разлика от биополитиката, която подтиква определени групи към живот, некрополитиката изоставя други групи на смъртта или работи за тяхната смърт (физическа, икономическа, гражданска и пр.). Ето защо, можем да забележим, че некрополитиката като опъка страна на неолибералната политика на предприемачески живот и екосистема, произвежда различни форми на икономическа смърт и обособява онова, което наричаме „некроексистема“ – пространство на социалноикономическо взаимодействие, в което отсъстват всички сили, които се стремят да поддържат живота на дадени предприемачески практики, а на тяхно място действат необезпокоявани сили и

---

210 Ibid., p. 40.

отношения, които притискат, пречат, спъват, преследват и унищожават други форми на предприемаческо действие.

Но нека не мислим, че при *икономическата некрополитика* става дума за отсъствие на действие по отношение на нейните обекти и че следователно тя е по същество „неполитика“; тъкмо напротив, нейната активна страна се състои на първо място в определянето и отделянето на формите на стопански живот, които трябва да бъдат поддържани, подпомагани, насърчавани, множени, от формите, които не заслужават да бъдат наречени „живи“ и следователно или могат да бъдат оставени на случайността, или трябва да бъдат преследвани, тъй като представляват опасност за *нормалния* (т.е. нормализиран) икономически живот.

В този смисъл, като некрополитически можем да определим всички онези властови стратегии и тактики в полето на икономическо знание и действие, които въвеждат диференциации в икономическите практики и се стремят да поддържат ясна границата между „добри“ и „лоши“, „производителни“ и „непроизводителни“, „благотворни“ и „паразитни“, „леgitимни“ и „нелеgitимни“, „автентични“ и „неавтентични“ стопански субекти. Подобни стратегии извършват *икономическа дискриминация*, която често се преплита с етническата дискриминация и расовизацията, и оформя пространства на стигма, затваряне, принуда като гетото²¹¹, в които социалната гържава и институции на солидарност атрофират правопропорционално на хипертрофията на наказателната гържава, отношенията на експлоатация и социалното страдание²¹². И предприемаческите практики на обитателите на

211 Вж. Loic Wacquant, „What is a Ghetto? Constructing a Sociological Concept“, in: Neil J. Smelser and Paul B. Baltes (ed.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, London: Pergamon Press, 2004.

212 Вж. Лиляна Деянова, „Социалните неравенства и тялото на класите“, в: Милена Якимова и др. (съст.), *По стъпките на другия. Сборник в чест на Майя Грекова*, София: Просвета, 2014, с. 367-77; Лиляна Деянова, „Съдбата на критическата социология в епохата на глобал-оптизма“, в: Георги Д. Димитров (съст.), *Иновативна социология*, София:

подобни некросистеми са толкова по-впечатляващи, тъй като се опитват да отвоюват пространства на биологичен, социален и икономически живот в ситуации, в които са в действие институционализирани механизми за минимизиране на жизнени шансове и за производство на смърт; в действителност техните иновации имат за цел непрестанно да изтеглят тях самите и други, попаднали под унищожителното въздействие на некросистемните сили, от позицията на живи мъртви. На гържавните политики, които структурно стабилизират йерархията на форми на живот и въвеждат взаимозависимост между излагането на смърт на едни и възможността за живот на други (разкривайки се по този начин като политики на структурен расизъм), тези непризнати предприемачи противопоставят различни бриколажи и гребни тактики на всекидневието – ефекти от трайно маргинализиране и артефакти на социално страдание, – реализирайки така една много по-пълна автономия от гържавата в сравнение с обитателите на техпаркове, собствениците на стартъпи и пророците на либертариански идеали.

MASSAGE

1 hr - 25 min - 1750
1 1/2 hr - 30 min - 2100 + 3000
2 hr - 35 min - 2400 + 3000

MASSAGE

1 hr - 25 min - 1750
1 1/2 hr - 30 min - 2100 + 3000
2 hr - 35 min - 2400 + 3000

IV.

РАЗКАЗИ И СЦЕНИ НА
ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ЖИВОТ

Тази глава е разделена на няколко тематични секции, групирани фразменти от проведените интервюта и етнографски описания от терена, към които поместваме аналитични коментари и обяснения.

Теренното изследване бе проведено основно в София и в Пловдив, но в анализа включваме и няколко интервюта на предприемачи от други населени места. Значима част от теренната ни работа беше реализирана в пловдивския квартал „Столипиново“. Това налага едно уточнение. Често, когато изследователите се насочват към „Столипиново“, както и към други етнически белязани квартали и населени места, това се случва през ключа на „различието“ и „специфичната култура“. С включването на множество примери на предприемачески практики от „Столипиново“ обаче ние целим да дестабилизираме представата за уникалността на т. нар. ромски квартали. По-важно за нас е това, че „Столипиново“ представлява чудесен терен за изследване на *призрач-*

ното предприемачество – там то е масово разпространено и е основната част от стопанската дейност в квартала.

Наред с това очевидностите в господстващите предприемачески модели систематично изключват определени гребни предприемачи, а описаните дискурси за „социалния паразитизъм“ допълнително ги стигматизират. Правилното схващане на ефектите от негативното белязване на части от градското пространство (и в този смисъл – гета), разбира се, е фундаментално за адекватната интерпретация на социалното страдание на призрачните предприемачи. Но те трябва да се разглеждат като частен пример на наблюдаваните и анализирани от нас общи тенденции. *С други думи, ние разглеждаме „Столипиново“ не като пространство на радикално различие, а на радикализирана „нормалност“.*

Аналитичните описания на теренното изследване и цитатите от интервютата са пречупени през разгърнатата теоретична рамка от предходните глави. Целта е да изпъкнат напреженията между предписващите описания и очевидностите в експертното знание, които описахме в първа глава. Поставяме акцент върху формалното родство между описаните предприемачески практики, от една страна, и господстващите концептуални модели за предприемачество от друга. Това позволява да проблематизираме неексплицитните експертни очевидности, довеждащи до това определени бизнес практики да бъдат привиждани като нелегитимни. Разработената критическа теория на предприемаческата практика в предишните глави ни помага да схванем предприемаческите мотивации и практики отвъд бинарни опозиции като *колективизъм* и *„наследство на нашето минало“* срещу *индивидуализъм*, *принуда* срещу *свобода*, *държава* – *пазар*, *домакинство* – *стопанство*, *западно* – *източно* или *мъжествено* – *женствено*²¹³, както и да ги анализираме в категориите на социалното страдание.

213 За такива бинарни опозиции Вж. Чавдарова, *Социална вграденост на гребното предприемачество*, с. 245. Според Чавдарова „[б]ългарската икономическа култура като цяло е дифузна, ‘женствена’, емоционална,

Самоописанията на предприемачите са водещи в много от разговорите с нашите събеседници и те, наред с проблемите, засегнати в интервюта, дестабилизируют бинарните опозиции, характерни за експертните очевидности. Например, много от гребните предприемачи са класифицирани като неавтентични, т.е. като „автономни работници“, според усвояването на типологията на Рона-Таш от Таня Чавдарова²¹⁴. Но много от интервюираните от нас предприемачи не потребяват непроизводително (както се предпоставя за „автономните работници“), а инвестират значима част от дохода си обратно в бизнеса.

Друго противоречие изпъква при настояванията в експертно-медийните репрезентации, че автентичните предприемачи извличат доходи от производителна дейност, а неавтентичните паразитират чрез облаги от рента. Но дейностите на никой от интервюираните от нас малки предприемачи не могат да се опишат в понятията на рентниерството и непроизводителната печалба. Същевременно не малко от господстващи образци на новата предприемаческа култура като компанията за „споделени пътувания“ *Uber* печелят именно от рентниерство – основната част от печалбата им идва не от инвестиция в производство, а от отдаване под наем на фирменото лого на подизпълнители.

Трето, обръщаме се към ефектите от производството на социално страдание през противоречията на неолибералната политическа рационалност (създаване на жизнена екосистема, от една страна, и деструктивна некросистема, от друга). Всеобщият апел всеки да се превърне в предприемач е обезсмыслен от практическия отказ от признаване на предприемаческа идентичност за много гребни предприемачи – било заради държавно-политическа намеса или пък през насилието

партикуларистка, противоречиво комунитариска“, чиято „особеност е 'нерационалистичната' рационалност и нагласи към пасивно отреагиране“, антипод на „идеалнотипичната западна култура“ (нак там, с. 259).

на пазарната конкуренция. Тези примери и анализите, разгърнати в настоящата глава, отново идват да покажат, че за научната строгост често се спотаива произволът на вкуса и субективното предпочитание. Кой е „автентичен“ предприемач се определя по критерии, които в крайна сметка се оказват в основата си (квази)естетически крайният продукт на *Apple* или *Uber* е по-привлекателен от некроситемата, в която немалко гребни предприемачи биват натиквани от държавната политика и експертната класификация.

ДЪРЖАВА И ПАЗАР

„Тука къщите са беззаконни“

Славой Жижек веднъж шокира публиката, като каза, че Чернобил е единственото място на планетата, което се доближава до идеала „светът след нас“ на популярна утопична книга с това заглавие, внушаваща, че трябва да освободим природата от присъствието си. По сходен начин, само на пръв поглед парадоксално изглежда твърдението, че реализираната либертарианска мечта за тотално освобождаване на частната инициатива от намесата на държавата може да се намери в занемарени градски части като пловдивския квартал „Столипиново“. Подобни места всъщност ни предоставят привилегирован поглед към бъдещето на либертарианската мечта. В тях индивидът често действа без санкцията на институциите на държавата, движен от собствената си воля. Ето как наш респондент описва строежа на нова къща:

Да кажем, това е стара къща, някой от нашите я купува и той не харесва тръбите. И вика, аз ще слога м други тръби, нови. И той не отива на ВиК, не отива никъде – сам. Хваща от махалата един майстор, гето разбира горе-долу от тръби, от чешми. И той вика, тука ще се копае, ще минават тръбите и така нататък – и почват. Така стават работите.

Ако търсим истински свободен пазар, няма нужда да ходим по-далеч от „Столипиново“ – кварталът е своеобразна „безмитна зона“²¹⁵. Там не присъстват касови апарати, няма регистрации, патентни данъци или надзор. Няма официални разводи, защото няма и граждански бракове. Либертарианците обаче никога няма да припознаят „Столипиново“ като свой осъществен идеал по чисто естетически причини в квартала има много нищета; но за това пък няма и прекомерни разходи по публичната инфраструктура – липсват улици, няма сметоизвозване, няма ВиК. Ето защо обаче качеството на живот там е ниско и респондентите ни постоянно изтъкват дефицитите на местния пазар на стоки, услуги, пари, възможности.

Тази неблагоприятна ситуация не бива да се приписва на въображаемата „номадска циганска идентичност“, чиято „гъвкавост“ непрекъснато убягва на опитите на закона да я обхване. Идентична е ситуацията и с други пазарни дейци, с които разговаряхме и които нямат нищо общо със „Столипиново“, а и са част от етническото мнозинство. Ето какво казва спасител масажист на неохраняем плаж, който заедно с това предлага и услугата „наблюдение на небесни тела“ всяка вечер след приключване на спасителската смяна:

ИНТЕРВЮИРАЩ Какви взаимодействия с държавата имате?

РЕСПОНДЕНТ Нямам. Масажите са нелегални, касичката, телескопът. Всичко е нелегално... Колкото по-малко администрации – по-добре. Защото администрациите са направени, не да подпомогнат, а да крадат. От държавата не получаваме нищо, тя само взима. Това е причината аз и не само аз да се настройваме да даваме колкото се може по-малко, ако може да заобиколим нещо закон и плащане, защото не получаваме нищо от нея.

---

215 Така бе окачествен от Геника Байчева и Росица Кратункова, с които се запознахме по време на теренното проучване в Пловдив.

И В такъв случай самоосигурявате ли се? Частен пенсионен фонд?

Р Не.

И На себе си разчитате?

Р Да. С пенсиите нещата са същите, внасяме и ги взимаме. То колко ли ще живеем след пенсия, при положение че годините [за пенсиониране] постоянно се вдигат и много по-добре, като спестим някой лев, да го внесем в банката, и като се пенсионираме, да го изтеглим.

Както жителите на „Столипиново“, и спасителят на свой ред реализира либертарианския идеал за самостоятелна предприемаческа инициатива, дори за отказ от подкрепата на държавата и независимост от нейните системи за осигуряване отвъд тази инициатива.

Докато спасителят е напълно отчаян от държавата и мечтае за радикален изход от всякакви взаимодействия със „системата“ (тя включва и частни институции като банки, но дори и БЧК, които му отказват съдействие за регистрацията като спасител), други интервюирани търсят държавата, но безуспешно. Подобен е и случаят със собственици на клекшоп в центъра на София, които едновременно с това се занимават с онлайн бизнес и правят арбитраж между промоции в *Amazon* и *eBay* (иначе казано, продават *eBay* стоки с намалена цена, които закупуват от *Amazon* и обратно). По думите им, те биха плащали данъци за своя онлайн бизнес, но не го правят, защото според тях държавата все още няма механизми, по които да отчетва какво точно се случва в такъв род дейности и колко данък да се начисли. Докато последният случай може да се припише на забавена държавна реакция спрямо бурно развиващите се онлайн комуникации и технологии, в други случаи държавните институции отхвърлят категорично определени аспирации предприемачи.

Тук е необходимо да направим разграничение между либертарианската утопия за отмиране на държавата и противоречивата практика на реално съществуващата неолиберална политическа рационалност. Както демонстрирахме в предишните глави, неолибералната държава не трябва да се мисли като остъствие, което се заема от пазара, а като „присъстващо отсъствие“²¹⁶. Също така неолиберализмът не трябва да се свежда до простото заменяне на социалната от наказателната държава, както е при Вакан и Бурдийо например, а трябва да се разбира в неговата противоречивост и разнообразни управленски усвоявания. Криминализацията на нищетата и политическото производство на некросистеми за изкореняване на определени типове гребно предприемачество вървят ръка за ръка с конструирането на благоприятна бизнес среда, „екосистема“ за изграждането на един „предприемачески грав“.

Един от интервюираните букинисти в центъра на София ни разказа, че не би поискал услуга от политик, въпреки че познава лично Волен Сидеров. Според него проблемът с неговия бизнес е, че в момента политиката, която води кметницата на София Йорданка Фандъкова, не позволява да се издават разрешителни за продажба на книги на улицата – разрешителните са само за пл. „Славейков“ и за някои части от ул. „Солунска“. Самият той е опитвал „да се легализира“ и да си извади разрешително, но от общината винаги отхвърлят молбата му (опитвал е да получи разрешително и за продажба на вестници, цигари, сладолед, но без успех – всички разрешителни вече били раздадени, казали му). Възмуцава се от отказа: „Да не би да продавам наркотици!“.

Нека се спрем на описанието на опита на призрачните предприемачи с държавните институции в един откъс от интервю с бръснар в „Столипиново“:

ИНТЕРВЮИРАЩ Какви проблеми си имал, за да регистрираш фирма?

---

216 Вж. по-горе, с. 94.

РЕСПОНДЕНТ Ами, отиваш да си отваряш фирма, аз опитах един ген. Опитах, отивам, викам: „Искам да си отворя една фирма и да работя тази работа.“ Като имаш фирма, по-лесно е после. И те отлагат – дават ти час. Да кажем, днес е понеделник, дават ти за другия понеделник, за другата седмица. Отиваш и пак същата работа. И 20 лв. два часа. И питаш колко е фирмата. Да кажем една проста фирма отваряш, хайде, да кажем 60 – 100 лв. И ти го правят за един-два месеца и трябва да го плащаш. Зависи какво ще работиш. И после не ти отварят фирма, те мислят, че ще направиш нещо друго. Защото сега всеки човек, който има фирма, има дължност, има вариант да си отиде да изтегли пари за по-голяма работа. Те не ни дават този шанс. Аз искам да си имам фирма, да си тегля пари, да взема едно място, да си направя един хубав, голям салон и качествено да работя, с всичко качествени работи. Обаче не може, те не ти дават този шанс.

И В смисъл какво, само ти казва „ела пак“ или ти казва „не може“?

Р Връща се: „Не може, просто не може!“. Защото съм (...) турчин и ме водят тука циганин. Ромци. Циганин значи ром.

Р2 Ти ако си направиш фирма, ще трябва да плащаш някои работи, данъци и пр.

Р Ще плащаш. Аз като си направя фирма и имам право да си отварям един хубав дюкян и имам дължност да плащам наем, защото имам фирма. И трябва да покажа нещо, че работя нещо с това. Най-първата работа – трябва да е законно... Но най-малкото няма някой да дойде тука и да каже. Те веднага ще кажат, „Столипиново“.

Горните откъси илюстрират икономическата дискриминация, която запраща някои предприемачи в икономическата некросистема и определя за тях призрачно съществуване. Обратно на предписанията на експертите за благотворното въздействие на „по-малко държавна намеса“ в пазара, нашите

интервюта с предприемачи подсказват, че именно публичната подкрепа за техния (а и за всеки друг!) частен бизнес е условие за неговата възможност. Според много от респондентите ни в края на социализма и началото на 1990-те години е било „по-добре“, защото тогава те са получавали подкрепа, но сега, когато са предприемачи, отговорни сами за себе си, е по-трудно (по-долу отново се връщаме на темата за образите на миналото).

Ето защо отново ще подчертаем, че в полето на стопанските практики държавата не бива да се схваща като антитеза на пазара, а като негово условие за възможност. Но пазарът е възможен не само чрез пряка, а и чрез косвена държавна намеса, например чрез инвестиции в публичната среда. Както показва Боян Захариев²¹⁷:

[Д]ържавата се е оттеглила от поддържането не директно на бизнеса – там тя никога не е влизала, а от поддържането на публичната среда, която естествено за един дребен предприемач е много важна, защото, първо, от това зависят много неща. Ако все пак той има нещо свое и законно в тази среда и ако тя е деградирала, то губи своята стойност. В гетото имотите не могат да се ипотекират, никой не иска да взема нищо оттам и не иска и да живее там. Второ, като средата деградира, хората, естествено, обедняват и мястото, в което живееш се гетозира и потреблението намалява. Няма кой да купува, няма търсене. Всичко това се отразява на бизнеса и на възможността да се развива бизнес.

КОНКУРЕНЦИЯТА

Няма учебник по „икономикс“, в който конкуренцията да не е чествана като пазарния механизъм, който гарантира ниски цени, високо качество, бурно технологично развитие, по-добри публични услуги, повече прозрачност. Цяла държавна

217 Вж. интервюто с него в приложението в края на книгата, с. 233.

институция е впрегната в осигуряване на бизнес среда и защита на конкуренцията. Силният нормативистки момент в литературата пропуска да отчете отношението на самите бизнес практики към конкуренцията. Предприемачите не обичат конкуренцията, както показват следващите няколко интервюта. В действителност силната конкуренция, при която много дейци с едни и същи технически ресурси осигуряват идентична услуга или производство, е един от рисковете пред дребните предприемачи. А когато към това се прибави и напорът на по-ефикасните производства на едрия капитал, конкуренцията генерира непреодолимо препятствие за предприемачите.

Ковач от Пловдив:

ИНТЕРВЮИРАЩ Преди 25 години по-добре ли вървеше?

РЕСПОНДЕНТ По-добре, да.

И И кога започна да става по-слабо?

Р Преди няколко години. Преди 10.

И Тогава какво стана?

Р Турците започнаха да изкарват фабрични подкови, а ние ги правим ръчно. И пада цената надолу.

Художник от София:

В момента, когато хората се сетят, че там има някакви пари, всички –художници, нехудожници, кадърни, некадърни – всички се впускат да го правят. Нали, там, където има пари, там се появява някаква такава... [ниша?] и пазарът се залива с некачествена... [продукция?]. Той, човекът, грам не може да рисува, просто копира от интернет едни и същи модели. Но това не са модели. Примерно всеки мой модел е твоя личен модел, който е някакъв графичен образ – ти го развиваш през

годините, защото си художник. Естествено много трудно се оцелява.

Хотелиер от Баня:

РЕСПОНДЕНТ Много хора гледат, като един направи хотел, и почват и другите. От 90-та досега [в Баня] има над 30 хотела – къщи. Клиентелата се разпръсква. В началото имаше 2 – 3 частни, а другите бяха държавни, тия големите, стари, комунистическите, и никои не ходеше в тях, а в частните, защото беше по-уютно и приятно. Но като видяха, че печели бизнесът, и 30 – 40 изникнаха нови.

ИНТЕРВЮИРАЩ А вие сте били наистина сред пионерите на този бизнес тук?

Р Да, нашият е може би вторият хотел в града.

и Как решихте да започнете с хотел?

Р То не е вече хотел, защото вече се изискват много неща: рецепция, чужди езици, персонал, който не е на семейни начала, квалифициран персонал, дипломи, работи, и като не отговаряш на тези условия, слизаш на по-ниска категория, което за мен е по-изгодно, защото като наемеш квалифициран персонал и му платиш заплатите, фалираш тотално.

и Защо решихте в туристическия бранш да започнете, а не някакъв друг бизнес?

Р Аз съм завършил такъв техникум по обществено хранене и туризъм в Баня и ми е ясна тази материя.

и Имате ли висше образование?

Р Не, само средно специално.

Конкуренцията понякога принуждава предприемачите да сменят рязко бизнеса си. За интервюираните конкуренцията беше не просто заплаха за печалбите им, тя се схващаше като противоположна на свободата.

СВОБОДАТА

Свободата има много измерения и присъства в почти всяко интервю. Същевременно свободата не е централен елемент от либералната експертиза върху предприемачеството, която акцентира върху капацитета за натрупване на капитал, а не върху личната автономия. Нито един от респондентите не е взимал кредит от банка за бизнеса си; за тях банките са „заробващи“ институции. Спасителят на неохраняем плаж на южното Черноморие казва, че „като вземеш заем, ставаш зависим не от една система, а от няколко“.

Той не е легитимен, а самоназначил се спасител и отчасти неформален концесионер на неохраняем плаж. На 39 г., от Стара Загора, той почиства плажа от боклука и прави масажи. На входа на плажа е поставил заварена метална касичка за гарения. Освен като създател на разнообразни бизнес идеи, той проявява изобретателност и по отношение на материалната си база: пригодил е стара автомобилна гума като спасителен буй. Вечер изнася телескоп до популярен бар в курортното село в близост до плажа, на който работи през деня, и срещу такса предлага услуга „наблюдение на небесни обекти“. През есента санира сгради в София. Въпреки сезонната работа, схваща себе си като предприемач. Критикува родителите си, тъй като според него им липсва предприемачески дух:

Нашите живеят на село и имат пчели и продават мед. Камо изпадна от клоните и разчитам за яденето. Те не са предприем-

чиви и пари да ги завъртя не ми дават, но поне за ядене дават. Колкото имат, си гържат за черни дни.

Според него конкуренцията, банките и гържавата са основните врагове на свободата.

ИНТЕРВЮИРАЩ Имате ли сертификата за спасител?

РЕСПОНДЕНТ Имам, но тази година не го заверих. Преди 15 години го извадих. Бил съм на Приморско – „Северен плаж“, много опасен плаж. Беше се случило първата година, когато работех като спасител, и имаше едно течение, което дръпваше хората от пет метра, като влязат навътре, и понеже е течение, без вълни да ги лашкат, и за десет гена почти всеки ден имаше човек, който вадим. Тук съм самичък и не разчитам на никой, тук е неохраняемо. Да не прозвучи като самохвалство, но на толкова море, каквото влизам аз самичък, моите колеги не влизат.

и Защо се отказахте от Приморско?

Р Защото... първия път беше заради неразбории с концесионера. В началото беше много хубав човек, но после взе да гразни. Следващата година брат му дойде като старши спасител и вече работата не вървя добре и в един момент се оказа, че имам трима шефове на главата ми – този с мен на поста, брат му и концесионера. Един ще понеса, айде, двама са в повече, но и тях ще понеса, но трима вече станаха много.

и Ако има концесия на плажа, ще се кандидатира ли?

Р То и сега го дават на концесия. Проблемът е, че тук е резерват и на никой не му се занимава. А и нямам пари [...]

и Какви взаимодействия с гържавата имате?

Р Нямам. Масажите са нелегални, касичката, телескопа. Всичко е нелегално.

И Какво може да се обърка?

Р Някой груг като мен да гоиде, като миналата година страховете ми. И да се окаже конкуренция. Друго за водното колело може от гругия плаж да си кажат: „Абе, това водно колело е конкуренция“, и да започнат да правят мръсотии. Да го развалят нещо...

И А за колелото откъде ще вземете пари?

Р Пак от тук.

И Ами то реално не ви остават пари за живот?

Р Малко, няма да останат.

И Взимали ли сте заеми? За телескопа, за работата, за образование?

Р Не съм, защото заемите са обирджийска работа.

Очевиден е и груг разрыв между опита на предприемачите и нормативните предписания на експертите с оглед на проблема за свободата. Нека се върнем за момент към ожесточената борба срещу „социалния паразитизъм“, която описахме в първа глава. На „социалните пазарити“, които се „тънат в привилегии“, са противопоставяни „активните граждани“, които работят здраво, без да потребяват непроизводително, подкрепят мерките за строги икономии и изискват отчет за всяка похарчена стотинка (особено ако е за държавни служители). По същество тук имаме работа с една аскетична постпротестантска трудова етика, която повелява на субектите да „работят, без да ядат“. Попският дискурс на строгите икономии вижда обществото като разделено на мързеливци, чакащи на готово/които не си плащат сметките, и „работяги“, които си плащат сметките и носят цялата нация на раменете си. Като всяко опростенческо дуалистко схващане за обществото, и това не може да

улови опита на „работяги“, които мечтаят да се освободят от труда и от дисциплинарния захват на работната етика. Желанието за освобождаване от принуда срещаме в най-чист вид в разговор с предприемачи от София. Ето например какви стремежи има двойката собственици на клекшоп в центъра на София и на разнообразни онлайн предприятия:

РЕСПОНДЕНТ I В МЛМ [мултилевъл маркетинг] това е хубавото, че всеки работи за себе си. Няма я тази подчиненост като в класическия бизнес, някой да е шеф на някого и да му казва какво да прави.

ИНТЕРВЮИРАЩ А ти си им само нещо като съветник ли?

PI Да. Това е хубавото, е че горната линия (след тебе като има хора, ти си „горна линия“) има сметка да показва и да научи хората след тебе на всичко, което знаеш, за да могат те да се развиват. Защото когато те се развиват, това ти носи доход на теб. По-скоро пасивен доход. Започват пасивните доходи, когато хората са успешни след тебе. Това е целта на цялата работа.

Тези респонденти са убедени, че са преди всичко предприемачи на себе си и „инвестират“ много усилия и средства, за да се образоват и „себerealизират“. Част от тази себerealизация са самообученията по т.нар. финансова култура. Тук интуитивно решихме, че става въпрос за максимално разширяване на компетенциите, така че предприемачът да стане способен да превключва от дейност в дейност (по подобие на програмите за „учене през целия живот“, които целят да направят работниците максимално гъвкави и адаптивни към всякакви сътресения в пазара). Но допускането ни се оказа погрешно. Докато разговаряхме за финансовата култура, първоначалното недоразумение бързо се изчисти. Целта на целият къртовски труд по самообразование не е нагърбването с още повече задачи, а точно обратното – *свобода* от работа и отговорности:

ИНТЕРВЮИРАЩ В какво точно се изразява финансовата култура?
Да си водиш счетоводство например?

РЕСПОНДЕНТ I Не, затова си има счетоводители. Аз си имам счетоводител, то това е част от финансовата култура – за нещата, които не разбираш, да си наемеш специалист и да ти свършат добре работата. Но малкият търговец по принцип се нагърбва с всичко, а въпросът е да се върви към аутсорсване на всички дейности.

и Т.е. искаш да имаш 100 % пасивни доходи, така ли да разбирам?

P1 Да имаш с минимални усилия максимален резултат. Това е концепцията „левъридж“.

P2 Да, това е концепцията на пасивния доход. Многократно да ти се плати за еднократно извършена дейност. А не обратното.

и Ама тогава вече предприемач ли си, ако не работиш?

P1 Да, защото се нагърбваш с концепцията как и какво да направиш, как да го развиеш този бизнес. Значи, първо му полагаш основите, развиваш го на някакво ниво и почваш да мислиш как тези 10 – 13 – 14 часа [работа на ден] да почнеш да ги намаляваш. Идеята не е да работиш генонощно, а да намаляваш часовете до абсолютния минимум. Ако можеш да работиш до 1 час на ден, чудесно, значи си изпълнил почти цялата програма. За всичко да си имаш хора, които да вършат работата, ти им плащаш съответните пари, твоето време е свободно, а доходите ти са гарантирани и са предимно пасивни.

и Как се виждате след 5 години?

P1 Ооо, прекрасно. Даже, хоризонта е малко по-близък, аз смятам до година и половина – две години вече да сме постигнали финансова независимост и вече оттам-нататък да се почне да се работи за финансовата свобода – пасивните

доходи. Независимостта е да имаш повече, отколкото харчиш, а свободата – въобще вече да спреш да мислиш за пари. Парите не са тема в разговорите ти. Да изградим гостатъчно актив като екипи и като бизнес, за да почнем тотално откъсване от активните доходи с идеята те да стават все по-пасивни.

Свободното време, както и свободата от това да мислиш постоянно за пари и работа изглежда съществена мотивация за залавяне с предприемачество. Това няма нищо общо с попския дискурс, повеляващ аскетизъм и работа в името на самата работа. За съжаление, при двойката респонденти свободата и мечтата да работят по 1 час дневно все още не са се реализирали. Въпреки че не работят в клекшопа по 10 часа на ден, както преди, тъй като вече е отгаден пог наем, а са се фокусирали върху онлайн бизнесите и магазините си, отнемащи им по 5 – 6 часа на ден, денят им продължава да е посветен на работата, както и преди. Сега обаче те „работят върху себе си“ и се обогатяват интелектуално, четейки непрестанно бизнес литература. За разлика от клекшопа, четенето им доставя удоволствие:

РЕСПОНДЕНТ 1 [Клекшопът] беше като в казармата, спираш да научаваш нови неща. И става монотонното едни и същи поръчки, хора, сметки и неща и си казваш „още няколко седмици и съм затъпял тотално“.

ИНТЕРВЮИРАЩ Значи в другите неща го има моментът на интелектуално въвличане, постоянно научаваш нови неща?

Р1 Ооо, не можем да насмогнем, то е... Аз не ми стига генонощето да изчета всички книги, презентации, да гледам всички уебинари.

и А не го ли схващаш това време, което минава в четене на литературата и самообразование, като работно време? Да кажем, в горните 6 часа влиза ли четенето или то си е отделно? Част от инвестицията ли е?

P1 Да, то е най-важната инвестиция – тази в себе си.

И Но не го броиш в тези 6 часа работа?

P1 Ми то се сливат нещата...

И Свободно и работно време се сливат?

P1 Ми да, примерно работя на компютъра и после мога да си почина с 10 – 20 минути четене на книга.

И Книга за предприемачество?

P1 Да, или личностно развитие, но те са сляти нещата; то е цялостна философия, то не е само за финансова култура, а за себеизграждане, себеразвитие. Всичко почва и свършва с тебе; външни фактори и обстоятелства няма. Каквото можеш да налееш в своята кофа, това ще дадеш и на другите. Но ако твоята кофа не прелива, какво ще споделиш с другите? Своето незнание ли? Трябва да споделяш ценности и нещата, които работят и радват, и да ги споделиш с хора от екипа, които са били като нас – идват от робовладелския свят на наемния труд и никога нищо не са прочели...свят, който е само от един свят съставен ставам, ям, отивам на работа, връщам се, гледам ТВ и това е. И чакам нова година и петък вечер, и лятото да ме пусне [поставя акцент], пусне шефа на море, че не може повече.

P2 А идеята е също така да помагаме на хората сами да осъзнаят по друг начин да имат доходи.

P Първо трябва да схванеш, че си част от матрицата, а после да пожелаеш да излезеш. Да си дадеш инструментите за тази лична свобода и финансова свобода, щото онзи ген четох и споделих една хубава мисъл на Маргарет Тачър „Без финансова свобода не съществува никаква друга свобода“.

ИНОВАЦИИ

Един от предприемачите, които интервюирахме, представител на гребния ключарски бизнес, отказа запис на интервюто с аргумента, че не би представлявал интерес за изследването, защото не е „достатъчно иновативен“. Възприемането на идентичността на „неавтентичен“ предприемач (поради предполагаема „липса“ на иновативност) е и маркер за производството на социално страдание през господстващите (и изключващи чрез респонсибилизация) предприемачески модели. От друга страна, той споделя изключително любопитни иновативни практики от бранша, като впръскването на лепило в ключалките на входове и апартаменти за стимулиране на търсенето на услугата. Самият той не прилага въпросната стратегия и има негативно отношение към нея, но проявява разбиране към колегите си, които я практикуват, подтиквани от императива на конкуренцията. Както обяснява и въпросният предприемач, частният бизнес не бива да се съизмерва спрямо публичния интерес. Важна тук не е моралната оценка на една или друга иновация, а оригиналността на въпросното *съзидателно разрушение*.

В интервютата и в етнографските наблюдения по време на теренното изследване не веднъж ставахме свидетели на най-разнообразни и в голяма степен оригинални иновации. Повечето от иновациите, които наблюдавахме по време на теренното изследване, нямат този разрушителен характер, но са изключително разпространени. Хистерезисът принуждава субекта да се адаптира и така да произвежда нови форми на действие²¹⁸. По време на теренното изследване наблюдавахме зашеметяващи иновации – стара инвалидна количка, трансформирана в мобилна електрическа месомелачка; катафалка, използвана като товарен автомобил; наливна течност за пране; такси до Германия и много други.

Иновациите на гребните предприемачи често трансформират всекидневните пространства и предметите на бита в

---

218 Вж. по-горе, с.

икономически полезен ресурс. Да вземем например клекшоповете или мазетата с прозорец към улицата, превърнати в магазини (те са част от градския пейзаж, която вече не забелязваме, но са смятани за куриоз от чужденци²¹⁹); неформалните миньори, наричани „къртици“, които копаят изоставени рудници в Пернишко и продават евтини въглища; работилниците и инструментите за „изправяне на капачки за буркани“; търговията със стари вестници и списания във влаковете и т.н.

Подобни примери от терена ни са и арбитражът между различни интернет магазини, превръщането на собствения дом в хотел или употребата на стара автомобилна гума като спасителен буй. Последното ни навежда на иновациите в сферата на рециклирането – изключително разпространени сред нашите респонденти. Докато интервюирахме цитирания по-горе ковач, пред нас той трансформираше стари автомобилни части в гребла, които продаваше.

Със своите бриколажи и други иновации *par excellence* призрачните предприемачи, променят постоянно не само света около себе си, а траформират радикално и себе си, за да навлязат в нови пазари, ако бизнесът им бъде маргинализиран поради външни на тях сили (като конкуренцията). Например предприемач от Пловдив разказва за своята постоянна себепрансформация, задвижвана от споменатия стремеж към свобода:

На всичко самоук съм аз. Аз почнах '81-а ли, '82 г. (...) Такъв човек съм, обичам бизнеса, разбираш ли ме? Обичам за себе си да работя. Моят дядо ми разправяше едно време, когато е било тука всичко частно, разправяше ми, частното е най-хубавото нещо, сам да си в твоя цех, началник на себе си, най-хубаво, казва. И аз така – не обичам да ме командват на мене. Излизам от казарма аз, почвам. „Вагонно гено“ – Пловдив на работа. И оттам аз няма какво да правя. И излизам оттам аз, почвам „Кочо Честименски“, кожообработването тука. Там почвам на работа. Оттам агале, агале, агале, аз... (...) Да ти кажа открито

219 Вж. <http://popcity.net/sofias-basement-shops/>.

Вено, аз не съм за началник човек. Те си пият кафето, аз работя заради него. Аз гледах, гледах, гледах – хванах обуцарското.

Впоследствие обаче през 1990-те години натискът от либерализирането на международната търговия се оказва непосилен за бизнеса му:

Вкараха от Турция, Китай влезна, обувките, тез чехлите, всичко изчезна! Пандуфки-мандуфки, всичко изчезна. (...) Турция влезна, Китай влезна – всичко замръзна. Свърши обуцарлъка. (...) Сега, какво ще правиш, Берул [респондентът разказва за себе си в трето лице]? Мисли Берул, мисли Берул, мисли какво мисли, нищо не измисли.

Но скоро след това започва съвсем нов бизнес с негов стар познат, който среща случайно:

Влезна вътре, гледа. А, Берул, казва, ама това помещение твое ли е? Казвам: мое е. Какво работиш, казва. Обувки чукам, бе, поправка, какво да правим, няма какво да правим. Берул, казва, имам две ротативки, казва. Да ги вкарам при тебе, казва. Какво е това ротативки? Берул, ще видиш, казва, едни ябълки-мабълки, пърлл, пърлл такива-такива, пари почват да пагат... А, казвам, вярно ли? Вярно, вика. Както и да е, Иван ми вкара две ротативки вътре. Мамооо – аз от обуцарлъка се отказах. От всичко се отказах. Пари, живеем много, пари пагат. После ми вкара... Американ покер, Джולי кард ми вкара, детски игри ми вкара. Давай, Берул, давай! Строух това нещо после [помещението, което сега е дърводелска работилница], с онея пари.

Впоследствие респондентът пак е изтикан от пазара заради конкуренцията, но това не го отказва от предприемачеството, независимо от трудностите:

Компютрите излезнаха, машините, нали знайш! Хайде, лека, лека, лека – не върви работата. Другият взима 10 компютъра, слага компютрите, децата всички бягат там. Моята работа свършии. (...) Дойдоха компютрите, аз почнах механа да правя,

кръчма. Да фукат ракия-макия, туй-онуй, аз все избивам нещо, разбираш ли? Аз не стоя! Почнаха да спират токаа. Какво ще правиш, Берул? Няма какво да правиш. Почнах Екоглобул! (...) [Временно е бил наеман работник, но] Един бивш военен, отзга, прасна ме – скъса ми крака. Отиге ми крака. Останах с един крак. Сега?! Какво ще прави Берул? (...) имаше една върба (...) Сядам на върбата (...) мисля, жена ми до мене (...) Ножар ще бъда, ще правя ножове за хляб. [За целта опитва да преработи стара обуцарска машина, но вече е дърводелец.]

Разказите за постоянната радикална промяна на себе си и търсенето на нови пазарни ниши за предприемаческа дейност изобилстват. А иновативността е централен момент и в биографичното *illusio* на респондентите. Предприемач, чийто бизнес в момента е „жичкаджия и водопроводчик“, разказва за детството си по следния начин:

Шишове и игли продавах, 11-годишен бях. Правех шишове, от на колелата спиците. За плетене на чорапи. Отивам по селата, „Бабо, шишове – игли, шишове – игли“ – вървяха! Продавах. Един ми вика: „Ся, ти чадъри правиш ли?“ А, викам, тоз пък какъв занаят? Аз се върнах къщи, вземах два чадъра, намерих – една сегмица не съм излизал навънка! Чупя, връзвам, чупя, връзвам, чупя, връзвам – [пляска с ръце] станах голям майстор! После – автомат-чадъри. Абе, станах професионалист! Бях добър майстор, за чадърите. Работих ги 10 години. И досега ми е инструментът вкъщи. От малък.

Във всекидневното знание иновативността на малките предприемачи е уловена в пословици като „сиромаш човек – жив дявол“ или „сложи го на кенеф, ще ти отвори лафка“. Но очевидностите на водещите иновационно-предприемачески модели систематично омаловажават и дори отричат иновативната практика на прозрачните предприемачи. Работата е там, че това „пропускане“ и „незабелязване“ на последната има производителни ефекти в рамките на описаните противоречия на неолибералната политическа рационалност и диференцираното управление на предприемачеството.

НАЕМЕН ТРУД И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Противно на експертните схеми, които разграничават наемния труд от предприемаческите дейности, в разказите на нашите респонденти тези дейности се преливат. Майстор стъklar започва предприемаческа дейност след като взема заем за купуване на апартамент, но не успява да намери подходящо жилище. Следвайки примерна икономическа рационалност, той решава да вложи парите от заема и да закупи стока на зеленчуковата борса и след това да я продаде с печалба.

ИНТЕРВЮИРАЩ Помечтал си на борсата как ще спечелиш?

РЕСПОНДЕНТ Не. Аз като търсех да купя апартамент, могава от една страна разпитвах как да не си изгубя парите от ръцете. Да си ги вложа някъде, защото пари настрана не могат да седят в това време.

Предприемаческата дейност е дестабилизирана допълнително от това, че респондентът е съкратен от постоянната си работа като шлосер в малка работилница: „изтеглих парите, на третия месец ме съкратиха. Иначе си бях добре. 50 лв надница.“

Цялата история – на теглението на кредит за закупуване на апартамент, последвалата неуспешна инвестиция на борсата и изгубването на работата – е разказана от респондента, за да обясни защо е безработен. За много от респондентите предприемаческото действие идва като моментно решение на безпаричието и липсата на перспектива, в която ги поставя загубата на наемната работа. Същият респондент разказва в детайли за чудесните взаимоотношения на доверие и уважение, които съществуват между него и работодателя му. Акцентът в този разказ е върху трайността на икономическата връзка. Както казва самият респондент

Аз ми стигаше, моята надница ми стигаше. Защото аз един път ще взема от там, примерно 50 лв, да кажем, ама тези 8 години, гето работих, кой щеше да ми ги даде? Игваха мющерии там, клиенти игваха – „Здравей, Наско“ – даже се запознах с тях. Телефона – аз взимах заявките – „Шефе...“ – Цял ген ги нямаше после, посрещях, звънях там, тук, и им давах, каквото трябва, взимах парите, ей така. И ми се говореха 100 %.

В друг случай на успешен търговски бизнес респондентът през цялото време разполага със сигурността, която му предоставя пенсията за отработено време като крояч в шивашка фабрика преди 1989 г. Началото на предприемаческата дейност е свързано с принудата на непродуктивното време, която изпитват респондентът и баща му след загубата на работно място.

РЕСПОНДЕНТ И така, обаче бизнесът спря. И почнах тук при баща ми, както ви казах. Баща ми остана вкъщи, защото двамата цял ген ей така седим. И е неприятно. Това работа ли е да сеяд тука. Сега ще почвам, бях планирал малко да изчистя вътре – счупени стъкла, парчета имам.

Противно на обвиненията срещу много гребни предприемачи, че използват бизнеса си единствено, за да запълват домакински потребителски дефицити заради ниско заплащане на работната им сила, в много случаи наблюдавахме точно обратното – използване на доход от наеман труд за финансиране на инвестиции в бизнеса. Такъв е случаят и на ковача, споменат по-горе. Тъй като доходите от работилницата са ниски, от време на време той се хваща на работа в Западна Европа и така подпомага бизнеса си. Не иска да се отказва от работилницата, въпреки че му е трудно. До наеман труд прибегва временно и само в краен случай.

На друго преливане между работа и предприемачество се натъкнахме пак в „Столипиново“. В случая намирането на наемна работа е обвързано с предприемаческата дейност на майката на респондента, която обикаля квартала и продава

чорапи. При една от тези обиколки тя влиза в къщата на бъдещия работодател и го моли да назначи на работа нейния току-що излязъл от казармата син.

РЕСПОНДЕНТ Майка ми продаваше. Аз 2000 година – 2001 година се уволних от казармата и тогава много кът беше. Тъкмо почнаха да разнасят слуха кризата, кризата. И майка ми излизаше да продава чорапи, разни такива, нови, обаче на ръка, неофициално, нали. Черна борса, дето се вика. Изкарваше 5 – 10 лв.

ИНТЕРВЮИРАЩ Някъде на пазара ли?

Р Не, из къщите, из кварталите обикаляше и на ръце ги продаваше. Тя горката цял ден. И обикаляше, и като се върне, трябва да изпере и грехите ни. Аз няхах жена. Четири братя сме – три братя и една сестра. Баща ми и той, и той обикаляше. Часовници продаваше, разни такива. Поправяше часовници – стари, нови. И така. И се е запознала с тях и понякога: „Роза, ела! Да помагаш на двора“ – и тя 1-2 часа и ѝ дават 5 лв., 10 лв., 6 лв., примерно. И така са се запознали. И аз, като се уволних от казармата, тя е предложила: „Сина ми да гоиде, дайте му някой лев“ – и аз безработен, 20 гена откак съм се уволнил – веднага отидох, без да мисля. Обаче те доволни излязоха – и аз съм доволен от тях.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО

Тук ще обърнем внимание на разказите за стопанска дейност по време на социализма. Без да сме се стремили да събираме спомени и разкази за социализма, те непрекъснато сами натрапваха себе си в хода на интервютата. Целяхме да научим повече за респондентите в периода преди да започнат своя частен бизнес. Разказите на респондентите се разминаваха с най-видимите репрезентации на социализма. Нека да разгледаме разпространения троп за т.нар. „живот

в лъжата“. Междучелностните отношения в социалистическото общество често са отписвани като „неавтентични“ заради постоянния страх от доносници, който е принуждавал гражданите да лъжат. Единственото пространство на истина се е отваряло в „частната“ сфера, където човек може да говори открито с най-близките си или в тесен кръг приятели. От гледна точка на малкия бизнес обаче, изглежда нещата са стояли противоположно. Например хотелиерът описва недобросъвестните хора, които наемат стаи днес, като част от риска, който трябва да управлява всекидневно. Годините на сблъсък с проблеми от такова естество са го направили недоверчив към хората:

РЕСПОНДЕНТ Много хора си мислят, че това е прост бизнес, но се изискват умения да контактуваш с хората.

ИНТЕРВЮИРАЩ Какви умения по-точно?

Р Да си психолог преди всичко. Игват най-различни хора, приемаш го в къщи и трябва да го преценяваш. Сега има имигранти икви ли не, може всичко да се случи и ти си човекът, който трябва да прецени този става ли да остане, или не.

И Случвали ли са се инциденти?

Р Да, като видиш нередовни документи или хора с психични отклонения. Какви ли не игват геноночно. И трябва да знаеш как да се държиш. Много хора направиха хотели, но не могат да преценят как да се държат с клиентите, да ги преградоложат да останат. До човек си е, трябва да разбираш от този бизнес.

И Какви други рискове има?

Р Например некоректни взаимоотношения между клиенти. Да речем, игват, настаняваш, казват, че ще останат 20 дни, плащат за 3 дни, а 10 дни по-късно ти казват: „Абе, сега имам проблеми“ – и се създават дръзги. Изнервящо е, защото

виждаш, че те лъжат в очите. Но да си толерантен и коректен, търпиш, а накрая на двайсетте дни те си заминават. И казват: „Съжаляваме, нямаме пари”.

И И как си търсите парите?

Р Не можеш нищо да направиш. Отделно, чупи се и се краде.

И А как управлявате тези рискове? Например имате ли застраховка?

Р Нямам. Застраховка мога да направя, но при тези условия и цени е скъпо. Стаите не са луксозни. Преди години се крадяха телевизорите – влизаш да оправяш стаята и го няма телевизорът. И полицията ти се смее, викат ти „Твоя си работа“. Сега вече е 100 лв един телевизор и никой не си прави труда.

И Промени ли ви дейността тук?

Р Моят характер си е такъв, че трудно може да ме промени нещо.

И А постоянният контакт с хората?

Р Е, ставаш малко по-недоверчив към хората. Трябва бързо да преценяваш ситуацията с какви хора си имаш работа, защото постоянно идват хора с не много чисти намерения. То и в магазина може да дойде, но ти живееш тука, приемаш го за през нощта...

Този проблем (както и например нуждата да се грижиш за реклама), изглежда, не е съществувал по времето на късния социализъм:

РЕСПОНДЕНТ По онова време имаше курортно бюро и оттам [туристите] ги изпращаха директно. Имахме си договор с бюрото и го изпращаха, обаждат се по телефона: „Працаме ви

10 човека“. После, като се махна курортното бюро, се направиха частните хотели.

ИНТЕРВЮИРАЩ А то беше държавно?

Р Да, та си регулираха цените и данъците.

И Защо го махнаха?

Р Защото се откри възможност за хората да си отворят частен бизнес.

И Но вие вече сте имали частен бизнес.

Р Да. 1989 се регистрирахме. Първите разрешителни за частен бизнес ги имахме ние.

И По-лесно или по-трудно беше с курортното бюро?

Р По-лесно беше, защото не сте ангажирани нито с реклама, нито с нищо. Те там ви ги пращат, идват запитванията за хотели и оттам ги разпределят. Къщите [за гости] бяха малко и бяха [пълни] нонстоп.

И А тогава имаше ли проблеми с хората, както сега с тези недобронамерените, дето не си плащат стаята и т.н.?

Р Не, тогава се плащаше от предприятията. По договор идват и се изплаща директно от банката. С тях пари не разменяме. Както големите хотелски вериги сега сключват договор с чужденците – предварително е платено всичко по банков път. По-добре. Докато тука идва човекът, настаняваш го, и почва на третия ден да не ти плаща. Трябва да го изгониш, но гледаш и да си учтив с хората. Но вече съм обигран, вече само по външния вид разбирам.

При по-възрастните разказите за миналото неизменно се преплитат с оценки на социализма. Всички наши респонденти

В „Столипиново“, с изключение на едно семейство, твърдяха, че „през комунизма беше по-добре“. Основните неща, които изброяват са работните места, по-добрите пътища и инфраструктура в квартала, по-доброто образование. На нашите възражения, че не може да не е имало и лоши страни, като например смяната на имената на турците и „Голямата екскурзия“, някои хора, включително турци, отговарят: „Тогавашната държава гържеше народа да е едно цяло, затова е разбираемо това с имената“. Обратно, сега държавата „ни разделя“.

Тези твърдения не бива да се разглеждат буквално. Всеки акт на спомняне се извършва в настоящето. Нямаме неопосреден достъп до миналото, затова всеки спомен за нещо минало говори за настоящето, а задействието на даден спомен, а не друг, зависи от нуждите на ситуацията, в която се случва спомнянето. „Държавата сега ни дели на цигани, българи и турци, а не сме ли всички българи? Ето, на моята лична карта пише българин“ – един през друг ни казваха група респонденти около въртележка в центъра на „Столипиново“. Същото казваше и една туркиня, която много ясно разграничаваше между нейната „частна“ или „особена“ етническа идентичност на туркиня, и нейната „всеобща“ гражданска идентичност на българка (за разлика от управляващия елит като споменатия в Глава I министър Петър Москов). За способността за удържане на разграничението между публична и частна идентичност в този казус свидетелства и това, че жената ясно показваше, че предпочита да говори на турски език с нейни познати от квартала, но същевременно многократно спомена, че е и българка в граждански смисъл, отново позовавайки се на личната си карта.

По-нататък, постоянното позоваване на гражданската идентичност („Не сме ли всички български граждани?“), съчетано с оплакванията, че държавата не си върши задълженията, а изоставя гражданите си на произвол, е в ярък контраст с препоръката както на управляващи, така и на някои либерални експерти, че „държавата трябва да се върне в гетата“ под формата на повече полиция. Схващането за ролята на

гържавата в разказите на нашите респонденти не се свежда до наказателно-полицейски функции, а върху нея се проектира отговорност за създаване на работни места, предоставяне на социална сигурност, подсигуряване на адекватна инфраструктура (училища, детски градини, пътища, ВиК и т.н.) и узаконяване на бизнеса и собствеността. Държавата вече присъства там: например чрез програмите за социални помощи срещу труд (*workfare*), рационализирани през дискусите за „социалния паразитизъм“, описани в Глава I. В действителност тези програми позволяват номинално обществени институции да се възползват от незаплатен труд (заплащането е значително под законовата минимална заплата и „помощите“ трудно покриват разходите дори за транспорт до работното място). Безработните, които участват в *workfare* програми, се подгържат „морално“, защото според неолибералната парадигма хората на помощи се деморализират, демотивират и се превръщат в „социални паразити“, и това трябва да се предотвратява чрез принудителната „реципрочна“ размяна на труд срещу „помощи“.

Всички тези измерения от практическите интерпретации на дейците трябва да се вземат предвид, за да може твърдения като „при бай Тошо беше по-добре“ да бъдат разбрани, без да предизвикват морални оценки. Когато респондентите говорят положително за социализма, включително и за моменти, в които те са били жертва на режима, то е за да критикуват настоящето. Социалното страдание, породено от настоящето, се изказва като положителна оценка на миналото, но въпреки това неговият референт не е миналото, а настоящето. Няма как един расистки и изпълнен не само със символно, но и с физическо насилие епизод от социализма като т.нар. „Възродителен процес“, да бъде ретроактивно пренаписан като своя антирасистка противоположност – „гържавата искаше народът да сме едно цяло“, ако той бъде изваден от контекста на критиките към съвременните „политици на расово белязване“²²⁰. Тъкмо тези политици гържат жителите на квартала на гъното на социално-икономическата йерархия.

---

220 Ерик Фасен, „От расизма до политиките на расово белязване“, на: <http://>

Това, че „топлиите“ спомени за социализма служат за критика на настоящето, се проявяваше винаги когато питахме респондентите дали биха проължавали да искат „бай Тошо да се върне“, ако съвременната държава осигурява достойна работа и заплащане. Мнозинството реагираха отрицателно. *Водещото не е искането за възкресяване на прежното, а настоящото чувство за това, че са не на място.*

В много от експертните и медийните оценки предприемачеството се противопоставя на социализма поради предпоставката, че социалистическата икономика налага „тоталитарен“ контрол над производството и разпределението, че тя е централизирана, дирижирана, планирана и т.н. Тези тоталитарни предпоставки пропускат, че социализмът не е хомогенен период, а е раздиран от различни по интензивност и обхват либерални реформи, особено в годините след петролният шок и падането на Бретънудската система през 1970-те²²¹.

Самите респондентите не разграничаваха строго социализма, пазара и частния бизнес, особено след реформите, които формализират частния сектор през късния социализъм. Ако има дихотомия, то тя е изместена по-напред във времето: вътре в рамките на демократичния режим след 1989 г. Там се случва и зараждането на наблюдавания от нас хистерезис.

Ковач:

ИНТЕРВЮИРАЩ А по време на социализма как беше? Имаше ли повече работа?

РЕСПОНДЕНТ По-добре вървеше, да, да. Тогава правехме всичко. А и работех в обувния завод. 30 години майка ми беше чистачка също там.

---

novilevi.org/publications/217-fassin-antiracism.

221 Вж. Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи*, София: Сиела, 2012.

В друго интервю ни казват, че:

Тодор Живков отива в Китай и вижда, че китайците след работа имат право да упражняват работа. И могава той угва тука в България и той пуска моя член. (...) след работа имаш да упражняваш, занаят имаш право да упражняваш.

Моментът на разрива около 1989 г. се възприема като много успешен за предприемачество от практикуващите го. Собственикът на семеен хотел в гр. Баня твърди, че в края на социализма бизнесът е бил по-лесен, както е загатнато по-горе чрез препратката за дейността на „курортното бюро“. Семейният хотел е бил един от първите частни бизнеси след разрешаването на частните предприятия с Постановление № 56. Респондентът описва нещо, което се доближава до по-известния в литературата унгарски „гулаш“ социализъм: курортно бюро изпраща туристи с преплатени почивки и рекламата е излишна, няма и неплатежоспособни клиенти. Рискът следователно е бил минимален, а пазарът – сигурен и постоянен. Печалбите са били добри, с парите от печалбата построяват два нови етажа и разширяват бизнеса си. (Това не е единственият случай, в който респондентите твърдят, че през социализма е имало по-добър пазар.) Както казва респондентът, разраснали бизнеса „[с] наши сили и средства. С печалбата от хотела, защото работата беше в пъти отколкото сега“.

Пространственото разделение на собствеността на домакинството между капитал и дом свидетелства за това, че споменатите експертни твърдения, че гребните предприемачи не са способни да разграничават домакинство от предприятие, не са в състояние да обяснят случаи като този.

Важна е и историята за брата на собственика на хотела, който също е хотелиер (цитирана по-долу). Той също разделя семейна къща на „дом“ и капитал. За разлика от брат си обаче, респондентът ни не е „успешен бизнесмен“, а дори свива бизнеса си и се налага да свали категория: от хотел – на къща

за гости. Неговият брат вече има цели четири хотела, от които два новопостроени и един приватизиран. Обяснението на респондента е, че „държавата му отпусна пари, защото видяха, че добре развива бизнеса и от държавата му дадоха банките пари и ги направи още два хотела“, смесвайки държавата и банките в едно.

С други думи, без външна подкрепа (например държавна) и без насилието на това, което Маркс разбира като *първоначалното натрупване на капитала* (например приватизация на държавна собственост), не е възможен успешен бизнес и голям растеж. *Първородният грях на пазара е държавата, а всяка икономия е политическа икономия.* Тук „реалната“ история на брата на нашия респондент няма значение: Всекидневните разкази за натрупването на капитала винаги включват и критическа интерпретация на първоначалното натрупване (в смисъла на известния цитат от „Дядо Горио“ на Балзак, че „тайната на всяко необяснимо забогатяване е някое престъпление, но то е забравено, защото е било извършено чисто“).

Ето мнението на спасителя по този въпрос:

В крайна сметка, ако имам готови пари, ограбени от комунизма, като големите борчета и мутри, мога да ги вложа, защото не съм копал. Ама ако парите ми са легално изкарани, не бих ги рискувал по този начин.

Подобни разкази за първоначалното натрупване може да изглеждат конспиративни. Важно е да се разбере обаче, че символната ефикасност на конспиративните разкази има своите социални условия за възможност. За да звучи правдоподобно, един конспиративен разказ трябва да съумее да представи ефикасен инструмент за описание на опита. Не е необходимо той да препраца към *истински* заговор необходимо е да изглежда *сякаш* има такъв. Понякога социалният свят се явява като готов продукт на единен разум в смисъла, в който Бурдийо говори за оркестриране без диригент²²².

222 Бурдийо, *Практическият усет*, с. 99.

Способността ни критически да разпластим разнородните елементи, съставляващи изглеждачото като план, както и противоречивия исторически път на тяхното преплитане и съчетаване, не означава автоматично отслабване на силата на конспиративния разказ. Както казва Маркс в „Капиталът“, том I, въздухът не спира да съществува (в рамките на всекидневната практика), след като науката го е разложила на съставните му елементи.

Така че вместо да деконструираме конспиративните разкази ни се струва по-интересно да разгледаме тяхната продуктивност в начина, по който призрачните предприемачи осмислят своята маргинализация и да се опитаме да открием практическата всекидневна социална критика, която тези разкази провеждат.

Докато неолибералната експертиза описва голяма част от предприемачите като „червеи“, обречени да пълзят и никога да не се превърнат в „неперуги“, т.е. в „автентични“ предприемачи с перспектива за растеж, и по този начин прехвърля отговорността за неуспеха върху самите тях, всекидневното знание на „неавтентичните“ призрачни предприемачи описва хроничния дефицит на капитал в дейността им като липса на престъпление („пари, ограбени от комунизма“). В известен смисъл и двата разказа посочват към антиномията между капитализма и демокрацията. От първия разказ следва, че „повечето няма да успеят, те винаги ще са в подчинена на едрия капитал позиция“, а вторият разказ отговаря: „да, защото едрият капитал е равен на първородното престъпление на капитала, възползващ се от политически протекции и насилие за своето (въз)производство“.

Понякога този въпрос се появява и като всекидневна критика на отчуждението на труда. Както казва един респондент, „един обикновен човек, един гържавен работник и 50 години да има стаж, пак няма да има такава [скъпа] кола. Аз с толкова стаж и накрая гладен“. В тази спонтанна марксистка интерпретация изглежда, че колкото повече работят трудещите

се, толкова повече натрупват капиталистите. „Първоначалното натрупване“ вече не е предпоставено в някакъв минал момент, а като постоянно случващо се и възобновяващо се: Всяко производство е неизменно и непрекъснато възпроизводство на самото капиталистическо отношение, и съответно, на класовото разделение.

Един от респондентите, тапицер с работилница в София, е много пряк в обобщенията си за политическата ядка на икономическата дейност:

ИНТЕРВЮИРАЩ А мислил ли си да развиеш бизнеса? Примерно да отвориш още едно ателие?

РЕСПОНДЕНТ Е, с к'во да го развивам, с к'ви пари? Тия големите акули... Всичко с пари става.

и Има ли по-големи в бранша?

Р О, да, има много по-големи от мене. Значи, всичко е познати, връзки и така. Там вече си наемат работници, там вече играта е по-дебела. За да имаш такъв голям бизнес в мебелите, трябва да имаш много силни позиции, да познаваш влиятелни хора, банджити.

и Дори банджити!?

Р Дори банджити. Щото моя, банджитът, ще те запознае с Благой от Слънчев бряг, където има хотел, ще го направих хотела и ще лапнеш госта пари. Докато такива като мене... каквото гоиде от тука.

и А гържавата помага ли ти по някакъв начин?

Р С к'во да ми помогне гържавата? Тя помага на тея, големите акули. Тея, големите акули си помагат на тех. Такива като мене дребни рибки кой им обръща внимание.

и Ти би ли искал да си голяма акула?

Р Еми кой не иска да печели много, да работи много. Но просто няма място там, между тях, разбираш ли. Щото той има познат, който ще го предложи него, няма да ме предложи мене. Може да съм много по-добър от него и да работя по-хубаво, но няма да ме вземе мене, а ще вземе неговия познат, щото той ще му даде и процент. Всичко става с познати, тука в България е така. За да изкарваш много пари, трябва да имаш връзки, позиции и познати, за да те вкарат тебе. Тея търгове по съветите, ти кво мислиш... Всичко е така, в България е така, тя си е корумпирана гържава. Дойде на кмета човека и си нагдават там брат му, чичо му, оня и си нагдават примерно на търг и го печелят. Всичко е с познати, с връзки. Аз ако отида на търг, ако обяви гържавата някакъв търг, тоя търг никога няма да го спечеля аз, ще го спечели човек, който е там в обкръжението на тея. Тука сме в България, батко. Тея, кметовете, си купуват коли за по 200 000 лв, ще дават на мене, на сульо и пульо ще дават, вместо да го лапне неговият човек. Той хем е негов, та хем той ще лапне, хем и пари ще вземе от него. Разбираш ли?

В кв. „Столипиново“, където чухме много подобни разкази, същите противоречия се открояват по-ясно. Във всяка къща има предприемачи, но живеещи в нищета. На фона на тази генерализирана нищета ярко се отличава успешният бизнес на общински съветник, който отдава под наем бивша детска градина в квартала, ремонтирана с публични средства. Според разказите въпросният общински съветник има връзки с голяма фондация в квартала, изкарала парите за ремонта от европроект.

Така в интерпретациите на респондентите можем да открием елементи от критическа социология на икономическия възход: успешният бизнес не е плод на спестовност, упорит труд и въздържание от непроизводително потребление от страна на капиталиста. Сполучливото разрастване на предприемачеството е функция на социалния капитал, както би казал Бурдийо – връзки, политически гръб, достъп до банки и

кредит: успешният бизнес не е резултат от, а преди всичко условие за успешен бизнес; не всеки може да получи банков кредит от няколко милиона. Онези, които имат достъп до такава подкрепа, са вече добре позиционирани, за да я получат, било чрез връзки, предшестващ опит, образование и гр.

За разлика от либералните експерти, които всячески се опитват да стерилизират „икономическото“, обезопасявайки го от всякакви „политически замърсявания“, чиято наличност го прави „неавтентично“, то *практикуващите предприемачи много добре разбират, че политическото не е външно на икономическото, а негово условие за възможност.* За разлика от експертите, респондентите ни са критични към готовите морални схеми на възприемане на стопанския успех и не твърдят, че „акулите“ не правят „автентичен бизнес“. Да се върнем за малко към нашия хотелиер и неговия брат:

РЕСПОНДЕНТ *Аз съм в практиката толкова години, брат ми също, а той има четири хотела, така че комуникираме.*

ИНТЕРВЮИРАЩ *А къде са неговите хотели?*

Р *Неговото си е хотел тука, в Сапарева баня има още 2, чисто нови.*

и *Как успя да разшири толкова много бизнеса си?*

Р *Неговият хотел е в самото начало на града, почти на централната улица и които са по в началото, се пълнят по-бързо.*

и *А той ли го е построил?*

Р *Да, по същия начин семейната къща беше хотел и от него още един направи, и после вече още два. Държавата му отпусна пари, защото видяха, че добре развива бизнеса, и от сръжавата му дадоха банките пари да ги направи още два хотела.*

и Той ли ги строи или ги приватизира?

Р Той си направи три и един си купи в Сапарева баня. Просто му го... От банката ли, не знам как беше, и му предложи и той го взе. Не съм се интересувал. Хотели да искаш, продават се, има поне 1000.

Това не трябва да се разбира във вулгаризираната версия на псевдобурджуйовистка рамка на „превръщане на капитали“, доминираща в медийните анализи на прехода (например превръщането на политическия капитал на служители в ДС в икономически и последвалото герайлиране на България от „европейския ѝ път“). Искаме да подчертаем, че икономическият капитал се състои в отношенията с други хора и с институции. Ако някой успява да запази позицията си при смяна на режима, това не е, защото превръща политически в икономически капитал, а именно, защото не го прави. Инерцията на хистерезиса саботира опита на едни предприемачи и подпомага други в зависимост от положението им в полето, наследения символен капитал и други багажи²²³.

В друго интервю предприемачка, която изнася лечебни билки, настоява, че обяснението на успеха ѝ през 1990-те години, че продължава да прави това, което винаги е правила. Тя завършва специалност „Външна търговия“ по време на социализма и започва работа във външнотърговско предприятие, търгуващо с билки. След 1989 г. регистрира частна фирма без да променя сферата или рутината на дейността, а капитализира от познанието за външния пазар и връзките, които е създала, докато е била служителка на заплата в държавното предприятие. Обратното показват случаи, в които бивши полицаи се опитват да превърнат политическите си капитали в икономически, но се провалят. Както пише Ивайло Дичев:

Вярно е, че много дейци на ДС забогатяха неясно как; трудно е обаче да се обясни защо често лейтенантът забогатя повече

223 Вж. по-горе, с.

от полковника. Кой знае, може би има някаква още по-скрита йерархия?²²⁴

Ако възприемем школската и експертна дихотомия, противопоставяща социализма на пазарната икономика като две несъвместими същности, ще пропуснем неопределените „сиви зони“, които се разполагат и в двата режима: например пазара в социализма или затруднения достъп до него в пазарната икономика. Практикуващите предприемачи обаче не са обременени от школските категории и за тях не е противоречиво твърдението, че през социализма е било по-лесно да правиш частен бизнес. Нека дадем гумата отново на тапучера от София:

ИНТЕРВЮИРАЩ Успяваш ли да спестиш нещо сега?

РЕСПОНДЕНТ Ааа, абсурд, бе, брате! Аз т'ва ти казвам, че тука в България специално, те такива като мене навремето, преди '94-та година много пара имаше в тоя занаят, много! Много хора са забогатели от това. Но вече демокрацията като гойде и край.

И А защо '94-та точно?

Р Еми защото дотогава... аз не знам на колко години си ти, но... не знам дали си спомняш т'ва време, дето ходиш да си купиш гарнитура с връзки. Отидеш в „Явор“ и дадеш там на тея, хамалите: „Вземи тея сто лева да ми уредиш гарнитура“ – и чакаш. И частниците имаха много работа тогава, баща ми имаше много работа.

И Щото те произвеждаха мебели по поръчка и вземаха клиентите, дето не можеха да си купят от магазините?

Р Да, да, точно така, точно така.

224 Ивайло Дичев, „Митът за конспирацията: теория и практика“, *Либерален преглед*, 12.06.2012, гостъпно на: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/culture/1638-2012-06-12-08-11-59>

И А ти прегу '89-та работил ли си?

Р Силно казано, работил съм – на баца ми помагах. После пет години хванах от хубавото време след '89-та малко, поработих.

И А после какво стана? Как се отразиха на вашия бизнес тия промени?

Р Еми те, като ги напълниха магазините вече, нали, демокрация, всичко си има, пътуваме по Европа и вече конкуренцията стана по-голяма. Такива колеги например вкарват една холна гарнитура от Италия, развалят я, направят я и почват да продават. И имаше вече голяма конкуренция. Докато прегу '89-та нямаше конкуренция: правехме два-три модела, заводите си правеха и те десет модела и т'ва беше.

И Ама не сте били в конкуренция едни с други?

Р Със заводите ли? Не, мисля, че нямаше конкуренция, щото и за едните и за другите работа имаше.

БЪДЕЩЕТО

Ако можем да обобщим наученото от респондентите относно начина, по който възприемат бъдещето, то това би било, че бъдещето не е време, а *пространство*.

Един от стандартните въпроси, които задавахме на респондентите ни, беше „Как се виждате след пет години?“. Стремяхме се да узнаем повече за начина, по който предприемачите планират бъдещето на бизнеса си (в литературата един от белезите на „истинския предприемач“ е стремежът да поема нови рискове и да развива бизнеса си). И дали планират изобрещо.

Една голяма част от интервюираните неизменно описваха бъдещето си като друго място. Дори и 50-годишен собственик на железарски цех каза, че сериозно обмисля да започне да работи някъде в Западна Европа поне за няколко години. Разбира се, някои отговориха с: „Виждам се богат и успял“, но изместването на обекта на бъдещето (аз-а на предприемача) към пространството („Германия“) привлече вниманието ни.

Въпросът за бъдещето напомня на старата геополитическа мъдрост, че „географията е оста на историята“. В нейната съвременната индивидуализирана версия общата история е изчезнала от поглед и географията вече е ос на личното, изпълнено с рискове и несигурност бъдеще на емигрант някъде в Западна Европа.

Сходни разкази бяха изключително разпространени в „Столипиново“, но това далеч не е „културна“ характеристика, а пореден пример за това, че негативно белязаните жилищни квартали не са маркер за радикално различие, а за радикализиране на „нормалността“, своеобразен обществен лакмус. Кварталът е отделен от широк булевард, зад който се намира панелен квартал, който не е негативно белязан като етнически. Прекарахме един следобед там и разговаряхме със собственици на павилион за храна за животни, които се оплакаха от конкуренцията на големите вериги, както и с други жители на квартала. Един от тези разговори рязко прикова вниманието ни, въпреки че не сме го търсели, а бяхме сполетяни от него.

През този следобед заваля гъжд и заедно с група тинейджъри от „Столипиново“, с които обикаляхме „българската“ част на града от другата страна на булеварда, седнахме под навес, за да изчакаме гъжда да спре. Едно от момчетата носеше китара със себе си и започна да свири, за да минава времето по-бързо. Скоро след това едно много късо подстригано момче се приближи и попита: „Извинете, какъв е този инструмент?“ Този въпрос ни стъписа и първоначално решихме, че момчето може да е футболен хулиган, който е дошъл да се заяжда с нас.

Оказа се, че питаше искрено за инструмента. Китаристът отговори „Това е акустична китара“. Момчето ни попита какво правим в квартала и така поведохме разговор. Оказа се, че чака микробус, с който да отиде на работа в Златица. Работата му се състои в следното: рано вечер привечер пристигат в Златица, товарят зеленчуци и ги доставят в София. През нощта разтоварват и се прибират по изгрев слънце в Пловдив.

Попитахме момчето за възрастта му. Той каза, че е на 17. Попитахме го дали ходи на училище. Оказа се, че ходи. „Е, как успяваш да работиш толкова тежка работа и да учиш?“ – попитахме. „А, спя по 3 часа на ден, пия много кафета и се справям.“ Искахме да знаем откога е на тази работа. Каза, че я върши от две години. В отговор на нашето силно възмущение: „Какво?! Работиш от 15-годишен?“, той се засмя и отвърна: „Всъщност работя от 13-годишен“. Първата му работа е била подобна на сегашната, но са превозвали дини. Извън България е бил веднъж, когато е на 12, преди да влезе преждевременно в света на работещите. Баща му е шофьор на камион и веднъж го взима със себе си извън страната. Най-яркият му спомен е от Полша, когато спрели в някакъв град за почивка, но завалял гъжг, загубили се и търсели камиона два часа в гъжга.

Той е доста слаб и жилав, от 13-годишен носи тежко и почти не спи. Не е учудващо, че на 17 още не е виждал акустична китара, или ако е виждал, не знае какво е, въпреки че посещава училище. Попитахме го какво мисли да прави, след като завърши училище, а той даде сходно описание на бъдещето: „Отивам в Белгия, сестра ми работи на три места там, ще работя и аз“.

Обратно в „Столипиново“, собствениците на малко семейно магазинче за кафе и цигари отговарят на въпроса „можеш ли да планираш? Какво ще правиш след 5 години?“ така:

ДЯДО Какво да планираш. Тука. До боклука. Къде ти вече. Гогините отидоха.

СИН Аз планирам за Англия, нали ти казах. Искам. Имам желание. Мисля, че ще се оправя там. С работа.

Погобен казус наблюдавахме и при разговора си с няколко гръбни предприемачи в центъра на „Столипиново“. Те държаха детска въртележка, която обаче е амортизирана и вече не може да се задвижва с електричество, както е планирано от инженерите. Затова предприемачите използват ръчна сила – когато се съберат клиенти, хващат въртележката и я въртят, ходейки с нея. На въртележката има закачено немско знаме. „Защо тук сме грозни, а там сме красиви?“ е сред отговорите на един от групата, когато Германия отново изниква през разговора за бъдещето. Разказите за по-добрия живот в бъдеще в Западна Европа често са съпътствани от разкази за честите пътувания на респондентите до там. Онази „чужбина“, за която говорят, не е тази или онази страна, а функционира като утопически ресурс, с който сравняват актуалната си ситуация. Един от респондентите ни твърдеше, че „там никой не ти гледа боята“, а ние попитахме: „В Испания не гледаха, така ли?“. Той отговори:

Не, в Испания, в чужбина като цяло не се гледа това. Човек ли си за тях, няма никакви проблеми. Само тука делят. Онези не делят, не ти гледат нито боята, да казват този е еди-си какъв. Човек ли си за тях, все си си човек. Ето това е при тях хубавото.

Ето друг пример от същото интервю:

РЕСПОНДЕНТ 1 Лондон... Голям град!

ИНТЕРВЮИРАЩ Ти там бил ли си?

Р 1 Не, но там ти плащат всяка седмица.

РЕСПОНДЕНТ 2 България е много назад. Англия, Германия... Поне 50 на 50 са равностойни хората. Ама тук в България?

Също както въпроса за социалистическото минало, „Германия“, „Англия“, „Белгия“ и прочие страни от мечтите на респондентите функционират като критически утопичен ресурс, спрямо който настоящето се оценява негативно. Затова разказите за Германия препращат колкото към конкретния исторически или биографичен опит на респондентите в тази страна, толкова и към този в собствената им страна в настоящето (ако не и повече).

В част от експертната литература, както споменахме, преливанията между частно предприемачество, домакинство и наемен труд се възприемат като характеристика на „неавтентичното“ предприемачество. В същото интервю става ясно, че респондентите разглеждат акта на заминаване като поемане на риск и дори се опитват да се възползват от интервюто като ресурс за контролирането му:

СИН Баща ми [обръща се към баща си, който стои до него], спокойно, в момента търся връзки за Англия. Тука с приятеля. Ето [обръща се към интервюиращия]. Телефонен номер поне нямаш ли на някой? Че така, като отиваш направо...

СЕМЕЙСТВО И ОБЩНОСТ

За разлика от схемата на Рона-Таш, където семейство и предприятие са строго обособени, според Боян Захариев при т.нар. микропредприемачи личният и икономическият живот са трудноотделими. Потвърждение за тази ключова характеристика на предприемачеството откривахме в дейността на почти всеки респондент.

Значителна част от респондентите осъществяват своя бизнес заедно с децата и съпрузите си²²⁵. Предприемачите във

225 А ако нямат сключен брак, зависят от помощта на родителите си да закърпват бюджета. Но както показва случаят на спасителя на плажа, който реинвестира всичките си пари в бизнеса си и не му остава нищо

фокуса на нашето изследване нямат възможност да откриват работни места, затова членовете на техните семейства работят заедно с тях и се трудят без парично възнаграждение. Това беше вярно за случаите както в кв. „Столипиново“, така и на други места. Собственикът на къща за гости в Банкя управлява бизнеса заедно със съпругата си; цитираният спасител пък разчита на семейството си за средства за потребление, а спечеленото от бизнеса използва почти изцяло за реинвестиция.

Изобщо, началото на предприемаческата дейност за някои наши респонденти се свързваше с общността, в която те живеят (понякога въпреки физическата дистанция) и която задава нормативни модели за консумация и икономическо поведение. Според търговец на грехи от „Столипиново“:

Важното е, че искаме да живеем, както живеят другите хора. Ние така. Ние гледаме около нас хората какво правят, как живеят. Аз мога ли да нямам някой лев в джоба, или каквото искам, ако искам да правя нещо, да не мога да го правя? Без пари какво да правя? Трябва да тръгна, както тръгнах. Аз като гледам, примерно някой нещо прави, от комшиите тръзват по Турция, туй-онуй, тръгнаха по Югославия. Народе гледа кой какво прави и той започва същата работа. Та м'ва е.

В ерата на гъвкавото натрупване²²⁶, когато единственото сигурно нещо е несигурността, семейството добива допълнителен пласт важност за оцеляването. В „Капиталът“, том I, Маркс показва как старите („пращадовски“) традиционни форми изглеждат като остатък от миналото, но се произвеждат от и съпътстват най-развитите и модерни форми на производство. Такива са например семейните работилници, които стават все повече и по-значими по брой именно с настъпването на едрата индустрия (с нейните машини,

---

за лично потребление, това, че разчита на възрастните си родители за храна, ни най-малко не го спира да схваща себе си като предприемач. Вж. секция „Свободата“.

изключително прецизно разделение на труда), изместваща манифактурата. Ако се върнем на въпроса за семейството, ще видим, че хората в „Столипиново“ се женят много по-младо, отколкото „етническите българи“, и натискът да имат деца е голям. Ние често бяхме обект на подигравки, тъй като прехвърляме трийсет години, а не сме нито омъжени, нито пък имаме деца.

Същевременно централното значение на семейните форми крие рискове за развитието на бизнеса на респондентите ни всеки път, когато по някаква причина семейството не функционира гладко. Така например търговец от „Столипиново“ проследява бързия възход на семейния си бизнес, който от самото начало упражнява с жена си. Заедно пътуват до Турция да избират стока, заедно управляват магазина. Особено важно за доброто действие на бизнеса им е тактичeskото умение на жената да спестява. В рамките на няколко години обаче умират синът и съпругата на респондента и той не намира сили в себе си не само да спестява, но и не вижда смисъл и желание да продължава семейния бизнес:

Моята булка едничко взима, едничко спестява – спестява, ей такива работи. Нали ги знаеш жените! Жената гържи къщата, братче. Аз сега какво правя – нищо! Аз нищо не мога да правя сега. Всичко отиде, всичко разпиляхме, разбираш ли? Тя, на нея като ѝ дам 20 лв, сякаш аз от нея вече парите не мога да ги взема. „Дај ми 5 лв – за бензин“, за туй-онуй. „Не! Нямам.“ Сериозно! Ей такава беше тя. Сега пък аз не мога да се гордея с нищо вече. Аз се отчях от живота. Не ми се живей, обаче принуждавам се – заради внука, заради него, заради дъщерята. Аз ако не съм, те какво ще правят, ще останат гладни.

Разбира се, можем да обясним втвърдяването на консервативните семейни ценности в епохата на гъвкавия капитализъм чрез диалектиката на гъвкавостта: например бащата започва да управлява с твърда ръка семейството в името на оцеляването²²⁷. Но един ритуален аспект от същите тези семейни

227 Вж. напр. Растко Мочник, „Теории за идеологията. Част първа:

ценности убязва на тези обяснения: сватбите. Именно в тях може да бъде регистрирано най-пълно смесване на „икономическо“ и „лично“, на бизнес и домакинство. Това показва и колко изкуствени могат да бъдат дисциплинарни разделения от рода на „антропология на родството“ (*kinship*), „икономическа антропология“ и др.

В действителност в „Столипиново“ разговаряхме с десетки хора, но само с малка част от тях направихме интервюта за техния бизнес. Почти всички респонденти твърдяха обаче, че „сватба квартал храни“. Една кратка разходка из квартала е достатъчна за изследователя да забележи колко много салони има там: за красотата, фризьорски, а също и т.нар. сватбени салони (за тях по-голу). Фризьор от квартала сподели, че от сватбите прави най-много пари „това са 20 прически по 20 лв всяка, сметни го“. А самите прически са изключително сложни и трудоемки.

Също като роклите на жените. В квартала има специализирани шивашки работилници за сватбено облекло с особено пищна продукция. И това не се отнася само за роклите, предназначени за булките, а и за роклите, които носят гостенките.

Използват се и услугите на оркестър, диджеи, фотографи и видеооператорски екипи. Ако семейството е по-богато, сватбата се случва в сватбен салон. Последният обикновено наподобява ресторант с голяма зала, но е предназначен единствено за сватби. По-бедните семейства обаче празнуват на самата улица.

В кварталната сватба се засрещат две логики. Нека наречем първата „рационално-икономическа“. „Сватба квартал храни“ означава, че сватбата е важен момент в икономическия живот, тъй като, както вече подчертахме, много малки бизнеси зависят от нея. Тези бизнеси са в остра конкуренция със сватбените салони, защото последните предлагат

комплексна услуга и се грижат за всичко – от прическите до музикантите, маргинализирайки по този начин независимите фризьори и др. Сватбеният салон действа като монополен играч, който се стреми да сложи ръка на разнообразните парични потоци, които захранват и излизат от сватбата в различни посоки.

Втората логика обаче е „антиикономическа“ от гледна точка на капиталистическата икономическа рационалност, която повелява продуктивна консумация с оглед на натрупването и самонарастването на капитала. За да стане сватбата „по правилата“, семействата взимат заеми. Почти всички респонденти изплащат кредити, но не такива, целящи да разширят или укрепят техния бизнес, а потребителски кредити за сватби. Тези, които нямат достъп до банков кредит (защото са прекалено бедни), взимат кредити от лихвари с още по-голяма лихва от обичайните банков кредити. Често сватбата е не инструмент за възпроизводство на икономическия, социален и символен капитал на семейството, а води до неговото разоряване поради непосилните разходи, към които тласка родители и младоженци. Един от нашите респонденти, собственик на ковачница, спомена, че периодично работи като шлосер в Западна Европа, за да изплаща заема, който взел, за да вдигне подobaваща сватба.

Наистина, пицните и празнични обекта, особено при сватбите, които се случват на улицата, контрастират рязко с околното пространство – олющените къщи и блокове, несъбрания с месеци боклук, вадите, вонята и всичко, което болезнено напомня за липсата на канализация и адекватни комунални услуги. Празничното хоро буквално минава през нагупчените улици (там, където все още има някакъв асфалт, а не е просто черен път) и боклука, а роклите бързо се покриват с кал и прах. Сякаш за да направи контраста с контекста още по-ярък, жената, която води хорото, гържи и размахва прахочистачка в цветовете на съгата.

Накратко, от една страна, сватбата издържа квартала и води към създаването на нова семейно-икономическа единица, но от друга, тя е дълбоко антиикономическа от перспективата на икономическата рационалност, постулираща ограниченост на ресурсите, пестеливост, строга сметка за разходите и ползите и т.н.

Можем да мислим така описаните сватби като елемент от това, което Батай нарича „обща икономия“. Противно на икономическата наука, която поставя ограничеността (на ресурси) в центъра на анализа, при Батай всяко тяло неизменно произвежда излишък. Тук разглеждаме този излишък като неикономически (и дори антиикономически), доколкото той фундаира „ограничената“ икономия на обичайното производство, обращение и потребление. Сватбата прилича на един гигантски потлач – пицно пилеене на ресурси, които, за разлика от традиционния потлач (описан от Марсел Мос²²⁸ и поет от Батай²²⁹), не принадлежат на племенния вожд, а са взети на заем и трябва да бъдат връщани. При традиционния потлач социалният престиж на вождовете е правопропорционален на обема на ритуално унищожаваните от тях богатства. При столипиновския сватбен потлач краткият момент на ексцесивна и свръхпицна лиминалност бързо се заменя от влошеното икономическо положение на затъналото в дългове семейство. Той увеличава социалния престиж, но последният не е конвертируема валута за банките и лихварите.

Тук рационалното функциониране на местната икономика има като свое условие за възможност *привидната* ирационалност на банково опосредения потлач, т.е. той е необходимо условие за ефективността на предприемаческата дейност. Сватбите са специфична *колективна иновация*, поемаща ролята на обществен механизъм за създаване на жизнеспособна за

228 Марсел Мос, *Дарът*, София: КХ, 2001.

229 Georges Bataille, *The Accursed Share*, Vol. I: "Consumption", New York: Zone Books, 1991, pp. 67-81.

местния бизнес екосистема, в противовес на изгражданата там некросистема, ефект от неолибералното управление. Опосреденият от финансовия капитал потлач затвърждава неравенствата, но това, което остава на жителите на „Столипиново“, както обобщава един местен предприемач, е да призовават: „Оня Дионис да дойде и като имат парите, оборот да стане!“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В рамките на този аналитичен текст върху предприемаческите дискурси и практики в България откروихме редица взаимосвързани проблеми, както на концептуално, така и на практическо ниво. Поради ограниченията, които всяко едно подобно изследване трябва да си наложи, някои от тези проблеми бяха по-скоро скицирани в своите едри щрихи. Неортодоксалният (спрямо голямата част от наличната литература) подход, който избрахме, направи необходимо да се концентрираме върху релефното очертаване на тези напрежения, като на места нямаше как да се впуснем в целия детайл така, както ни се би искало. Същевременно обаче, тъкмо това обуславя определения евристичен залог, който припознаваме в този текст. Предложените в него концептуални щрихи могат бъдат третираны като задаващи насоки на бъдещи изследователски проекти върху така богатото на противоречия и проблеми поле на предприемачеството.

На първо място, опитахме се да очертаем преплитанията между полето на научната и медийна експертиза и предприемаческите практики по начин, различен от досега преобладаващия в литературата. Така, ако налице са множество изследвания на проектния пазар и въввлечеността на научните работници в него, то ние избрахме да проведем своя анализ през напрежението между експертно-научните дискурси за предприемачеството и предприемачески практики, които остават вън от техния фокус.

Следвайки този подход, ние открихме едно определено напрежение между универсалисткия апел на предприемаческия дискурс и неговия адресат, който твърде често се оказваше неочаквано тесен, съставен от „малцина призвани“. Избраната от нас перспектива ни позволи да опишем по какъв начин това напрежение произвежда обратни ефекти върху социалнонаучната експертиза и нейните медийни усвоявания. Оттук се отвори възможност за критически анализ на строгите класификационни схеми, които експертното знание се вижда принудено да изобрети, за да удържи силно нормативисткия си подход към предприемачеството в едно с изследователското задължение за „отвореност“ и „чувствителност“ към наличния емпиричен материал. И двата момента тук водят до изключване. От една страна, оказва се, че социалнонаучното знание – особено в неговите „експертни“ превъплъщения – прави един съвсем не-неутрален избор относно своя обектен фокус, маргинализирайки по този начин определени предприемачески практики, които иначе са формално идентични с положените като „легитимни“. От друга страна, онези, които това знание засреща, но отказва да признае, биват отписвани като „неавтентични“ предприемачи през поредица от (крипто)нормативни научни термини. Тези предприемачи, ние нарекохме *призрачни*. Респонгентите на нашето теренно изследване бяха обединени не толкова от своя споделен съдържателен опит, а от принадлежността си към тази група на изключените.

Механизмът, опосредяващ класифицирането и отписването, е до голяма степен обусловен от нещо, което в Глава II нарекохме „морално-естетическо схващане за стойността“. Веднъж въроръжен с тази – често пъти имплицитно приета или предположена – концепция, експертният анализатор може да избере между формално идентични социално-икономически практики онази, която всъщност отговаря на Вкусовите му предпочитания. Така между предприемача в пловдивския кв. „Столипиново“ и този от софийската ул. Христо Белчев (която напоследък се превърна в популярно сред градските *bobo*-та място), които отговарят на формалните характеристики на предприемачеството – поемане на риск и производително потребление – Вкусът на експерта е този, който определя кой ще бъде „легитимен“ предприемач. Това не само маргинализира предприемачи, иначе вписващи се в научните дефиниции за предприемачество; то също така позволява в дискурсите върху предприемачеството (и популярния, и медийния, и експертно-научния) да срещаме толкова ударение върху фирми като *Apple* или *Uber*, които на нивото на формалната практика не би следвало да бъдат описвани като предприемачи, а като рентниери (защото отгават под наем логото и името си на франчайзинг и подизпълнителски фирми). Но все пак продуктите на *Apple* притежават много по-силна непосредствена естетическа привлекателност за определени типове Вкус, за разлика от крайния продукт на почти всеки от интервюираните от нас предприемачи.

В същото време, тази предзагадена изследователска „забравя“ на определени предприемачески практики не просто стеснява полето на изследванията върху предприемачеството. Тя също така закрива погледа към въпроса доколко разделението между автентични и неавтентични предприемачи всъщност репродуцира и дори засилва налични разделения и неравенства в социалното пространство. В Глава II, с помощта на теоретичния апарат на Пиер Бурдийо и по-специално неговата концепция за хистерезиса, полагаща основата, на която той мисли структурата на социалното страдание, проследихме как разликата между очакване/себеидентичност и бързо

променящи се условия на живот произвежда страдание и цяла плеяда стратегии за адаптация. Както видяхме обаче, хистерезисът често действа асиметрично по отношение на различно ситуираните социални и икономически дейци. Социалното страдание е запазено за онези, които още в началото са били в по-неизгодни позиции – каквито бяха и респондентите в проведените от нас интервюта. В анализа си показваме по какъв начин тъкмо опитът за стратегическо усвояване на артикулирания по описания по-горе начин предприемачески дискурс често задълбочава социалното изключване на подобни дейци, вместо да доведе до просперитет. От универсализирането на предприемаческото говорене и практики печелят най-вече онези, които първоначално са структурно ситуирани на доминиращи позиции. В конкретните ситуации, които анализираме, хистерезисът произвежда социално страдание посредством атрофирането на лявата ръка на гържавата за сметка на нейната дясна ръка, което е било основа човек да прегърне предприемаческата идея на първо място. Тази идея – с възрадените в нея нормативни изисквания за инициативност и лична отговорност – респонсублизира агентите, отклонявайки техния и на изследователите поглед от структурираността на полето и полагайки вината за индивидуалния (не)успех върху отделния индивид. Това е и своеобразният морализаторски момент в експертните дискурси върху предприемачеството. Също така, то е и момент от своеобразните техники на управление на съвременната неолиберална гържава, момент, на който обърнахме по-специално внимание в следващата Глава III.

Но нещо повече – и това е основен залог на нашата аргументация в Глава II – утвърждаването на определени групи като успешни, автентични предприемачи и същевременното изключване на други групи не са просто паралелно протичащи процеси. Те не са просто съвпадения и изключването не е просто нерадостна, но предотвратима случайност. Наличието и репродуцирането на втората класа „неавтентични“, невидими или *призрачни* предприемачи се оказва материално условие за възможност за просперитет на първата.

Това заключение беше доразработено в по-голяма релефност и получи по-сOLIDна аргументация в Глава III. В нея отново се постаряхме да гържим във фокус, заедно с научните класификации, също така и политическата конюнктура, на която те се явяват едновременно като вярно отражение и инструмент за нейното структуриране, подгържане и легитимиране.

Формално автономното научно поле не е изцяло изолирано от по-широкия политикономически контекст, който е впрегнат в производството на предприемачески субективности през сходна с научната дуалистична терминология, противопоставяща „предприемчивите граждани“ на „социалните паразити“. Това не се случва във вакуум, а в рамките на цялостното преориентиране на гържавната машина към борба с т.нар. „социален паразитизъм“ и политиките на бюджетни съкращения, които са едновременно повод и легитимация за по-усилено провеждане на борбата с „паразитите“. В такъв смисъл, неолибералната гържава не просто оставя пазарните агенти да действат, както желаят, тя активно съдейства за отбиването на индивидите от гаранциите, които дотогава са им давали институциите на социалната гържава, вменявайки им отговорността за собственото им благосъстояние. Същевременно, неолибералната гържава активно съдейства и за създаването на условията, в които те ще могат да развиват своята про-активна предприемаческа дейност. Тези два процеса също са свързани.

За целта на нашия анализ в Глава III проследихме някои характерни политически усилия по създаване на икономическата и институционална „екосистема“, в която автентичните предприемачи да могат да иновират свободно. Облегнахме се на едно фукоянско разбиране за неолиберализма, за да покажем как новата либерална политическа рационалност се разгръща и прилага за непряко производство на предприемчиви индивиди чрез пряка намеса в институционалната и дискурсивната среда на въпросните индивиди. Накратко, показахме как пазарът е фундиран политически. Както казва президентът Плевнелиев, „страната ни има нужда от ефективни институ-

ци... [и] за да просперираме, трябва да засилим институционалния капацитет”. Стъпвайки на официалния предприемачески новговор, разработихме своя собствена гонейге дуалистична аналитична рамка като допълнихме „екосистемата“ във фокуса на политици и учени с „некросистемата“ като опаката и официално непризнавана нелицеприятна страна на първата. Поради тази своя определеност, некросистемата по необходимост изпада извън фокуса на учените, боравещи с морално-естетическо схващане за стойността.

Това понятие също остана по-скоро скицирано, отколкото подробно разработено, но залогът за по-нататъшната работа по него е ясен. Какви са условията, които запращат огромна маса хора в подчинения край на силовите отношения в полето на капиталистическото натрупване, дори и когато те успешно са били интерпелирани като „предприемачи“ и схващат всяко свое битово и икономическо действие като „инвестиция“? Защо правят всичко по правилата, и въпреки това стандартът им на живот не се подобрява? Тези въпроси изискват една по-детайлна теоретична разработка и по-обхватна емпирична база, отколкото можеха да бъдат включени в изследване с обема на настоящото.

В последната част на нашия текст, Глава IV, дадохме гумата на предприемачите, с които разговаряхме, и чиито разкази и проблеми дадоха някои от основните насоки на проведения от нас анализ. Групирахме подобрените от нас цитати от интервюта и прилежащите към тях коментари в няколко раздела, очертаващи основни линии, по които протичат противоречията на експертните дискурси за предприемачеството, когато те се сблъскат с действителността. В много случаи (вж. напр. раздели „Държава и пазар“, „Конкуренция“) разказите на нашите респонденти могат да послужат за разбиването на поредица от любими неолиберални митове.

Водещ проблем в затворения кръг около декласираните – невидими или привидно „неавтентични“ – малки предприемачи е, че неолибералната държава, която интерпелира гражда-

ните като инвеститори през идеите за „личната отговорност“, прави по-трудно и невъзможно създаването на колективен субект, който, действайки на базата на страданието, да насочи гнева си навън, към обективните механизми, които го произвеждат и потискат. С други думи, когато си винаги вече (потенциален) предприемач, става по-трудно да виждаш някаква обективна система от сили, която да обвиниш за сполетяващата те серийна нищета. Интуитивно обвинението се насочва към собствената субективна нагласа и индивидуална отговорност за страданието, до което водят опитите за преодоляване на нищетата („не положих достатъчно усилия“).

Ако за Дюркейм разривът между очаквания и възможности произвежда социален разпад – аномия – то в неолибералната ситуация страданието може да бъде и често в действителност е функционално за възпроизводството на системата. Защото, благодарение на хиперакцентираната идеология на личната отговорност, тук страданието е атомизирано, лично, частно и насочено навътре. По този начин то, от една страна, способства за възпроизвеждане на същата убеденост в персоналната, индивидуална отговорност на отделния субект, а, от друга, създава нещо като „защитна стена“ против обективната промяна в полето. В едно своеобразно обръщане на Алтюсеровата дефиниция, че „идеологията интерпелира индивидите като субекти“, тук предприемаческата идеология – разбрана като социалнополитическа практика – всъщност произвежда субектите като („автономни“) индивиди. Посредством своя специфичен акцент върху активността на отделната личност, предприемаческият дискурс рязко задълбочава принципа на индивидуацията, залегнал в неолиберализма.

Ако всички станем предприемачи, уловени в хиперактивността на поемането на собствени рискове и преследването на собствените си цели, това логически прави създаването на колективен субект, съпротивляващ се срещу доминантния дискурс, далеч по-малко възможно. Но оправдан ли е изцяло

песимизмът от залязващите условия за съпротива? Както казва Бурдийо в *Практическият усет*:

Стремежът на групите да съхранят своето битие се дължи, измежду други причини, и на факта, че съставляващите ги агенти разполагат с устойчиви диспозиции, способни да надживеят икономическите и социални условия на собственото си производство, което може да стане основа както за неприспособимост, така и за приспособимост, както за бунт, така и за примирение²³⁰.

Може би една възможност за радикална критика и преобразуване на актуалната политикономическа конюнктура се таи именно в ефектите на хистерезис, които тя не спира да произвежда и чиито носители са тъкмо обсебените от „предприемачески дух“ призрачни предприемачи.

---

230 Бурдийо, *Практическият усет*, с. 117.

ПРИЛОЖЕНИЕ I

ИНТЕРВЮ НА ГЕОРГИ МЕДАРОВ
С БОЯН ЗАХАРИЕВ²³¹

---

231 Боян Захариев е икономист и социолог, програмен директор в Институт „Отворено общество“, София.

ГЕОРГИ МЕДАРОВ Ето накратко, какво правим ние. Интервюирахме много хора в цяла България, но самото изследване няма никаква амбиция да бъде представително. Принципът, по който сме мислили респондентите, зависи от контактите, които можем да намерим. Така че по-скоро търсим хора, които се занимават с някакви съвсем дребни микропредприемачески практики. Задаваме си въпроса до каква степен микропредприемаческите практики са инструмент, чрез който човек може сам да се измъкне от нищетата.

БОЯН ЗАХАРИЕВ Разбрах, като барон Мюнхаузен.

ГМ Да. Правим това, защото напоследък много се говори, че липсата на предприемчивост и предприемачи в България може да обясни социалните неравенства и съответно те могат да служат като инструмент за преодоляването на нищетата. Като основен механизъм за това изтъкват обученията в предприемачество, насърчаването на предприемачески практики, иновацията и т.н. Искахме да видим какви са границите на това говорене: до каква степен то отговаря на социалната действителност, до каква степен хората наистина не са предприемчиви. До каква степен този тип индивидуализация на отговорността за измъкването от социалните неравенства има своите граници. Но понеже като цяло сме критични към експертното говорене или поне към най-видимото експертно говорене в медиите, искахме да говорим и с теб. За да покажем, че все пак има и различна експертиза. Ние не сме догматични критици на икономическата експертиза и искаме да покажем, че има и експертни мнения, които не си служат със сламения човек. В тази връзка първият ми въпрос е следният: ти си участвал и имаш наблюденията относно обученията в предприемачески ценности и практики в такъв иновационен дух. До каква степен според теб те са ефикасни именно в светлината на стремежа им за преодоляване на неравенствата в България?

бз Нека започна първо с това какво е предприемач. От моя гледна точка – т.е. на базата на опита и наблюденията, които имам, а не на никакви книжни дефиниции, – смятам, че е важно да имаме пределно обща дефиниция за това какво е предприемач. Според мен това е човек, който поема рискове, който има лични рискови проекти, било то свързани с бизнес или с начина, по който устройва живота си. А при гребните предприемачи между тези две неща няма голяма разлика. В смисъл, тук нещата не стоят както при едрия бизнес, където бизнесът е едно, а личният живот, личното имущество – съвсем друго. В този смисъл при гребния предприемач всичко е едно цяло. И ако вземем такава дефиниция – човек, който лично поема риск и има лични рискови проекти за това, с което си изкарва прехраната – всъщност сред бедните хора в ромските махали, по селата, в малките градове и в по-големите има много предприемачи.

От тази гледна точка, от тази дефиниция, която давам, предприемачески проект е например дори да отидеш на непознато място, без да имаш пари, и да се опитваш там да започнеш нещо. Да отидеш например в чужбина, край Милано, край Хамбург или някъде другаде, без никаква подготовка, без да имаш осигурена работа, без да имаш достатъчно пари там да живееш нормални дни, седмици... За да се намали рискът, дори е хубаво да имаш пари поне за няколко месеца. Много крайно бедни хора правят и такива неща. Отиват другаде да търсят препитание, работа.

Това от моя гледна точка е също предприемачески проект, колкото и странно да звучи. Този проект е високорисков – да започнеш в абсолютно непозната среда, където не знаеш какво те очаква. Разбира се, други хора, вече по-близо до обичайното разбиране за предприемачество, се опитват да оцеляват там, където са. Проявяват удивителна изобретателност в това как да си изхарват прехраната. Наистина това са хора, които имат ограничени лични ресурси и нямат какво да инвестират. Първо, нямат икономически капитал, и второ, много често разполагат с ограничен човешки капитал,

просто защото са отпаднали от училище. Образованието и знанията им не могат да бъдат конкурентни. Но в рамките на тези ограничени ресурси, с които разполагат, те правят, бих казал, чудеса. И това са си съвсем истински предприемачи.

Но тук стигаме до това, че самата предприемчивост, трудолюбието, готовността да работиш, не е достатъчна, за да те измъкне. В България (и не само) има едно специфично политическо говорене за бедните като за хора, които, някак си, са заслужили да бъдат в тази ситуация... Едното обвинение към тях е, че не са предприемчиви; другото е, че не са трудолюбиви. По мои лични впечатления много от тези бедни предприемачи всъщност работят на много по-гълъз работен ден от всеки друг, с когото можем да ги сравним. Те имат само работа и нямат свободно време... Целият ден е посветен на оцеляването – от рано сутрин до късно вечер.

Скоро колеги дадоха пример, че сред тях има и такива, които успяват да закърпят положението и да водят горе-долу нормален живот. Например някакъв човек се е сетил да си направи сам количка за царевица и да вари царевица. Направил количката от погръчни материали; станала добре, така че с нея да може да се прави амбулантна търговия. В случая – да се продава царевица. И започва да изкарва някакви пари. Естествено от това не е забогатял, но подобрил ситуацията си. Ето това е типичен пример за гребен предприемач, който като повечето си колеги подобни естествено тръгва в сивия сектор. Няма възможност да излезе на светло, както колегите се изразяват (включително тези, които работят с такива предприемачи, или правят такива обучения...). Не може да излезе на светло, защото парите, които трябва да плати за счетоводство, за осигуровки при такъв съвсем микробизнес, са непосилни. Второ, при нас цялата социално-осигурителна и данъчна система е направена така, че вхождат към пазара на труда и към предприемачеството, към личния микробизнес, от социалните помощи и бедността е страшно мъчителен и труден. Дори най-гребният доход, който човек може да получи, веднага се облага както всички останали –

с десет процента ганък общ доход. Когато от двеста лева (или от двеста и петдесет или от триста лева) се вземат десет процента, това е огромна сума. Фактически самата сума е малка, но за тези хора тя е цяло имане, цяло богатство, и те просто не могат да се лишат от тези пари.

Така, първо, става страшно неизгодно да се почне работа, и второ, още по-неизгодно да се започне на светло. Затова те, съвсем разбираемо, се насочват към сивия сектор. Някои успяват дори да достигнат такива размери, че да могат да се измъкнат от сивия сектор, но според мен без външна помощ това е голяма рядкост. Защото тези предприемачи нямат какво да ипотекират или да заложат в банка и така да вземат някакъв нормален кредит. Не че ще им предложат най-добрата лихва на пазара, но ще е нещо близко до нормална. Защото другата алтернатива са местните лихвари. А там лихвите са убийствени – няма бизнес, който при нормални обстоятелства може да върне такива лихви, колкото и печеливш да е той. Така че там се затъва.

Просто отбелязвам колко повече от обичайното са предизвикателствата пред тези предприемачи и колко повече са рисковете. Те са много по-големи. Ако например си в по-егрия бизнес и си регистрираш ООД – т.е. с ограничена отговорност, както личи от хубавото име – ако се случи нещо лошо и фалираш, може да си загубиш бизнеса и това, което си вложил в него. При дребния предприемач няма ограничена отговорност. Той отговаря с всичко и вземе ли пари от местните лихвари, отговаря и със здравето и живота си, ако не може да ги върне. Там има всякакви практики ако евентуално има дебитна карта, те му я взимат и прибират всичко, което получи, от каквито и да било източници – било то помощи, било то ако вече се е пенсионирал или взима социална пенсия, ако получава някакви други доходи – и тях. Там се работи така. Тоест това е предприемачество с нива на риск, което са много по-високи от другия вид предприемачество, като в тези предприемачески проекти се поема и личен риск.

Оттам нататък, обучението може да бъде полезно, но в него трябва да се тръгне от много базисни неща. Има различни категории. Аз съм присъствал повече на обучения на такива микропредприемачи, които все пак не са на самото дъно. Например последния път бях в Кнежа, където бяха хора, които, както обикновено, искат да научат как се регистрира фирма, как се прави счетоводство. Ако, да кажем, са в сектора на услугите – нещо типично като отваряне на малък магазин например – те понякога искат да научат за разните санитарни, хигиенни, противопожарни и други изисквания, които, ако не ги спазваш и дойдат съответните власти и констатираат това, просто те глобяват; а има хора, които дори не знаят, че трябва да знаят тези неща. За един малък бизнес тези глоби са убийствени. Обучението е в ето такъв кръг от неща, които се учат относително бързо, за няколко дни.

Но други колеги, които работиха преди време с още по-микро предприемачи, казаха, че са имали обучения, в които въобще не може да се говори за такива неща като счетоводство или правни въпроси... В тези случаи се започва в сивия сектор. Много от тези хора все още нямат потребност да знаят другите неща. Може дори да не знаят, че съществува такава реалност. Те почвали с някакво обучение от типа: „Имам идея, става ли нещо от нея?“, някой спомена тази формула и ми се стори като крилата фраза. Буквално човекът казва: „Абе, хрумна ми да направя количка за сладолед и да продавам сладолед“; или примерът с царевицата, или пък нещо друго. Обучителите тук са хора, които все пак имат някакви познания, и му казват къде са подводните камъни; заедно обмислят дали нещо може да стане, дали ще се купува... Ето такива елементарни неща. И горе-долу, от десет идеи, да кажем, една-две стават. Другите осем могат да се върнат да мислят още. Разбира се, това, че нещо няма да стане, е в рамките на съвета, да помислят още. Но човекът може да реши и да действа.

ГМ Но дали въпросът е в идеите? Защото, както каза, има и някакви други условия, които влияят.

бз Има, да. Аз говоря за микроугеи, които трябва да са реализирани при тези дадености, при тези условия. И аз знам, че навремето имаше имаше програми за съвсем микрокредитиране, но напоследък не съм чувал да се говори за тях. Става дума за проекти, които са на границата с неформалното. От типа да ти дадат триста лева или четиристотин, или петстотин, за да купиш някаква стока и да я продадеш на пазара; като в онзи виц как един милионер забогатял. Същото е, но в случая тези хора не забогатяват, а просто тръгват нещо, някакъв алъш-вериш. Преди имаше такива програми, но напоследък мисля, че няма. А такъв вид микрокредитиране се прави в развиващите се страни и всъщност нашите ромски квартали, по достъпа си до услуги, до кредити и т.н., приличат на места в развиващите се страни. И тук се налага да се започне от такива неща...

гм Значи, все пак има такъв тип образователни и обучителни програми, но защо те не сработват? До каква степен са ефикасни?

бз Една-две от десет идеи може би стават и то не за друго, а може би просто не може да се направи кой знае какво. По принцип предприемачеството се свързва с успелия човек, така е в рекламите на банкови кредити; видимите предприемачи обикновено са успелите. Там виждате само успели хора, една възхвала на предприемачеството. Всъщност една огромна част от предприемаческите проекти, не само на тези дребни предприемачи, се провалят. Огромната част, може би деведесет процента, се провалят. Повечето хора успяват на петия, шестия опит, дори в индивидуален план. Наистина, едно е, когато опитваш и не стане – това е в рамките на някакъв умерен неуспех, че да тръгва просто бизнесът. При огромен риск, когато залагаш всичко, вземеш пари от някой лихвар и затъваш завинаги. Но тези най-дребни предприемачи често нямат право на неуспех. Те нямат шест живота в тази игра, както някой друг може да почне отново, и на третия или петия път да стане. Най-малкият предприемач на първия или втория път може да затъне много зле, ако наистина реши да

рисува да вземе отнякъде пари, които трябва да връща, или тръгне нанякъде да си търси късмета. И затова там нещата стават много по-трудно. Провалите са много. Те не са, разбира се, документирани. Няма статистика, но чисто интуитивно можем да предположим колко често това се случва. И разбира се, това е демотивиращо. Отново в една скорошна дискусия колегите казаха, че един от десет успяват, но другите се провалят. А когато вече си решил, че си активен и се трудиш, имаш някаква идея и това трябва някак да се възнагради, а то не става, ти затъваш. И разочарованието е огромно. Човек трябва да е много силен, за да не се откаже и за да реши, че пак ще опитва.

ГМ Но ако геветгесет процента от хората затъват в своите опити за влизане в този тип предприемачески практики, то тогава до каква степен предприемачеството въобще може да бъде инструмент за преодоляване на неравенствата?

БЗ Може да бъде инструмент само при определени структурни предпоставки. Ако действително има някаква публична политика, която да направи кредита достъпен за такъв вид предприемачи, да им предложи достъпно масово обучение, което да е като услуга от бюрата по труда... Тези случаи, които аз цитирам, са експерименти на неправителствени организации. Те са пробвали с десет, двайсет души... Но като тях има десетки хиляди, а може би потенциално и стотици хиляди, ако не броим само ромите, а въобще този вид дребни предприемачи. Идеята ми е, че не е достатъчно да имаш хъс, трудолюбие, склонност към риск и изобретателност, които са част от основните качества на предприемача. Ако тръгваш от някакво гето и липсват всякакви други условия, които да намалят риска и да ти осигурят някакъв по-разумен шанс да успееш, ти се проваляш. В този смисъл, предприемачеството само по себе си не може да извади голяма част от хората от това им битие без външна помощ, без в крайна сметка да има целенасочена подкрепа и политика за тях. А такава при нас няма. Не е вярно, че не става, защото те не са предприемчиви, нямат хъс и желание да поемат риск и не са трудолюбиви.

Просто, колкото и да притежаваш тези характеристики, от гъното много трудно се излиза.

гм Оплакванията на хората, с които говорихме, бяха свързани не толкова с това, че не получават подкрепа за бизнеса си, ами с неща като например деградацията на публичната среда в ромските квартали, това, че няма адекватен достъп до канализация, водоснабдяване. В София имаме пример с „Женския пазар“, в който след така нареченото обновление по някакъв начин бяха изтрити много от дребните търговци и предприемачи, включително и с расистки аргументи от страна на някои общинари по време на една кметска кампания преди няколко години имаше аргументи, че „Женският пазар“ трябва да се промени, защото там е населено с „жаби“, но не можем да премахнем директно жабите, може да пресушим блатото. Имаше оплаквания от търговци, че не печелят търгове за сергии и т.н., защото са роми или мюсюлмани... Въпросът ми е дали оттеглянето на социалната държава, или на държавата като подсигурител на някакъв тип социални услуги като водоснабдяване, канализация, адекватна публична среда и т.н., по някакъв начин също има ефект върху този тип най-дребни предприемачи?

бз Аз нямам предвид само директната подкрепа за собствения бизнес, която очевидно липсва. При нас социалната държава точно от това нещо не се е оттегляла. Възможността за предприемачеството като модел дойде масово заедно с пазарната икономика. Нашата държава никога не е влизала в този вид подкрепа, още откакто започна да се развива някаква примитивна пазарна икономика. Тя не е влизала там, така че от този вид подкрепа няма как да се оттегли. Нещата, които са правени, са мижави. Появиха се основно покрай европейските пари след 2007 г. Но дори така за това се отделят малко пари. Има други приоритети. А държавата се е оттегляла от поддържането вече не директно на бизнеса – там тя никога не е влизала, а от поддържането на публичната среда, която естествено за един дребен предприемач е много важна, защото, първо, от това зависят много неща. Ако все пак той

има нещо свое и законно в тази среда и ако тя е деградирала, то губи своята стойност. В гетото имотите не могат да се ипотекират, никой не иска да взема нищо оттам и не иска и да живее там. Второ, като средата деградира, хората, естествено, обедняват и мястото, в което живееш се гетоизира и потреблението намалява. Няма кой да купува, няма търсене. Всичко това се отразява на бизнеса и на възможността да се развива бизнес. Разбира се, някои ще кажат, че хората в гетото имат изгодата от това. Точно за „Столипиново“ преди години имаше такива разговори за това колко било изгодно да не плащаш ток, да имаш някаква фирмичка, някое малко цехче. Ако може да не плащаш ток, ставало много изгодно да произвеждаш нещо там. Евтина работна ръка, не плащаш ток, и го продаваш. Не съм сигурен доколко тези неща са митове или са верни, но имаше такива твърдения, че гетото предлагало пък други екстри.

гм Доколкото знам, според EVN специално в „Столипиново“ токът се плаща...

бз Да, това е минало вече. В днешно време се плаща. Но може би имаше години след края на деведесетте, ранните двехилядни, когато може би наистина е имало някакви възможности да не се плаща. И тогава имаше такива коментари. Може би и сега по инерция още се правят... Но сега мисля, че тези „предимства“ със сигурност вече не съществуват. И съм напълно съгласен, да: деградирането на публичната среда, на частните имоти и жилища поради бедността, поради липсата на усилия в градското планиране, в узаконяването, в промяната на градоустройствените планове – всичко това се отразява зле на възможността да се прави бизнес.

гм А до каква степен има връзка между този бум на предприемаческите практики, специално в най-маргинализираните общности, и някакви по-широки социални трансформации, като например деиндустриализацията, оттеглянето на социалната държава до голяма степен в България, и въобще липсата на социална политика? При оттеглянето на социал-

ната държава наблюдаваме ли прехвърляне на отговорността към семейството, към индивида? Това отговор ли е на този тип социална трансформация?

БЗ Не вярвам в теорията, че социалната държава с чисто социалните си интервенции намалява предприемчивостта. В много социални държави в Северна Европа, където съм имал възможност да ходя, съм виждал бедни хора, които там обаче не са реално бедни, защото получават голяма подкрепа. Тук щяха да бъдат много бедни. Те са много предприемчиви. Дори социални работници и други подпомагащи професии ги подкрепят в тези начинания. Мит е, че когато някой вземе социална помощ и вече не гласува, ще реши да мързелува. Не казвам, че няма такива примери, а само че нямам впечатление, че социалната държава възпира предприемчивостта и засилва мързела; това е мит. Предприемачеството и желанието да вземеш живота си в свои ръце най-общо, да имаш идеи, да търсиш нови възможности, не е алтернатива на социалната държава. Даже напротив. Просто когато тя присъства, предприемачеството престава да бъде борба за оцеляване, при която пак оставаш в блатото и в мизерията, а става нещо с по-голям потенциал наистина да дава резултат и хората да живеят нормално. И естествено в социалните държави тези усилия се подкрепят. Ако получаваш добри социални помощи, заедно с тях има социални работници, които те наблюдават и ти помагат, насърчават те в това да си активен и да реализираш идеите си. Между другото, това нещо работи. При нас то можеше да се развие спокойно и в един много по-социален контекст, но сега то не е алтернатива на дълбоката бедност. Просто можеше да бъде по-различно. Не мисля, че тези хора, които сега полагат всякакви усилия да измислят нещо, за да свържат двата края, ако имаха малко повече социална подкрепа, щяха да сегнат и да скръстят ръце. Това просто не е вярно. Самите хипотези за поведението на хората и мотивацията, от която изхождат тези теории, са неверни. Затова съм съгласен, че наблюдаваме тази реалност, но не съм съгласен, че тя е алтернатива на другото, защото не е. Можеше да си имаме много висока степен на предприем-

чивост и на лична активност в една социална, много по-сигурна среда, което аз лично бих желал да видя, но при нас още не съм го виждал.

гм Но тогава, за да се подпомага някаква по-смислена форма на предприемачество, непродиктувана единствено от отчаяние, според теб не трябва ли да се водят и политики, които са не само за публичната среда, както каза, а и някакъв тип социални политики, които са експлицитно насочени към преодоляването на неравенствата – прогресивна данъчна политика, по-силна разпределителна роля на държавата?

бз Да, за това съм сигурен. Няма никакви данни и никакви доказателства, които да потвърждават, че като се въведе такава данъчна политика като нашия данък, с който облагаш и най-бедните и всички плащат еднаква част от дохода си, и която ужким стимулира предприемчивите и т.н., това ще стимулира предприемчивостта в икономиката. Напротив, някои от държавите с много високи индекси по всякакви международни сравнения на предприемачеството – в т.ч. и на дребното – са доста социални държави. Например в Северна Европа скандинавските страни са типичен пример за това, но те не са единствени. Така че никога не може да докаже, че – а обикновено такива политики се правят с аргументи – насърчаването на предприемчивите се прави непременно с данъчна политика като нашата. И затова е жалко, че тук сме устроили нещата по този начин, защото така всъщност много хора се сблъскват с тази сурова реалност и поемайки огромни рискове и претърпявайки разочарование могат да се пречупят и да се откажат, да станат обезкуражени хора, които вече не търсят нищо. Между другото, сред много от тези т.нар. обезкуражени, които вече не търсят работа, има хора, които са опитвали сами да започнат нещо в сивия сектор и къде ли не, но в един момент са се пречупили и са се отказали.

гм Казваш, че няма данни за това, че социалната държавка прави хората по-мързеливи, че не трябва да се индивидуализира изцяло отговорността за преодоляването на неравенствата

и т.н. Защо, въпреки че няма силни рационални аргументи в тази посока, именно тя е в основата на политическите решения, които са най-видими и най-често се предлагат?

бз В страни като България по-скоро.

гм Дали е само в страни като България? Защото оттеглянето на социалната държава среща такъв тип критики в цяла Европа.

бз Да, това покрай икономическата криза имаше такова съвпадение. В рамките на четири-пет години. Не съм сигурен, че това е абсолютно трайна тенденция, която ще бъде за десетилетия напред. Но защо при нас така се е получило? Сред бившите социалистически страни например има държави, които са доста по-социални, а сме тръгнали горе-долу от еднакви фактори и позиции. Има и такива, които са като България. Това е много труден въпрос. Аз се питам защо така е станало в България. Може би част от нещата най-лесно щяха да се обяснят чрез инерцията от миналото, чрез ужаса от това всичко да бъде колективно, а личната инициатива да бъде ограничавана; и след това изведнъж махалото отива в другата посока. Но това не обяснява защо в някои бивши социалистически страни не е станало така. А в България то се получи в много крайна форма. Имаме някакви допълнителни контекстуални обяснения, които и аз самият се чудя какви са.

гм Дали трябва да търсим тези обяснения на нивото на менталитета, психологията или постсоциалистически предразсъдъци, или все пак има силови отношения, които правят сложно човек да има по-рационални аргументи? Дали силният рационален аргумент – точните данни – е единственото условие, което може да направи ефикасна дълга политика или политиките имат нужда от силово съвпадение? Може би не съвпадение, но достатъчно специфично съотношение на силите, което да позволи един, а не друг аргумент да придобие видимост и форма в конкретни политики? Дали рационалните аргументи могат да заместят политиката?

бз Не, според мен не. Политиката доминира над рационалните аргументи и политическите предпочитания на част от хората – говоря за България, не искам да обобщавам за цял свят, защото нямам данни за толкова много страни – при всички положения са доста ирационални. С такива аргументи и обяснения, каквито тук разгърнахме, е по-трудно... Особено когато в масовото съзнание изникнат ромите, тогава те съвсем нямат шанс. Там тотално надделява първичната реакция към ромите. Когато правя такива общи разсъждения за ефектите от данъчната ни политика и от липсата на адекватна социална политика, избягвам да споменавам ромите, защото там дебатът се замърсява с прегразсъдъците към ромите и с всички подобни наслоения. Но дори когато махнем ромите от картината, в България това пак е трудно продаваемо. Много трудно продаваемо. В България има много бедни и маргинализирани хора – не говоря само за роми, – които не разбират, че това ги засяга пряко. Когато те чуят, че се прави нещо, което е платформа за личен успех, че ще намалят данъците, те веднага си представят, че те са онези, които ще успеят. А всъщност в масовия случай тъкмо те са потърпевшите от тези политики. Но в своите фантазии всеки някак си мисли, че за него това ще е добре, и може би точно тук е ирационалното. Той ще плаща малко по-малко, но не се сеца, че други, много по-богати ще плащат много по-малко и че той по този начин ще загуби много възможности в живота си, които би имал в една по-справедлива икономика и среда. Има го това нещо. Трудно е да се намери път към умовете на хората с такива аргументи, дори ако извадим от уравнението ромите. А пък ако вкараме в уравнението и ромите, вече на практика става невъзможно да се води разумен разговор.

гм Дали проблемът е в умовете на хората и в някакви масови прегразсъдъци? Или проблемът твоите аргументи не само да бъдат чувани, но и да бъдат казвани достатъчно чуваемо в медиите... Друг момент е, че много от тези прегразсъдъци за това как социалната гържава създава мързеливи хора, че бедните са виновни за собствената си бедност – тези аргументи не се произвеждат от някакво масово съзнание, а

от експерти, политици, журналисти. От голяма част от елитите.

бз Да, от онези, които са силно представени в медиите.

гм Това не може да бъде обяснено с обществени предрасъдъци.

бз Въпросът е защо е лесно продаваемо. Да, разбира се, когато това са основните аргументи, които се чуват от различни места и се повтарят много пъти, те могат да моделират мисленето на хората и да повлияят. Но аз мисля, че има някаква реакция от миналото. И просто през деветдесетте години трябваше махалото да отиде в посоката на краен, екстремен либерализъм, който не е характерен дори за най-либералните от развитите страни. Разбирам, че по-рано това е било забранено... Има едно поколение, което е създадено през социализма, но през училища и университети е попадало на либерално влияние от други страни и което след 1989 г., използвайки свободата, решава да изживее това, което преди е било забранено, и то в екстремна форма. Това често се наблюдава при отрицване... Може и с това да се обясни. Но в България има и рецептивност на обществото към такива идеи – хора, които отиват до урните и гласуват за тези неща. Напоследък, поне от доста правителства насам и със сигурност от 2000 г. често се гласува за крайния либерализъм със знанието какво им се предлага. Неща, които се анонсират преди изборите, особено за такива неща като данъчната система. Единственият път, когато се случи без предварително предизвестие, беше по времето на Сергей Станишев. Той ги направи, без да е обещаващ такова нещо. Следващите правителства като цяло бяха откровени и платформата им беше ясна. Хората откровено си гласуваха за Бойко Борисов и Дянков. Това изисква според мен обяснение отвъд медийното влияние. По онова време мислех, че хората ще реагират на изборите срещу направеното без предизвестие от Станишев, но на самите избори те потвърдиха, че това е окей. Вероятно сред гласувалите за Борисов дори има хора, които са пострадали

от либералната икономическа политика. Така че въпросът е по-сложен според мен и има повече измерения.

ПРИЛОЖЕНИЕ II

ИНТЕРВЮ С БЕРУЛ РЕДЖЕП ТОПАЛ, ДЪРВОДЕЛЕЦ ²³²

---

232 Интервюто взе Никола Венков; коментарите и обяснителните бележки в скоби са на интервюиращия.

РЕСПОНДЕНТ 35-то постановление! Тогор Живков отива в Китай и вижда, че китайците след работа имат право да упражняват работа. И тогава той идва тука в България и той пуска тоя член.

ИНТЕРВЮИРАЩ Дето позволяват на хората да правят частен бизнес.

Р Това е още, още комунизма.

и Някъде '84-а, '85 година, нали?

Р И идва един член, след работа имаш да упражняваш, занаят имаш право да упражняваш. Аз тогава бях общар. Почвам от общарство, работих бая общарство. И тука махалата, как да ти обясня, всичко е умишлено. Сега тука да работиш нещо, като те видят, че работиш, ще строиш... Там големците, оттам нещо ти правят, да те сечат само, разбираш ли ма? Да не упражняваш тоя занаят, да не си качиш...Това 76-хилядно население в квартал „Столипиново“ сме, единственият човек на дърводелски струг работя само аз. Представяш ли си колко сме големи в тая махала? Много е голяма тая махала. Единственият човек с дърворезбата се занимавам само аз!

и А другите защо не?

Р Защото, ще ти кажа.

[прекъсвам да седнем]

и А ти през соца какво си работил?

Р Общар съм аз.

и В предприятие или самичък?

Р Аз самоук съм. На Всичко самоук съм аз. Аз почнах '81-а ли, '82 година. Излизам от казарма, аз съм 62-ри набор, роден съм 15 август. Излизам от казармата аз... Аз такъв човек съм, обичам бизнеса, разбираш ли ме? Обичам за себе си да работя. Моят дяго ми разправяше едно време, когато е било тука Всичко частно, разправяше ми „Частното е най-хубавото нещо, сам да си в твоя цех, началник на себе си, най-хубаво“ – казва. И аз така – не обичам да ми командват на мене. Излизам от казарма аз, почвам „Вагонно депо“ – Пловдив, на работа. И оттам аз няма какво да правя. И излизам оттам аз, почвам „Кочо Честименски“, кожообработването тука. Там почвам на работа. Оттам агале, агале, агале, аз...

и Не ти хареса?

Р Хареса ми, ама началници много. Например това „Кочо Честименски“ беше клон на „Кочо Честименски“ – обувен завод до Централна гара, знаеш го. Ама например ние сме 20 души – 5 началника имахме вътре. Да ти кажа откровенно, аз не съм за началник човек. Те си пият кафето, аз работя заради него. Аз гледах, гледах, гледах – хванах обуцарското.

и Какво трябваше да правиш там?

Р Кожообработване беше там. Тука един приятел имам, той беше обуцарче тогава в „Кочо Честименски“ – централата. И той ми казва: „Берул, искаш ли да правиш нещо, да работиш чехли-мехли?“. Казвам: „Готово“ – казвам – „Как ще стане?“ – „Така и така“ – „А, добре“. Току-що дойдох на тези блокове, чисто нови бяха. Влезнах в мазето аз, почнах да чукам. Частно работя, бая пари печеля. Обаче полицията дойде. С калъпа – в главата, с калъпа – в главата. Казва: „Шо работиш?“ Казвам, той е прав! Мина бая време, така 1 – 2 години, излезна член 35-то постановление. Производство на чехли и продажба на чехли. Имам и снимка там.

и А ти тези 1 – 2 години какво прави?

Р Пак си работих в завода аз. Дойде член 35-о постановление – след работа имаш да упражняваш работа пак. Тогава го вкарва Тогор Живков моя член. Аз отидох и взех един документ от работа, че имам... Отворих мазето. Направих мазето цяла работилница. Почнах, чакара-тукара, чукам. Дойде демокрация, влезна демокрация – свърши всичко. Вкараха от Турция, Китай влезна, обувките, тез чехлите, всичко изчезна! Пангудфи-мангудфи, всичко изчезна. '84 – '86-та ли направих това помещение за обуцар. Дадоха ми от съвета всичко. Това съседното. Сега, в момента, в него живеея. И както и да е. Дойде демокрацията – край. Дигнахме лапички нагоре.

и Не можеш да прогаваш.

Р Не бе, край, свърши. Турция влезна, Китай влезна – всичко замръзна. Свърши обуцарлъка. Сега, какво ще правиш, Берул? Мисли Берул, мисли Берул, мисли, какво мисли, нищо не измени. Ама когато ни бутнаха едно време къщите – живеех в „Смирненски“, ул. „Дивна“ № 13. Тогава бях 15 – 16-годишно дете. Ама нали пораснахме заедно с българчетата. И един ден с жена ми чакаме пред фонтани на главната, ще правим нещо, едно документи там, в съвета. Две момчета, млади, с черни очила – ама дойде демокрацията вече ти говоря – облечени хубаво, изконтени, изгладени момчета. Дойде единият и казва на другия: „Абе същия“. Оня казва: „А, същия?“. Оня казва: „Дай си паспорта!“ Помниш ли ги, имахме едни зелени паспорти? Аз изкарах паспорта, дадох го паспорта на момчето. Оня взема паспорта: „Тоя е, бе!“ Аз тогава се казвах Борис Рашков Топалов. „Той е, бе“ – казва – „същият“. „Ставай“ – вика. Ка'ам: „Чакай, бе, бате, какво става...“ – „Абе, не ми се обяснявай, бе, циганин, ставай!“ Казвам: „Чакай, бате, какво съм направил?!“ Оня пааат – удар тука. „Абе, чакай, бе, какво съм направил!“ Чаат – тука [ме] удари. Казвам: „Защо ме биете, какво става?!“ И накрая единият свали очилата и аз веднага го познах! Майка тиши дейбаааа [смее се]. Прааат – веднага се събраха хора. Те не могат да ме взимат, разбираш ли?

и Това кой, тея полицаите ли бяха?

Р А ужким се правят на полицаи, разбираш ли ме? Те ми са приятели на мене. Заедно сме пораснали, заедно сме израстнали! Ама те са пораснали момчетата [съученици от „Смирненски“]. Оня свали очилата и аз го познах веднага! Ама се събраха, ей така, хора там сега, нали. И аз като го видях още – майка ти геейбаа, и аз един праснах го у челото. Викам: „Чакай, бе, циганин, ще утрепеш, бе!“ – казва. Прегърна ме там. Каза: „Берул, още те видях отсреща: говорът ти, седянката, всичко, всичко – ти си!“ – казва. „Иван – казва – не може да те познае. Ама аз те познах! Дойдохме по-близо, гледаме – пак си ти, същият.

[И сегнали на кафе да се видят какво правели като младежи. Имали телефони, от ония, големите, с антените, дето се изкарват.]

Виж, ще ходиш в 6-то РПУ – ще питаш за мене! Щото мен ме познават всички полицаи тука, в квартала, единственият дърводелец съм аз в тоя район.

[Берул споделил с Иван, че му е трудно с общарството, той един ден го посетил в работилницата.]

Влезна вътре, гледа. А, Берул, казва, ама това помещение твое ли е? Казвам: мое е. Какво работиш, казва. Обувки чукам бе, поправка, какво да правим, няма какво да правим. Берул, казва, имам две ротативки, казва. Да ги вкарам при тебе, казва. Какво е това ротативки? Берул, ще видиш, казва, едни ябълки-мабълки, пърлл, пърлл такива-такива, пари почват да пагат... А, казвам, вярно ли? Вярно, вика.

Както и да е, Иван ми вкара две ротативки вътре. Мамооо – аз от общарлъка се отказах. От всичко се отказах. Пари, живеем много, пари пагат. После ми вкара...Американ покер, Джолу кард ми вкара, детски игри ми вкара. Давай, Берул, давай! Струих това нещо после [помещението], с оная пари.

и Те от махалата ли идваха да играят?

Р От цяла махала единственият човек, аз съм първият човек, вкарал ротативките в „Столипиново“. Първите машини аз ги вкарвам вътре. Албере-гулбере, албере-гулбере, работим си, трудим се.

и А сега сигурно има много такива?

Р Почнаха да излизат компютрите. Компютрите излезнаха, машините, нали знайш! Хайде, лека, лека, лека – не върви работата. Другият взема 10 компютъра, слага компютрите, децата всички бягат там. Моята работа свършии.

и А как си разпределяхте печалбата тогава?

Р Работим на процент, 35 процента на мене, остатъка за него. Свърши работата, Берул няма какво да прави.

и Това кои години беше?

Р 90 и ..., коя година пуснаха компютрите. Забравих коя година, но ги имам документите, нали договор правим за машинките. Дойдоха компютрите, аз почнах механа да правя, кръчма. Да фукат ракия-макия, туй-онуй, аз все избивам нещо, разбираш ли? Аз не стоя! Почнаха да спират токаа. Какво ще правиш, Берул? Няма какво да правиш. Почнах Екоглобул!

и Защо спираха тока? На целия квартал ли?

Р На целия квартал! Режим имаше тогава. Няма какво да правиш цял ден, казах да почвам работа поне. Брат ми работеше там, братовчедга, първи братовчедг. Взе ме на Екоглобул. Един бивш военен, отзад, прасна ме – скъса ми крака. Отиде ми крака. Останах с един крак. Сега?! Какво ще прави Берул? Тука имаше една върба.

и А докато си работел, помещението празно ли беше?

Р Празно бе. Нищо не правя, аз не давам на никой, празно стои. Сядам на върбата, няма, тя зелена още. Аз мисля, жена ми го мене. Казвам, слава Богу пак, пенсия сложихме (?), пак ще живеем с тез пари.

и А ти имаше ли спестени пари?

Р Изчезнаха. Всичко отиде, бе, брат ми.

и За какво ги похарчи?

Р За сватбите. Три деца имам. Сватба правим, нали знаеш, гжигурагжия. Както да е.

и А те са те имали за голям човек по онова време. Трябва голяма сватба!

Р Аааа така! Виж как разбираш!

Р Игва един ген, аз какво ще правя? Казвам, аз ще правя, бе! Казвам на жената си, аз имам ей тази машина – тя е обуцарска, тука шлайфам табаните. Ей тая пак машина, вътре тая гето е. Казвам – гва ножа. Ножар ще бъда, ще правя ножове за хляб. Два ножа – 2 лв, 4 лв – пак ще ги взема.

и Готови ножове ли?

Р Не, бе, аз ще ги правя, бе.

и Като ковач?

Р А така, като ковач нещо. Аз мисля от къде да избия!

и И можа ли да го направя?

Р Не можах да го направя! Защо не можах да го направя? Дойде един мой приятел – едно малко ренде имах аз. Берул, казва, направи малко теслата, обло така. Аз вземах теслата тука

– играя сега, нали! Не че ще го направя. Само и само да се забавлявам с нещо. Нямам крак! Без протеза съм, на стол – да се забавлявам с нещо. Дойде една жена тука, от блока. Тя видяла, че с дърво играя. Берул, казва, тука една рамка да ми направиш на тази снимка. Казвам как, аз само и само мангизите да взема, казвам, как няма да направя, дай я снимката тука... Тук това беше барака, влезнах в бараката, една рамка, стара рамка, много стара, отгоре с гипс и златен бронз. Аз я взех рамката, погледнах, казах: тая е само гипс и отгоре златен бронз. Аз на един приятел, абе, вземете ми от „Бриколаж“ един златен бронз. Той ми взе златен бронз, аз взех рамката, так, так – златен бронз – чисто нова. Отидох на стъklarя, казах: „Сложи едно стъкло, моето момче!“ Той стъklar беше тогава от другата страна на улицата. Малко направих го, печах го [запечатах го?] – вземах 8 кинта, много пари! Веднага, аз – една кутия цигари, на жена ми – 4 кинта! Жена ми се радва! Как почна, не можах да разбера, честно ти казвам! Нещо почна, ама не мога да разбера какво почна! Шала, разбираш ли ме? Оная идва, абе, нищо, нищо, нищо нямам. Един капак от гардероб, една маса, ей я, стои още. Металната, отгоре и там. Синът ми малък, докарай оттам [да вземе инструменти някакви от другата барака].

Ама нямам силни инструменти в ръката! Откъде какво намирам, нали, слагам там [посочва стелаж], все едно че инструменти имам, да гледат, ей она циганин, ей го, инструменти има. Дойде една с едно чекмедже. И аз сега тука на върбата отдолу: „Берул, ще ми направиш ли това чекмедже?“ Казвам: „Ще ти направя, как няма да ти направя!“ Аз на сина ми казвам: „Качи се на колелото, отивай в Бриколажа, искаш най-силното лепило за дърво. 6 кинта. Синът го докара, оттам направих... с туксо. Нямам стяги-мъги, нямам нищо, брат! С туксо го стегнах, следващия ден взех 10 кинта. Казах: „Аааа, Берул, тая работа май ще те [оправи тебе]“.

Много мераклия съм! Така, много мерак имам за моя струг. Да работя на струг – умирам! Много мераклия съм такъв, мерак имам.

и Работил ли си преди това?

Р Нищо не съм хванал. За Бога се кълна! На 52 години почнах да работя на струг, дърводелски струг.

Хоп! Един ден отивам аз в Бриколажа. Слагях вече, протеза имам, мога да ходя вече – летя, летя [маха с ръце]. Две години без протеза съм бил!

Отивам в Бриколажа, гледам, 120 ли, 130 лв. бяха – моя струг. Казвам какво е това? Онея там, нали в Бриколажа има хора, казват: това е дърводелски струг, така-така ми обяснява човекът – стар, с една бяла коса. Ааа, така ли, казвам. Взимам го аз тука. Що дърво съм изхабил – един Бог знае – и аз. Що дърво съм разгубил (?). Ама съм влезнал в работата. И един малък циркуляр, ей толкоз, 30 – 40 см – с него съм почнал на работа. От един циркуляр и от това – друго нищо нямах. Работя пумпали за децата. 50 ст. Като пунах тия пумпали, братко! Вай, дале, дале – га видиш какво става. Давай напред, Берул!

и А как ти хрумна това за пумпалите?

Р Аз такъв човек съм – мислител човек. Се мисля някъде откъде ще избия аз.

и Но как се сети, че това ще се търси?

Р Как да ти обясня. Тук имам един приятел стругар, здрав, прав, той работеше тези пумпали. Ама никои не ми е казал: ей така се работи този пумпал. Сам самичък.

и Значи има и друг дърводелец.

Р Няма друг. Той е стругар. 5-тонен струг има той.

Почна Берул на работа. С пумпалите – давай, давай, давай.

и А ти преди струга значи си изкарал пари, за да си го купиш.

Р Даа. Ама за тези машини няма пари. Това са скъпи. Планата (?) скъпа, банцигът – скъп, това е скъпо. Албера-гулбера, албера-гулбера, албера-гулбера [времето минава]. Ей тука един, бивш общински съветник на квартал „Столипиново“, един ген идва при менее. Берул, казва, чух, че си дърводелец? Да, казвам, как! Берул как да е дърводелец, откъде дърводелец [мисли си].

До 7 клас съм учил. Бог да го прости, един учител имах, Мицев се казваше, по дървообработване даваше тогава. Нали, той дава дърво, обаче то е буково, тогава работехме с бук. Столове, маси – бук. Даваше ни шкурка на нас, да шлайфаме краката. Оня взема шкурката в ръката, слага дървото и натиска, колкото може. Букът гори шкурката! Аз само отгоре-отгоре, без да натискаш. Ако е чам, вървиш, но бук яде шкурката. И гладко става, идеално. И оня учител ни наблюдава сега, кой какво прави, нали. Доиде при мен, казва: „Берул, баща ти къде работи?“ Казвам: „В тютюневия склад“ – „Майка ти къде работи“ – „В тютюневия склад.“ Той се учуди човека.

От ген на ген, от ген на ген – минахме 7 клас, аз пак същото работя. Аз не съм отличник, да ти кажа откровено. Аз все с двойки, с тройки.

Един ген дойде, работя аз пак там, той дойде при мене. Борисе, ти един ген ще станеш дърводелец, казва... Той възрастен човек, тогава да е бил на 50 – 55 г. Аз дигнах рамене [показва – не ме интересува]. Щото съм дете, нали. [Връща се към основната линия – почнал да си купува нови машини и в един момент работилницата му отесняла]. Тясна ми дойде тази работилница, так, веднага, бутнах бараката, взех тая барака вътре. Отивам да взема дърва-мърва, талпи...

и А ти за общинския съветник щеше да казваш нещо?

Р Този общинският съветник дойде тука, казва: „Берул, ще ми направиш ли едни пейки?“ Аз така се учудих малко на очите (?),

казвам: „Ще правя, бе! Как няма да направя!“ Нали съм гърводелец аз. С една плана, ей там циркуляра, с него съм почнал. Пата-кюта, пата-кюта – печеля пари! 590 лв е тази машина. [Купил я с тия пари.]

и А колко ти даде за една пейка?

Р За една пейка плаща 12 лв.

и Ама ти много пейки трябва да правиш?

Р Правих. Той дава материала, всичко от него, лепило, видия, гърво – от мен само тругът.

и И колко време ти отнема една пейка?

Р Аз бича ги например 10 пейки [едновременно, това е рязането на дъските], всичко е бичове, скотено. Почвам: да ги събера [сглобя], за един ден събирам 5 – 6 пейки. Добре, много добре беше. Слава на Бога!

и Един ден по-миналото лято, сега тука у двора, той дойде. Берул, здравей, здрасти. Колко пари имам да ти давам? Казвам: 780 лв имаш да ми даваш. „Ай сиктур оттука, баа са!“ Аз съм много майтапчия, тука всички ме познават. „Ааа сиктур“ той вика, „бааа“, качи се на колата и си отиде момчето. Аз останах. Мина така 15 – 20 мин., пак дойде с колата – 690 лв. „Заповядай“ – казва. Тука нали ся, аз работя. И питат, нали, за какво работиш, за кой? Джаамисета. Ооо, той няма да ти даде парите, той така, той така казва. Да не ми даде сега парите, какво да правя. Ама аз пак ще работя. Ама той такъв, той такъв...

Р Докара ми парите, слагам в джоба парите и сядам тука да пуша цигари. Мисля аз, мисля „жена ми ще дойде“. Жена ми продава чаршафи, калъфки за възглавници продава. Пуша цигара, ама мисля аз. Сега ще дойде жена ми, нали? И като дойде, аз ще покажа тея пари, не мога да търпя. И тя ще ми каже: „А! Взема ли парите!“ Дай сега на Берул парите, тя

Взема парите, слага в гжоба – хайге тука да правим, ха това направим – машина нямаш, Берул. [Пляска с ръце за свършило Всичко.] Един приятел тука такси кара частно. Казвам: хайге да ме закараш до Бриколажа, бе. Отидохме в Бриколажа, гледам – няма машина. Еееее, сега?! Казвам, хайге да отидем в „Практикер“, бе? Отидохме Бриколажа, като видях – няма машина, казват, другата седмица ще дойде, казвам, ей, жена ми колко е късметлия. Аз си говоря сам-самичък. Ей, казвам, мамичка ти да еба, много си късметлия. Казвам на тоя приятел: карай ме в „Практикер“ да ходим. Гледам в „Практикер“ ги има. 590 лв – так, так, так – взех машината, дойдох, стегнах го, почнах с него да режа – ееее, кеф! Еееее, кеф ми прави, върви! Аз пак си работя на Джамисета, Джими му казват, Джими. Аз му викам Джаа, нали ние от малки сме приятели. Той е 61-ви набор, аз съм 62-ри набор. Аз пак си работя. Маси работя сега, едни маси работя. Игват тука – ооо, той няма да ти даде пари, бе! Аз мълча тука, аз не говоря. Един ден отидох – този банциг взех. Казах: хайге, Берул, вече си дърводелец, бате! Казвам, Берул, вече си готов! Като взех тези две машини... се рогих.

[следващ запис]

и А ти си ходил във Франция?

Р Отидох във Франция да прося! Няма какво да правя, брате! Аз, тея – жена, деца – нали трябва да ягат.

и С още хора ли сте били там?

Р Сам-самичък, аз сам. Аз толкова съм ценен човек, целителен човек. [Всъщност от по-късни разговори се разбира, че е бил с приятели, четири лета е ходил.]

и Целенасочен.

Р Аз като ставам да правя нещо, аз не чакам от тебе или от другия и другия. Сам-самичък съм аз. Казвам: това ще го направя, и го правя аз.

и Когато си изгуби крака, тогава ли реши да идеш във Франция?

Р Да, прося, бе. Просяк бях, направо просяк.

и Но как ти хрумна толкова галече? То ти трябва пари за билет, сложна работа?

Р Бус, има, бе, момчето, оттука е буса – качваме се на буса и Франция сме.

и Значи госта хора ходят нататъка?

Р Ходят, бая ходят, Германия, Франция.

Р Аз оцелях. Когато взех вече тези две машини, казах вече: готов съм. Дърводелец съм вече. Сам-самичък, без един да ми покаже от А и Я къде е. Аз имам братовчед, от 16 години, когато взе паспорта, той сега е на 58 години, дърводелец работи. Един ден, божи ден, не е дошъл тука, влезнал тука, да ми каже това оттука така ли, това оттука така. Не ми е казал, брат, в Бога ти се кълна.

и А неговата работилница къде е?

Р Той има гараж. Аз направих работилница. Аз! Първо аз съм почнал тука работа – той видя от мене и той направи работилница. А той е 40 г. дърводелец! Не му дойде акълът да направи работилница. Аз направих, завидя ми, тогава той направи. Обаче не можа да ме достигне мен.

и А той как е работил, без да има работилница?

Р Взимаше, отиваше на хората там секции-мекции. Асъл оригинал дърводерец, бе, мойто момче, разбираш ли ме? Ама когато дойде демокрация, той не можа да направи цех! Аз след, след, след, след – направих завод, цех направих. Сега Бог, ако ми покаже, един да дойдеш, моя двор виждаш ли го [има десетина метра от бараката до улицата], един ден, като минеш от

тритоара, ще ме поздравяваш! Щото един ген това отива още нататък! [„Това“ – къщичката, ще стигне до тритоара”. Аз такъв човек съм. Щото имам още една фреза, един шепинг да вкарвам вътре. Имам още 2 машини, 3 машини да вкарвам вътре. Защото аз имам един син, един внук.

и Ще ги фащаш и те да работят?

Р Ще ги направя супер дърводелци в квартал „Столипиново“! Обещавам ти. Един ген, божи ген.

и Ще се научат ли?

Р Внукът ми е на 3 годинки. Давам му бормашина в ръката – пуска го да работи. Каквото и да му дам в ръката, машина, веднага владее. На 3 години гете, взимам още едно гете – 3-годишно, от махалата, тука вътре, бе, и на двамата давам по една бормашина, да видим кой ще хване бормашината в ръката. Моят внук я хваща в ръката бормашината. Той почна да натиска, тока иска, тока. Без ток не тръгва, нали? Вика, дядо, пускай тока. Казвам, няма ток. На оня давам бормашината – той прай така [гърпа си ръцете]. Се уплаши, разбираш ли ме?

и А синът ти с какво се занимава?

Р Синът ми, как да ти кажа, брат. За сина ми става ли въпрос, главата ме боли. В затвора е в момента. За цигари. От Турция вкара тука в България. Един син имам [на 22 г.]. Ама като става въпрос за сина ми – главата ме боли.

и Колко години му остават?

Р Той малко, бе, не е много, ама е много тъп, бе, бате. Как да ти обясня, бе, брат. Много алчен, за много пари. Много пари иска, алчен за пари. Аз днес изкарам ли 15 – 20 лв, съм беелен банджанак. Той иска много пари.

Р С много пари не може да стигнеш! Нали имаш една пачка пари, ти се страхуваш от тези пари. Не можеш да играеш с тях, не можеш да владееш. Не можеш да ги влагаеш! А с малко пари – по-хубаво играеш. Що например Франция печеля пари, сядам, 10 души по 1 евро – 10 евро. Десет гена по 10 евро, колко прави – 100 евро. Аз не ги говоря за ген колко печеля. Не можах да владея, брат. Много пари не владееш. Друго нещо владееш, разбираш ли ме, глупости правиш.

и Еми, ти е трябвало да плащаш да наеми, то е скъпо там?

Р Не, спим на бараки. На палатки спим. Батко, баткоо. Цигания колкото искаш.

и А ти от тия, гето по телевизията ви даваха? Дето нали ги изгониха оттам?

Р Да бе, да бе, ние бяхме тогава. Както и да е. С малко пари владееш и знаеш как да играеш с тях, как да ги държиш в ръката.

и Добре, де, почнал си там да пиеш ли, какво?

Р Неее, нее, не. Аз оттам пращам 500 евро, тука казват още 500 евро искаме. Къде е Язогово, къде Чешнегирово? Що, за какво? Идват пари и те тука както искат, така играят. Ама сега не могат да играят както искат. Защо? Защото аз ги печеля и аз ги слагам в джоба парите. И аз ги изкарвам, и аз ги вкарвам. И никой не може да играе както иска.

и Поне жена ти сигурно е оправила апартамента.

Р Празни приказки. Ядат, пият, бол-бол, на ха-ха, на сватба – а Берул там ще проси, защо и за какво? Почнах работа. Сега аз съм дърводелеца на квартал „Столипиново“. Аз съм бивш стругар на квартал „Столипиново“, от мен друг няма никой.

Що? Щото умея и Владея. Аз като кажа цел, ще го ударя, щрак... тая цел я имах аз.

и И сега ще си взимаш още 2 машини. Така ли?

Р Бог да ми дава жив и здрав да съм, един ден, и ти да оцелееш, каквото си си помислил в главата, да оцелееш и ти [в смисъл – „да успея с моите планове“, май], пожелавам ти от сърце, един божи ден, като минаваш оттука, ще видиш по-голяма работилница. Еее там ще го видиш. Аз от ден на ден по-голям майстор ставам, щото аз тука спя [в долената сграда]. Това ми е помещението за спане, щото ако оставя тук – отива всичко. За една вечер, фини, капут. Аз ставам сутрин, тука игвам и цял ден, Божи ден, тук съм аз. 16 – 15 часа тука съм.

и Ами жена ти, внуците?

Р Жена ми сега – по селата. Прогава покривки, чаршафи, възглавнички. Там, е онова нещо, виж какво продават [от другата страна на шосето има сергия от ламарина – там е дъщеря му].

Р Тая машина малката със собствените си ръце я направих. За гюбели, за столове.

(...)

[нов запис]

Р Тая машина купи, е тая машина! [пляска ги с ръце] Тая машина купи, тая машина! Разбираш ли какво искам да ти кажа?

и Ама това най-много от тоя Джими е дошло, че ти е дал такава голяма поръчка.

Р Той, бе! Той беше единственият човек, който ми взе тия машини!

и Ако не се беше появил той, щеше ли да...?

Р Щях да остана така. С тия малките машини. Честно ти казвам. Джимито беше човекът, който ми взема тия машини. Банцига и циркуляра. Джими беше човекът.

и Как си се представяш след 10 години ?

Р Аз какво ти говоря? Като гойдат като Джими още трима гуши – значи съм там аз [до тротоара].

и А тука това нещо [сградата] – трябва ли да плащаш ганъци?

Р Плащам. Данък сграда плащам, на годината. 490 лв фреза съм взел. Това ще ми купи сега по-голямата фреза. [Изтъква, че с продукцията от една хубава машина ще изкара пари за нова.] Това столче [табуретчица] е 10 лева. Поръчка от едно село.

и А как се рекламираш? Откъде те научават?

Р Нали те си говорят по сватби, по кръщенетата, един на друг си говорят и идват тука.

и И работа има достатъчно?

Р Слава Богу! Слава. Не е толкова силна, да ти кажа. Работата ми не е много силна, да ти кажа, че не мога глава да си вдигна, ама нито без цигари оставам, нито без ягене оставам. Днеска 2-3 лв. имам. Днеска 10 пумпала по 1 са ми 10 лв. Аз ги взимах, в джоба ми са вече. Ето, виж [изброява парите в джоба си] – един, два, четири пумпала, 1 лв гадох на внуката – 5 пумпала съм ги продал. Още 5 пумпала [до вечерта] – са 10 пумпала.

и А по-големи поръчки колко често идват?

Р Рядко идват. Много рядко. Всеки ден много големи поръчки нямам. Рядко, много рядко, така – на 2 месеца, на 3 месеца един

път. Ей тази маса голяма и тези два стола по 160 лв съм ги изработил. Взех 60 лв капаро, взех материал, тук-там. Вчера взех 100 лв, дадох на жената, тя ще слага още 20 кинта и ще вземем един бойлер, да слагам тук, защото ставам прах, нали трябва да се къня, така.

Мен ме търсят фирми, които ще ми дадат много работа! Да каже, ето го човека за вас! И аз не мога да си представя.

и А какви фирми те търсят, пак дърводелски?

Р Нали, ти сега работиш матраци или друго нещо. Сега той ще ми дава тези греди, аз тука ще ги разфасовам. Те ме търсят, ама аз мога да ги намеря и те не могат да ме открият.

и Ааа! Аз мислех че вече са идвали при теб!

Р Нее, не са дошли. Щото те не могат да ме намерят и аз не мога да ги откроя. Затова ти викам, дай тия снимки, гето ги направи, да ги сложим в интернет [иска да си партнира с различни фирми].

и А какво стана с онея, твоите приятели с ротативките?

Р Тя свърши вече работата. Те изчезнаха, тогава виза беше. Норвегия...

Иван, аз един ден го срещнах, като отивах в Шекер маала, там, на кръстовището, на светофарите. Един ден оттам минавам, гледам Иван слиза от една кола. И аз, нали „Иванееее!! Какво прайш, бе, манго!?” Тия отзад, като ме хванаха оттука, ме гръпнаха – И ама той не може да ме познае, щото куцам аз. Той само ме погледна така, онея, няма проблем... „Абе Иванее, ще ме утрепят, бе, пиичч!!!” И той тогава се обърна: „Чакай, чакай”. Онея ме оставиха. Той дойде: „Оооо, Берул, ти ли си, бе, пиичч!” – казва. Взема ме така под мишница, казва: „Ще те утрепят, бе” – казва. Какво е станал значи? Не можеш да припариш там. Тия момчета, които са оправни, разбираш ли ме.

и Сигурно се занимават с някакви нелегални работи?

Р Сигурно, не знам. Иван още преди демокрацията, в Чешмите [Мирово ханче, към Първомай] имаше ротативки! Значи представяш ли си? [колко са оправни]

и И той по она член ли?

Р Нее, той съвсем друга работа работеше тогава. Иван взема ресторанта под наем тогава. И отзаг вкара тия машини, никой не знае какво прави отзаг. Иван е много оправен човек, Иван. Ти с Иван не можеш да се сравняваш. Аз ти казвам, щяха да ме утрепят, бе. И аз викам, щото знам, че ще ям лобут!

и Ама не те покани на кафе моя път?

Р Взима ми, бе, как ще ме остави? Ама ние заедно пораснахме, ние заедно крадахме от мазетата на хората компютите!

[Майка му е болна вече, не може да говори. Едно време, като живеели в къщите още, той имал работилница там.] Бормашина имах, керпедер имах, отвертки имах. Все си играя, нещо да направя.

и Някакви хора са ти носили да поправяш?

Р Не, не, аз така си играех. Все правех нещо, нали. Все отвътре – искам да работя нещо, да правя. Аз обичам частното, някой да не ми командва на мене.

Вземах това чака-чака [обработва нещо] – охоо, пари идват! Отидох във Франция аз! Да прося. Направо просих. Фърлям капата, сядам. Пари печеля! Пари печеля, ама... не е сладко. Щото аз не обичам да лежа, не е работа. Аз цял ден със скръстени ръце не мога да стоя.

и Сам ли?

Р С приятели сме отишли, с буса.

и А после парите гелите ли си ги?

Р Нее, аз сам-самичък. Аз нее. Е, питай тука на хората. Аз ще ти кажа момчета, които тука са били с мен, познават ме на мен.

[Намерил на боклука циркуляра.] Аз си знам какво ми трябва.

Р Всичко, каквото си гледал в салона на Джамисета, всичко аз съм работил! Каквото гледаш вътре от – го.

и Bravo, щото е можел да вземе отнякъде готови вместо това...

Р Той имаше връзки навсякъде. Той можеше да вземе отнякъде, дали складовете...Ама той даде поръчка нарочно! Щото материал ми караше, видия, всичко. С камиона угват тук, от оня завод отровния, Азрия. Там онея палети, руските, знаеш ли ги? Три ей такива греди по 10 на 10 имат отголу. Тях ги цепа, правя крака. От горницето правя масите аз на него.

Ама много хубаво ми плати момчето.

[10 кашона цигари хванали сина му. 1 година и 8 месеца.]

И той с приятели. Аз казах, ела с мен тука – заедно да работим. Един камион – пазарите да обиколим. Пари ще печелим. С тея маси, тея столове. Не ще.

и Примерно сина ти, като не ще, друг някой мислил ли си?

Р Не, аз чужд човек, не. Имам моите внуци, угват, порастват. На тях ще давам.

Железаят бай Реджиб – не се ли изпотиш, не е сладък хлябът.

и А защо не искаш чужд човек?

Р Не мога да вкарам вътре. Аз имам чекмеджета. Където какво съм оставил, всичко знам къде е.

и А някой приятел, дето да му имаш голямо доверие?

Р Нее, не, аз на жена ми доверие нямам – ти на приятел!

[Две гъщери има, един син има. Едната е в Германия.]

Аз '90-а година съм бил в Германия, още когато дойде демокрацията, бяхаме тогава. Есен бях, Нюрнберг бях...

Аз знам малко германски. Арбайтен, гутен таг, есен – малко чаткам. Тогава работих там, една фирма тел. Едни телчета така, за капачета нещо. [Обяснява как прищраквали.]

и Що се върна?

Р 8 месеца бях там. Как да ти обясня? Човек, където е роден – все милее за там. И в Германия съм бил, и в Югославия съм бил. Все тука искам. Най-хубава страна в целия свят... е България!

и В Югославия какво си правил?

Р Югославия – отивам да работя там. Ще мелим царевица. Ей такова нещо – пускаш, оттука излиза. Работихме, бая работихме, и един ден машината... [разваля се]. [Отива шефа до Белград да взима части. Те Югославите – всички работилница имат. Той влязъл, оглежда се нещо да гени за вкъщи. Гледа шмиргел – и успял да направи такава част, едно към едно. Почнал да мели. Она, като се върнал, гледа машината работи]. Той много милееше за мен. Имах тука машини, ама с една мадама. Няма как да правя тука. Казвам, че ще отивам в Югославия да работя, зех мадамата и там 6 месеца.

(...)

Р аз съм раснал с българи. Мен ме уважават хората и аз ги уважавам! Аз, като тръгна по центъра тука искам... Обаче с тая черна боя съм мургав малко... Ето, виж, това момче първия път, като дойде, вече разбира какъв човек съм. Сега той и да ме види някъде в центъра, той ще спре, ще ме покани, ще пием едно кафе, ще ме покани. Ама до него като има един друг българин, който не ме е срещнал, не е говорил с мене – и той ще ме гледа така, маалко на каантама, разбираш ли ме?

Сега, един ден, един случай ще ти разправам. Имам един приятел, той е дърводелец [познава много дърводелци от складовете за материал, Всички са българи]. На приятеля ми, на жена му брат му – баджанака. Влезнахме, ще ядем хляб, обяд е, ще се храним, или она почна там да... циганите така, един циганин така, циганите така – все за циганите говори. И леля Станка, тя ще сервира да яде – тя, като слага чинията на него, каза: „Ааа, остай циганите на мира, да си живеят хората!“ И пак си отиде. Нали тя сервира. Той пак: циганите, циганите. Тя пак се върна: „Мите, остай тия цигани на мира, бе“ – казва, – „остаи циганите на мира, остаи хората да живеят!“ Той пак – едно и също! И се обърна! И му каза: „Ти – казва – ти от циганите по-бетер си – казва!“ Направо така му каза! Ти от циганите по-бетер си, казва! Ама тия цигани знаеш ли колко гадни са, казва, щото не са те наебали, казва, да те оставят за цял живот. Видя това момче – цигани, цигани, остаи! Това момче не е циганин! Това момче е българо – мохамеданин! Ти влезнал с това в контакт, с това момче дружил ли си? Това момче ще спи у нас, това момче така, почна. Ама ядоса се много! Моля ти се, казва, напусни ми къщата! Направо го изгони, честно ти казвам. Сега, знам, че съм черен, нали. И от българите има хора, гето – мръсни, гадни. И от нас има – аз каква вина имам сега? Ама, има хора, виж...

Сега това момче, да ме срещне някъде, до него да има някой приятел – ще ме гледа накриво.

и Ама зависи от приятеля.

Р Зависи, аз не съм казал. Така е, хората сме такива – и черни, и бели. И богати има от нас, и бедни има. Така е. Така гоидохме, така ще си отижем.

Аз искам с всеки да имам уважение, на всеки да правя уважение, всеки на мен да прави уважение. На мен ми трябва един българин, дето да ми направи на мен една хубава реклама, да ми тръгне работата.

и А ти като гледаш, по телевизията все за интеграция на ромите говорят. Ти какво разбираш под това нещо, като го кажат?

Р Да не се разделим, ве, да няма разделение, всички да сме единни. Дали е циганин, дали е българин, дали е евреин – всички да сме единни. Ама, тая интеграция еба майката на всичко! Оттука излизаш ли, от България – няма цигани, българи! Всичко е едно! [пляска с ръце за „няма“] Само тая интеграция – в България! Цигани и българи. Бил съм в Германия, бил съм във Франция, в Югославия съм бил. Няма цигани, българи. Само тука в България е това. Да се разделят хората от един на друг.

Аз имам един приятел, той живее сега в Съединение. Много хубав човек, той живееше тука едно време. Питам го: „Какво значи това цигани, откъде идва?“ Той казва: „Вие сте се преселили от Индия, има една река Циган“. Почна да ми приказва, дали е вярно, дали не е вярно, не знам. Той така ми обясни момчето. „И оттам остава тая дума за вас – цигани“ – казва.

А във Франция на циганите – житан! Аз във Франция съм питал – на един приятел, той там пораснал, там израснал, толкоз години, там учил. Казвам: „Тука във Франция има ли цигани?“ Казва: „Има, Берул. Френски цигани“. – „Как се казват те?“ – „Те се казват – ка'а – житан“. И питах: „Що на нас казват цигани, на тях житан?“ – „Не мога да ти кажа, Берул, откъде е дошло т'а име цигани, житан“.

Аз българомохамеданин съм. И с приятелите спорим, нали, какво значи българомохамеданин точно? В България съм роден, обаче религията ми е – мохамеданин съм. Виж там има и кръст!

и За Всеки случай?

р Не е за всеки случай. Аз на Бога вярвам, нали! И ти вярваш на Бога? Сега, като дойде при мене някой от мохамеданите, казва: „Махай моя кръст!“ Казвам: „Няма да го махна“. Там виж какво съм лепил – Богородица. Що ша махам? Еее, виж Мохамеда къде е отгоре – казвам, няма да махам! Щото и двете са едно и също! Попът, когато казва: бър-бър-бър, амиин! Ходжата: бър-бър-бър, амиин! Все амин! Амин вика, пък ааамиин... И това е вярвац, и това е вярвац.

Аз вярвам, откровено да ти кажа, обаче повече си вярвам на себе си. Щото виж колко години там един на друг се ягат. Колко години, помниш ли? Що тука не се сбиват, а там се бият? Що, за какво? Щото са прости! Не са учени. Ако бяха учени ония хора там, там няма да се бият. Сложил потурите дотука, пуснал брадата дотука, Аллаах Акбар! Що, за какво? Щото са прости.

(...)

и И ти твоите деца успя ли да ги изучиш?

и Ааа, зорлем гюзеллик не става! Зорлем някой да му слагаш тука въдицата: „Яж!“ – няма да яде. Ако щеш учиш, ако не щеш – не учи. Т'ва правиш на себе си. Аз до 8 клас, тогава нямаше. Тогава беше комунизма, и нали знаеш, нас не ни взимаха в това. По-горе да учим. До осми клас, дотук си ти. Айде, манго – на работа! Ако бях, нали тука сега – демокрация, аз щях да уча, по-нагоре да ходя.

и А твоите до кой клас успяха да стигнат?

р Мойте, едната гъщеря до 7-ми, едната до 6-ти, сина ми – до 8-ми – и толкоз. Плюс това тука, как да ти обясня, много малки се женят. Едната се ожени на 18, едната се ожени на 14 – 15. Мен тука 6-то РПУ, всички служители, следователи ме познават. Трябва едн закон да има! Пог 18 не можеш да се жениш!

[Пумпалите ги прави от чам, не от бук, дърво. За да не свършват. За половин час го изядел.]

и Ти си открил всички закони на капитализма! Дето икономистите ги мислят, ти сам си ги открил. [смее се]

р Умно момче съм аз! Аз ако взема да го направя от бук – хем трудно, 'ем изгръжливо!

[Жената отишла горе да направи гуш, после ще дойде, тука ще ядем.]

и Тука сватбите пречат ли ти всяка вечер?

р Нее, аз ако ми пречи – шляк, моя чалгия си имам, пускам. Ама аз повече радио слушам. Националното радио.

Аз в Омбудсмана пловдивския съм влезнал! Единственият циганин, дето е там влезнал! Ама наш'те началници изядоха тука хляба на занаятчиите (за „Столипиново“ не са предвидени програмите за субсидии за занаятчици).

[нов запис]

[Имало къщи тук. Построили блоковете, за собственици и за Жилфонд. Предимно били българи в блоковете.]

(...)

р Аз 6 години съм бачкал обуцар в мазето! Чисто, лампите горят. Бай Иван, не знам умрял ли е, жив ли е [домоуправителя

едно време], той ми каза: „Берул, ти ще работиш в това мазе, обаче ще имаш часовник. Електромер“. Вкарах електромер в мазето. С оня електромер още тук съм! Се води общарски услуги. Чукай на компютъра, ще видиш „общарски услуги“.

Всички бяха българи. 3 – 4 семейства бяхме тука, от малцинството.

Сега работя аз, вътре лампите горят. И имаше един Тачо, пак българин от първия етаж. И Тачо ми даде неговото избе. Аз бутнах стената, вземах две изби, направих едно – голямо помещение стана. Много хубаво работих.

И почнаха да се местят хората... И почнаха...

Аз пунах молба! За работилница, общарски услуги пак. Щото в мазето – всяка година бях в болницата – пневмония. В мазето – течение. [Един млад доктор го питал що все там стои, написал му бележка, да пуна молба за пристройка за общарски услуги. Пунах молба в съвета.] Обаче аз хитър съм! Отивам в ДЗИ-то да застраховам общарски услуги. Ще ти покажа после документите. Ама аз знам, че ДЗИ-то няма да ми застрахова общарски услуги в [пристройка с] желязна конструкция. Щото желязна конструкция се облицова с гървена ламперия вътре, нали? Нали, ще се запали туй! Аз работя (?) лепило. Аз, казва, застраховам само насип. Казвам, готово бе, ти само ми кажи! Аз пък искам да го направя с насип! Аз зарад това отивам там! Хехехе! И аз отивам, казвам на тая жена [в съвета], нали тя ми дава да построя вече, и казвам, [тон на гузен]: Аз обаче не мога да строя желязна конструкция...“ – „Що!“ – „Щото – казвам – ДЗИ-то няма да ме застрахова“. Казва: „Ти откъде отиде в ДЗИ-то!? [с тон, показващ, че беля е станала] Кой ти каза да ходиш там...!“ Ама аз съм хитър! Аз искам насип, желязна конструкция не ми трябва на мен! Това място се води калкан. Това е за занаятчията район! Един кмет имаше тогава, той щеше да го направи район на занаятчиите това, специално това нещо. Каза, аз ще ви направя на занаятчиите. Това '91-ва или '92-ра.

[За всичко документи има, ще ни покаже.] И как оня Карагьоз казва, че в „Столипиново“ всички са цигани! Вестник имам, доказателство, всичко имам!

Почнах да строя насип. Дойдоха ония от съвета, инженерите гледат насип. Казват [с подхилване]: „Ей ти, къща ще строиш, бай Хуйо! Бетон, всичко – бутай“ – казва. Викам: „Бутам бе, не се притеснявайте!“. А те отидоха, аз си налех бетона-митона, почнах пак на работа. Дойдоха от съвета, писаха-мисаха – и т’ва е, сега плащам данък сграда. Един циганин вътре, от квартал „Столипиново“ не плаща данък сграда – аз плащам! [с гордост] Щото аз много обичам с вас да гружа, разбираш ли ме? Щото ти ми казва една гума и той ми казва една гума. Аз веднага тия гвете гуми ги срещам, казвам – от т’ва става т’ва! Хе-хе!

и Какво каза за т’ва, че бил писал квартала, че са цигани?

р Карагьоз? Пише, че квартала няма турци – всички са цигани, от – го. Ама тука наш’те мангали не го разбират. Антон Карагьозов. Ама аз го вземах вестника, веднага шляк там [в архива му]. Той утре да ми каже нещо, аз ще му кажа веднага, ето, ти каза, бе. Аз като намирам нещо така, веднага го скатавам.

От Англия дойде, крал беше, кой беше дошъл тука...

и Принц Чарлз.

р Аа така! И той каза, че всички са цигани. Той лапна тогава много мангизи. Хе-хе.

и Викаш, за турците нямаше да гадат пари, само за циганите?

р Аа така, той каза: всички са цигани в квартал „Столипиново“. Аз го имам в куфара.

Хем ще видиш каква оценка имам на това. Дойде един да го бута. Ама аз го гръпнах настрана, викам – ще те съдя. Ще

съдя съвета, ще си взема парите обратно. Може и повече пари да взема. Що? Ела, казах, показах му документа, показах 22 хиляди лева оценка имам. На ония пари. Буташ – аз веднага съдя съвета. Толкоз години данък сгради съм платил, и тях ще ги взема. Гледа ме така, кат отровен. „Ти откъде знаеш? – казва – „Аз всичко знам, мълчи, изчезвай!“. Изгоних оттука един с брада, инженер, с гола глава, тука се разкарваше. Не знам познаваш ли го?

и Не, не.

Р Аз му казах: [с мазен глас] ще съдя съвета. Европейският съюз мен чака, казвам, нали. Изкарвам машините оттука на пътя, почвам да работя. Една камера отиге в Европейския съюз, аз си взимам парите обратно. Той ми казва да бутам т'ва, аз бутам всичко! Тия машини, всичко – вънка. Камерата снима, веднага журналистите т'ва чакат! Телевизия „Скат“! Имам визитна картичка.

и Чакай бе, те „Скат“ нали не обичат тук...

Р Как да не обичат? Оня, как се казваше, имам му визитна картичка. Ооо, оня много обича! Оня само да му кажа сега, звънвам му и казвам: „Идвай тука, раздават пари“ – веднага пристига! 'Ем, не знайш как пристига! Оборудван! Ама всичко тайно в него! Само да му кажа нещо, веднага.

„Скат“, той много силен пич, много говори!

Не, не съм го викал, не. Той умира да го викам, ама аз не го викам. Той идва – така обикаляме. Той знае, че аз говоря хубаво, и реално говоря аз. Той идва, ти много реален си, казва.

[Разказва мъдрост за Петко Войвода, как го поучил: „Вий продадохте България“. За комунистите, които седнаха на престола и пратиха Гайдар Гайдаров в Белене. „Тя комунисти ибаха майката на България. Ако бяха онея старите комунисти, които ги избиха хората, които са и умряли за България.

Ама те ѝ ибаха майката, новите комунисти, които изядаха старите“]

и Ама тука много хора в квартала казват: „По комунизма беше по-хубаво“.

Р Не е вярно, не е. Празно говорят. Аз за нищо лабут ядах. Щото работя на частно, калъпа в главата – паат. Един калъп 'найш колко е дебел. Що? За какво? Комунизма! Комунизма е било ееее – едно време. Всеки си е имал двор, всеки си имал крави, всичко са си имали хората! Тия комунисти дошли, почнаха да развалят комунизма! Сега... 45 години Съюза! Сега – Америкааа. Цял живот сега ще робуваме на Америка.

 **НОВИ ЛЕВИ
ПЕРСПЕКТИВИ**

ISBN 978-619-7219-11-1

9 786197 219111 >